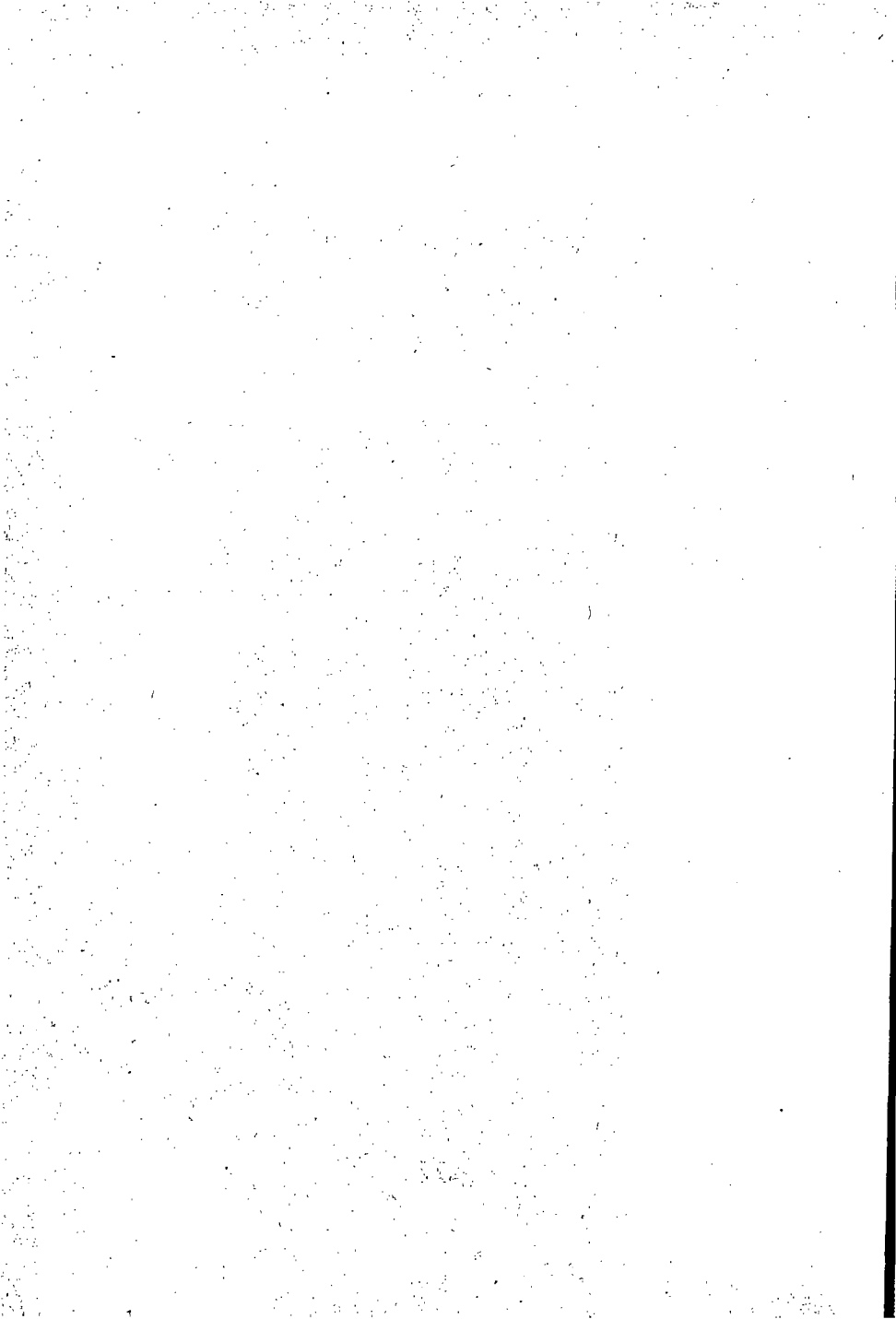

BAZIL NİKİTİN

KÜRTLER
CİLT 2

93 N I K

özgürlük
yolu yayınları

BAZİL NİKİTİN

**RUSYA'NIN ESKİ İRAN KONSOLUSU, PARIS ASYA DERNEĞİ
VE ETNOGRAFYA DERNEĞİ ÜYESİ
ULUSLARARASI ANTROPOLOJİ ENSTİTÜSÜ DEVAMLİ ÜYESİ
ULUSLARARASI DİPLOMASİ AKADEMİSİ ÜYESİ**

K Ü R T L E R

CİLT : 2

SOSYOLOJİK VE TARİHİ İNCELEME

Çeviren :
H.D. ve A.S.

özgürlük
yolu yayınları

BİLİM DİZİSİ : 4
Cilt 1 : Aralık - 1976
Cilt 2 : Mart - 1978

Bazil Nikitin'in bu eserinin ikinci basımı, Paris'teki Fransa Kürdistan Derneğinin girişimiyle yapılmıştır. (Çeviri, eserin 1956'da Paris'te yapılan Fransızca baskısından yapılmıştır.)

Yönetim Yeri ve İsteme Adresi
Özgürlük Yolu Yayınları
Dizdariye Medresesi Sok. Deniz Apt. 8/8
Çemberlitaş / İST.
Dizgi : Evren Matbaası
Baskı : Ören Basımevi
Cilt : Numune Mücellihanesi

BÖLÜM : VIII

KÜRT VE DEVLET, KÜRT ULUSU

1. Devletle Ulus Arasındaki Ayrım

BİRİNCİ CİLT'de, dilinden ve etnik kökenlerinden söz ettikten sonra, Kürdü, coğrafi, sosyal, ailesel ve aşiretsel çevresine yerleştirmeyi denemiştik. Şimdi Kürdün, ulus probleminin de ortaya çıktığı daha üst bir düzeydeki, yani devlet düzeyindeki kaderi konusuna geliyoruz. O halde burada Kürk tarihi sözkonusudur. Bu tarih gerçi başlıbaşına bir cilt yazılmasına değerdi. Ancak, Kürt yaşamının bütün yönlerini tasvir ederken önemini gözden kaçırmamakla birlikte bu tarihin genişliği karşısında, hızlı bir inceleme ile yetinmemiz zorunludur.

Herşeyden önce de fikirlerimizi tesbit edelim. Devlet, hukuksal otorite ilkesine dayalı siyasal bir olgudur. Ulus, birliğini, psikolojik bir ilke olan ortak bilince borçludur. Devlet, ulus gibi, Doğuda ve Batıda farklı bir evrim geçirmiştir. Bu evrim, içlerinde şurada burada hukuksal ve ahlâksal anlayışların oluştuğu birtakım koşullara bağlıydı.

Batıda, önce ırk, dil, örf vb. ortaklığının oluşturduğu topluluklar, kişiliklerinin yavaş yavaş bilincine varırlar. 18. yüzyılın sonuna doğru bu topluluklar kendi iradeleri bulunan, birbirinden ayrı birer oluşum olan uluslar halinde kesin olarak kurulurlar.

2. İslâmda Devlet ve Ulus.

İslâmda, başlangıçta dinsel bilinç ulusal bilinçten önde gelir. Bir yanda müslüman topluluğu olan Dar-ul-İslâm vardır, öte yanda şavaşılmaması gereken yabancı bir alan olarak Dar-ul-Harb vardır. Evrenselci (üm-metçi) İslâm, her türlü ırk kavramının üstündedir. Buna rağmen, gerek âyinlerin gerekse bütün kamusal işlemlerin dili olan Arapçayı tek bir dil olarak empoze etmekten geri kalmaz, nitekim Kur'an aynı zamanda hem bir kutsal kitap, hem de bir kanunname-dir. En yüksek otorite olan Halife, Allah'ın iradesini temsil eder. Bireye gelince, onun haklarından çok Allah karşısındaki ödevleri üzerinde durulur.

Müslümanlığın bu devlet anlayışının ana çizgileri, İslâmlık yayıldıkça değişikliklere uğrayacaktır. Gerçekten de İslâmlık, kendine özgü gelenek ve özellikleri bulunan (İranlı, Türk, Moğol) unsurları içine alacaktır. İran, 16. Yüzyılda sünni İslâmlığın karşısında Şia'cı bir devlet halinde ortaya çıkar. Türkiye ise, sünni meşruluğa bağlılığını vurgulayacaktır: 1. Selim halife ünvanını alacaktır.

Şurası muhakkak ki ulusal fikir ikinci plana itilmiş olarak kalıyordu. Bu fikrin ortaya çıkması ancak 19. Yüzyılın ikinci yarısına rastlar. Tam gelişmesine ise 1914 Savaşı ertesinde ulaşacaktır. Bizim konumuz burada bu gelişmenin aşamalarını incelemek değildir. Bizi ilgilendiren Kürt'tür.

Görmüş olduğumuz gibi, Kürdün bir topluluğun üyesi olarak davranışını ve zihniyetini belirleyen şey «aşiret» içgüdü-sü, yani korunma içgüdü-sü idi. Kürt, kuralını en yüksek yasa olarak gördüğü aşiret potasında yoğrulmuştur. O, kişiliğini, dilini, örf ve âdetlerini aşirete borçludur; aşiretten aynı zamanda dar bir zihniyet almıştır. Aşiret sınırları içine çakılı olan bu zih-

niyet, onun devamlı bir ulusal devlet tasarlamasına ve gerçekleştirmesine engel olur.

3. İslâmın Siyasal Evrimi İçinde Kürtler.

İslâm tarihinde bir «doğum hazırlığı» dönemi olmuştur. Bu dönemde Türkler ve İranlıların, daha sonra da Moğolların, 13. ve 14. Yüzyıllarda çeşitli girişimleri görülmüştür. Kürtler bu girişimlerden yararlanmamışlardır. Gerçi aktif olarak olaylara katılmışlardır, ancak rakip ve iktidara aday taraflardan kimi zaman bazılarıyla, kimi zaman ötekilerle birleşmişler, Halifeler, Buyiler, Daylamiler, Selçuklular vb. arasında manevra yapıp durmuşlardır. Bunun suçu, Kürtlerin aralarındaki o uğursuz anlaşamamazlıktır.

Bir Doğu efsanesi, Kürt başarısızlığını kendine göre şöyle açıklar: Hz. Muhammed ortaya çıktığı zaman, dünyanın bütün beyleri ona boyun eğdiklerini bildirmeye koşarlar. Türkistanda hüküm süren Oğuz Han bu iş için, Zemin adlı Bağdatlı bir Kürt beyini Peygamberin yanına gönderir. Delici bakışlı ve kara tenli bu devi gören Muhammed, korkuya kapılıp adamın milliyetini sorar. Kürt olduğunu öğrenince bu denli korkunç bir düşmanı birgün birleşik bir kavim haline getirmemesi için Tanrıya dua eder. İşte efsaneye göre Kürtlerin sonsuz anlaşmazlıklarının kaynağı budur! (Bk. Marr, *Çelebi*, S. 126.)

Gerçekte Kürtler, ırkdaşlarından Eyyubî Hanedanının kurucusu Salahaddin'in (1169-1250) kendilerine sunduğu fırsatı kaçırmışlardır ⁽¹⁾. Yine Kürt olan Kerim Han Zend, İran tahtını işgal ettiği zaman da

(1) Salahaddin konusunda bk. Prof. Minorsky'nin şu son düzeltici açıklaması: *Salahaddin'in Tarih Öncesi*, Kemriç Üniversitesinin Doğubilim dizisinde yer alan *Kafkas Tarihi İncelemeleri*, 1953.

durum böyle olacaktır (1760-1779). Zend Hanedanının hasımları olan Kacarlar, bazı Kürt unsurlarının (Ardelen, Mukri) desteği ile onun hakkından geleceklerdir. *Şerefname*'den, Kürt reislerinin kimi zaman İran Şahıyla, kimi zaman da Türk Sultanıyla birleştiklerine birçok örnekler gösterilebilir.

Kâh birinin, kâh ötekinin tâbisi olan Kürtler, kendilerinin olmayan bir dava uğruna güçlerini tüketmişlerdir. Meğerki onları, Şiilere karşı savaşıyan gayretkeş Sünniler saymayalım (?). Kürt yazarı ve yurtseveri Hüseyin Hüznî, *Gonce-i Behar* adlı incelemesinde, İslâmîliğin yurttaşları üzerindeki uğursuz etkisinden yakınıyor. Ve Kürt tarihinin bu yüzden bozulduğunu söyler. Arap uygarlığının Kürtler üzerindeki baskısını kendisinde Guran olan Profesör Reşid Yasemî, kesin bir olgu sayar (Bk. *Kürt* adlı Farsça eseri, s. 178, not).

4. Kürt Ulusal Duygusu.

Bununla birlikte, müslüman bir Kürt seçkin zümresinin yanında bir başka seçkin zümre vardır. Bu konuda, Hicretin 1061 yılında (17. Yüzyılda) doğmuş büyük Kürt ozanı Ehmede Xani'yi anmak yeter. *Mem-û-Zin* adlı başlıca yapıtında Kürdistanı simgeleştiren bir mahpusu anlatan ozan, tutsak yurdu kurtarmak için girişilecek çabalar ve yolları gösterir:

«Tanrının Kürtlere reva gördüğü kadere şaşarım... O Kürtler ki kılıçla şan kazanmışlardır... Nasıl olup da dünya egemenliğinden yoksun kalmış ve başkalarının boyunduruğuna girmişlerdir?... Türkler ve İranlılar Kürt duvarlarıyla çevrilidir... Ne zaman Araplar ve Türkler seferberliğe girişseler, kan deryasında boğulan hep Kürtler olur... Her zaman bölün-

müş, her zaman anlaşmazlık içinde olup birbirlerine baş eğmezler... Eğer birleşseydik, o Türk, o Arap ve o Acem bizim uşaklarımız olurdu.»

Eğer 11. Yüzyılda bir Xani yaşamış olsaydı, Kürt tarihi bir başka yön alabilirdi. Ulusal bir devletin oluşumu için gerekli olan ruhla donatılmış buldukları halde Kürtler, böyle bir devletler yoksun kalmışlardır ve âdeta potansiyel halde bir ulus, devletsiz bir ulus oluşturmaktadırlar; oysa devlet, ulusun en üstün ölçüde tanınmasıdır.

Böylece, görüyoruz ki aşiretsel dağınıklık İslâm-lığın uluslaşmayı önleyici etkisi Kürt devletinin kurulması aleyhinde rol oynamıştır. Şimdi, bu kayıt altında, Kürdistanın siyasal tarihinin incelenmesine girişebiliriz. Bu inceleme, ne yazık ki büyük çapta bir tarih kopukluğu taşıyacaktır, çünkü antik çağdaki Kürdü İslâmlaşmış torunundan ayırmaktadır. Gerçi bu savaşçı kavmin, Roma, Bizans, Sasanî krallarına silâhli birlikler sağladığını (Bk. Bölüm I, «Bergamadaki Kürt Ücretli Askerleri») varsayabiliriz, ama onun savaş başarıları hakkında kesin belgelere sahip değiliz. Çok olasıdır ki, bu kavim Zerdüşî dinine bağlıydı, nitekim bu dinin bazı kalıntıları halk inançlarında yaşamaktadır. Nihayet, Profesör N. Marr'ın da (Bölüm. I.) düşüneceği gibi, Kürdün, Ön-Asya kaynaklı iken Hint-Avrupalılaştan dilini de bu karanlık dönemde değiştirmiş olması mümkündür (?).

Bunlar birtakım tahminlerdir. Ancak müslümanlık dönemi için bile, Kürt tarihi yazılmayı beklemektedir. Bu konuda henüz bölük-pörçük incelemeler dönemindeyiz. Elimizde Kürt Tarihine ilişkin bir tek eser vardır: 16. Yüzyılın sonlarına doğru Farsça yazılmış

(¹) olup, Iraklı devlet adamı Muhammed Emin Zeki'nin 1938'de Kürtçe olarak kaleme aldığı ve 1945'te Muhammed Ali Avni'nin Arapçaya çevirdiği eserle tamamlanan *Şerefname*. Aynı yazar, aynı tarihte ünlü Kürt kişileri üzerine bir derleme de yayınlamıştır. Ayrıca mahallî Kürt tarihleri de vardır. (Ben, bunlardan Ardalan valileri ile ilgili olan birini *R.M.M.*'de özetledim). Bu tarihlerden bir çoğu herhalde henüz yayınlanmamıştır. Çağdaş bir Kürt yazarı olan Ravanduzlu Hüseyin Hüznî, bunlardan bir kaçını kitaplarında sunar. Bu yazar, yaşamının son yıllarını Kürt tarihini incelemeye ve monografiler yayınlamaya hasretmiştir; bunun için de birtakım malzeme ve elyazmaları, sözlü rivayetler kullanmış ve Arap, Kürt, İran kaynaklarını taramıştır. İranlı yazarlar arasında, S.A. Kasravi Tabrizi (M.R.A.S.) anılabilir; bu yazar, İran ve Transkafkasya'daki Kürt hanedanlarını (*Şehriyarânî-gomnâm*, 1950) incelemiştir; ayrıca, yukarıda sözü geçen Profesör R. Yasemi'yi de anmak gerekir. Sovyet Kürt uzmanı O.L. Vilçevsky, bildiğimize göre, Kürdistanın sosyal evrimi konusunda toplu bir eser hazırlamaktaydı, ama sonucun ne olduğunu bilmiyoruz. Ancak, Kürt incelemelerinin piri denilebilecek kişi, Profesör V. Minorsky olup (Bk. *B.S.O.A.S.*'daki çalışmalarının bibliyografyası ,cilt XIV, kısım 3) bu bilginin adı özellikle anılmak gerekir ve eserleri bu alanda birer otoritedir.

İşte, bütün bu bilginlerin araştırmaları sayesinde, burada, müslüman devletlerin tarihi içinde Kürtlerin kaderinin bir özetine girişebiliriz. Bu özet üç döneme

(1) 1860'ta Petersburg'da Fransızca çevirisi ile birlikte yayınlanmıştır. M. A. Avni tarafından son yayını Kahire'de yapılmıştır.

ayrılacaktır. Birincisi, 6-15. yüzyıllar arasında, Arap istilâsıyla Moğolların son torunları arasında yer alır. Bu dönemde hanedanlar doğar ve batar; şans kılıcın ucundadır; birkaç Kürt reisi bundan yararlanacak, ama devamlı hiçbir şey yaratamayacaklardır. İkinci dönem, 16. yüzyılın başından 19. yüzyılın ortasına kadar sürer; Türkiye ve İran, birkaç tâbi Kürt beyliğini içine alan, nisbeten billürleşmiş devletler oluştururlar. Üçüncü dönem de, bu feodal beylerin ortadan kalkmasından başlayarak Jön-Türk ve İran devrimlerinde son bulur; Kürt ulusal hareketinin ilk belirtileri ortaya çıkar.

Bu dönemde kayda değer belli başlı noktalar arasında, ilk önce, Kürtlerin, Holvan, Tekrit (607-616), Musul, Cezire ve güney Ermenistan'ın istilâsı sırasında Araplara karşı gösterdikleri yırtıcı direnişi saymak gerekir (Bk. İbnül-Asir, Taberî, Baladorî). Bunun nedenini belki de dinsel alandan çok sosyal alanda aramak gerekir. Kürt aşiretleri, otlaklar için mücadelelere sahne olan Kürt-Arap temas hattında (bk. harita) görüldüğü gibi, Arap aşiretlerine karşı direnmekteydiler. Dikbaşlı Kürtleri yola getirmek okşayıp, yumuşatmak için kız alıp verme diplomasisi bile denenecektir: Son Emevi hükümdarı Mervan Hakîm'in annesi Kürttü.

İslâmlığı kabul ettikten sonra bile Kürtler, birçok isyana katılmışlardır (875'te Zencî kölelerin Ayaklanması). Hüznî (*Mijui devri imaret'te*) Harunu Reşit (786-809) devrinde bir şövalyeyi düelloda yenen Faris adlı Cezireli bir Kürt savaşçısının ve Efşin Muhammed adlı birinin öyküsünü anlatır: Bu Efşin Muhammed, Tolunoğullarına (868-905) karşı savaştıktan sonra Halife Muvaffak'tan Şehrîzur'la Azerbaycanı almıştır ve

bu güzel mülkü Abbasilerin zararına daha da genişletmiştir.

5. *Kürt Tarihinin 7. ve 15. yüzyıllar Arasındaki İlk Dönemi.*

Belli bir süre devam eden ve tarihçe tanınmışlığı bulunan Kürt sülâleleri arasında Şeddadileri analım. Bu sülâle, 951'e (hicri 340) doğru, Salahaddin'in de mensup olduğu Ravadi aşiretinden Muhammed Şeddad bin Kartu tarafından kurulmuştur. 1072'de (hicri 465) sülâle, Gence ve Ani kolların olarak ikiye ayrılır. Ani, sırasıyla Gürcülerin (1124-1126), sonra Şeddadilerin (1126-1161 ve 1165-1174) eline geçer. Şeddadileri Selçuklu Melik Şah ortadan kaldırmıştır. Bu sülâle konusunda Kasravinin güzel bir incelemesi ve Minorsky'nin daha da derin bir incelemesi vardır (Bk. *Kafkas Tarihi İncelemeleri, I. Gence Şeddadileri Üzerine Yeni Aydınlatıcı Bilgiler, II. Ani Şeddadileri, Kemberiç Üniversitesi Doğu Dizisi* içinde, cilt 6, 1953). Şurasını belirtmek gerekir ki, bu Kürt prensleri, çoğunluğu Ermeni olan bir nüfus üzerinde hüküm sürmüşlerdir. Dikkate değer mimari eserleri bırakmışlardır. «Binbir Kilise Şehri» denen Ani'deki, mahallî usluapta yapılmış iki cami de bunlar arasındadır. Gerek Gencede, gerekse Ani'de İran kültürü egemendi. İşte Şeddadilerin tarihi, hem ince zevkli, hem de İslamlık ideali adına silâh şakırtılarıyla dolu bir yaşam tarzı içinde kendini göstermektedir.

959'da (hicri 348) Cibal eyaletinde (Bölüm II.), Barzikan klanı reisi olan ve Buyı'lerden Rüküddevle'ye hizmet eden Hasan veyh bin Hasan tarafından bir başka Kürt sülâlesi kurulmuştur. Rüküddevle, kendisine Kürt çapulculuklarından şikâyet edildiği zaman, «Kürtler de yemeğe muhtaçtır...» diye cevap ve-

riyordu. Arap tarihçileri, 1015'de (hicri 406) Buyî Şemsüdevle tarafından iktidardan ve mülklerinden atılan Hasanveyhî'lerin kişisel ve siyasal meziyetlerinden övgüyle söz ederler (1).

Üçüncü ve en tanınmış sülale, Ebu Ali bin Mervan bin Dustak tarafından kurulan ve 990'dan (hicri 380) 1096'ya (hicri 489) kadar süren Kürt Mervaniler sülalesidir. Bu sülalenin mülkü Diyarbekir ülkesine, bazı Ermenistan şehirlerine, ayrıca bir süre için (1025-1031) Urfa'ya kadar uzanıyordu. İbnül-Azrak-ül-Fariki'nin Meyyafarkin Şehri konusundaki, British Museum'da ve H.F. Amédroz tarafından kullanılan (*J.R.A.S.*, 1903) Arapça bir elyazması sayesinde, bu sülale iyi tanınmaktadır. Amédroz'un incelemesinin gösterdiğine göre, reislerinin Kürt kökenli oluşu dışında, bunların tarihinin o devirdeki diğer bir sürü müslüman prensliğin tarihinden hiç bir farkı yoktur. Bunlarda özgül bir Kürt niteliği aramak boşuna olur. Selçuklu devleti birkaç entrika sayesinde Mervanî hanedanına son vermiştir.

Mervaniler'den Ebu Nasr Ahmed (hicri 402-453), biraz sefahata düşkün olmakla birlikte, becerikli, adil ve aydın bir prens olmakla tanınmıştır. İktidarı, kendisine aynı anda şu üç hükümdar tarafından yetki verilmesiyle başlamıştır: Halife, Buyî hükümdarı ve Bizans Kralı İslav Vasil. Böylece, bu Kürt prenslerinin

(1) Hasanveyhî sülalesinin torunları, M. Emin Zeki'nin söylediğine bakılırsa, (Bk. Arapça yayını 1945'te yapılmış **Tarih** adlı eseri, s. 388), İrandaki Baradost Prenslüğünde yerleşmişlerdir. Minorsky (*Göttingische Gelehrte Anzeigen*, sayı 3-4, 1953, s. 190-203), Bedr bin Hasanuya'nın eğitici rolünü belirtir: Bu adam aşiretini sertlikle yönetiyor, en küçük bir kabahati bile, duruma iyice hâkim olmadıkça, bağışlamıyordu (Bk. **Miskaveyh'in Sürdürücüsü**, Eclipse, III, 288).

sözde bağımsız iktidarının hangi himayeler altında yürüdüğü görülmektedir. Sosyal yapı açısından da, «azatlı» bir Kürtten söz eden bir pasaja işaret edelim. Bu durum, Kürt aşiretinde (Bölüm VI), köylü («guran») unsuru yanında, herhalde azatlanmış bulunan köle Kürtlerin de var olduğunu düşündürür.

Şimdi de şu hanedanları analım: Cibal'de, hicri 380 ile 510 (1116) arasında hüküm süren Banu Annaz Hanedanı (Bk. Cl. Huart, *Syria*, 1922); 11. yüzyılda Fars'ta hüküm süren ve Kürt kökenli oldukları tartışmalı olan Şabankara hanedanı (Bk. Kürt kökenli oldukları görüşünü savunan Yasemi'nin *adı geçen eseri*, S. 167-170 ve 192.); Büyük Loristan atabekleri olan Hazaraspî hanedanı (1148-1339). Her ne kadar *Şerefname* Lor'ları Kürt sayıyorsa da, bu noktada ihtiyatlı olmaya gerektiren nedenler vardır.

Nihayet, tartışma götürmez şekilde Kürt olan Eyyubi hanedanı (1169-1250), çoğunluğu Türklere oluşan bir orduya sahip bulunuyor, otoritesi ise, Mısır ve Suriye'ye, kısmen de Mezopotamya'ya ve Van gölü üzerindeki Hilat'a kadar uzanıyordu.

Şerefname'nin yaptığı sınıflama ile yetinilirse, sözkonusu hanedanlar, birinci kategoriye girerler ve bütün krallık (*saltanat*) imtiyazlarından yararlanırlar. Buna göre, bu kategoriye şunlar girer: 1. Diyarbekir ve Cezire prensleri; 2. Dinaver ve Şehrizur prensleri (Hasanveyhiler) 3. ve 4. Büyük ve Küçük Loristan Hazaraspîleri (Fazluiler); 5. Eyyubiler (1).

(1) Muhammed Emin Zeki (*Tarih*, S. 28). 14 Kürt hanedanı sayar. Bunlardan benim listemde yer almayanlar şunlardır: Azerbaycan Salârleri (hicri 300-420); Küçük Loristan Atabekleri (hicri 570-1250); Ardalan prensleri (hicri 617-1284); Zend (hicri 1167-1202); Horasan prensliği (hicri 643-785); Belucistan Brahuileri (hicri 1172-1300).

Yukarıda konuya yaptığımız kısa değinmenin genel olarak gösterdiğine göre, İslamlığın ilk yüzyıllarında Kürtler, halifeliğin ve onun rakiplerinin kaderinde ünlü ve aranan bir savaşçı unsur olarak belli bir rol oynamışlardır. Selçuklular devrinde, hiç değilse Profesör N. Marr'ın (*Çelebi*) kanısına göre, «bağımsız, gururlu ve yılmaz savaşçılar olan Kürtlerin, özellikle, yine çok savaşçı bir kavim olan Türklerde korkulu bir saygı uyandırmamaları olanaksızdı». Marr, aşağı tabakalarda Kürt kanıyla Türk kanının yoğun bir karışmaya uğradığını da öne sürer. Ayrıca, Küçük Asya Türklerinin gerek etnik gerek kültürel tipinin oluşmasında, o zamanlar onlara sosyal bakımdan en yakın olan Kürt kavminin etkisinin doğal olarak buluna- cağını da ekler. Bunun yanında Kürt-Hristiyan karışmaları da oluyordu (Bk. benim *Kürtler ve Hristiyanlık* adlı incelemem, Revu d'ethn. et de trad. popul). Minorsky, bir Ermeni rivayetine göre, Gürcistan Kralının emrinde ünlü birer komutan olarak hizmet gören Zahari ve İvan adlı iki Ermeni prensinin Kürt kökenli olduğunu hatırlatır (Bk. *Kafkas Tarihi İncelemeleri: «Ani Şeddadileri»*):

«Thamar (1184-1213), zaferlerini en başta, aileleri Gürcüce *Mxargrdzeli* «Longimani [Uzun elli]» adını alan general Zak'ari ve İvan'a borçlu olmuştur. Her bakımdan doğru görünen bir rivayete göre, bunların ataları, *Babirakan* aşiretine (*xel*) mensup Mezopotamyalı Kürtlerdi. Resmi bir yazıta göre, generaller, babası Zakari, dedesi I. Avag-Serkis olan II. Serkis'in oğulları idi».

Esasen, Kürt çevrelerinde meydana gelen etnik ve kültürel kaynaşmalar ne olursa olsun, Kürtlerin kendi aşiret çerçevelerinden çıkıp da kent ya da devlet

hayatına katıldıkları anda, en başta göze çarpan nokta —bunu ne kadar tekrar etsek azdır— İslâmın etkisidir. Hüznî (*Avriyeki paşava*), Erbil'in soydan geçme valilerinden, Bektagini ailesine mensup Muzaffereddin Kökbörünün pek ilgi çekici bir portresini çizer. Her ne kadar bu adam, isminin de gösterdiği gibi, Kürtleşmiş bir Türk ise de, Hüznî ondan bir Kürt olarak sözeder. Bu kişi, devri için (12. yüzyıl) çok dikkate değer bir müslüman sosyal politikası izlemekteydi; ancak eserimizin çerçevesi bu konu üzerinde fazla durmaya olanak bırakmamaktadır. Bir Kökbörünün ortaya çıkardığı Kürt-Türk kaynaşması sorunu, henüz yeterince açıklığa kavuşturulmuş görünmemektedir. Ancak şu var ki, Kürt yıllıkları gözden geçirildiği zaman, insan, tümüyle Kürt ortamına uydurulmuş Türk ad ve lâkaplarının çokluğuna şaşar.

Esasen, tıpkı Ön-Asyanın öteki kavimleri için olduğu gibi Kürtler için de, İslâmlık, uzun zaman, onların siyasal ve sosyal evrimini belirleyen büyük bir uygarlaştırıcı güç olmuştur. Bu konudan aşağıda, Kürt dinsel yaşamıyla ilgili bölümde sözedilecektir.

Moğolların ortaya çıkmasıyla Kürtlerin rolü daha silikleşir. Hüznî (*Avriyeki paşava*), Ebu Farac'dan naklen, Hulâgu'nun Bağdada yaklaşması sırasında iki Kürt reisinin önemli kuvvetlerle ona karşı durmaya çalıştıklarını, ama yenilgiye uğradıklarını anlatır. Erbil şehri (Kürtçede Hawler), Hulâguya yetmişbin gümüş miskal ödenerek geri alınabilmıştır.

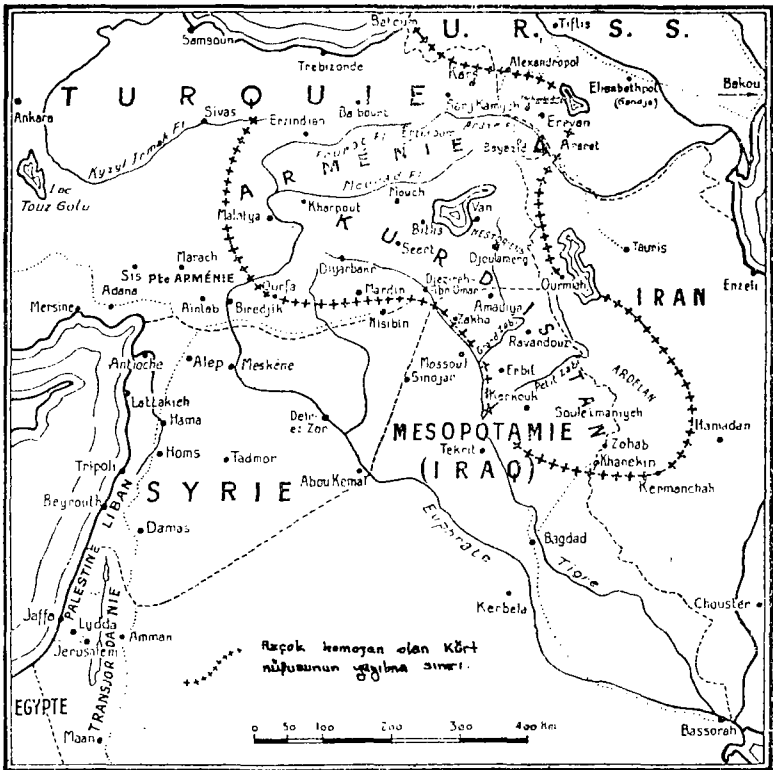
Ancak, Hulâgu'nun Bağdada saldırmadan önce Süleyman Şah'ın emrindeki Kürtlerin desteğini sağladığı söylenir. (Bk. Abbas İkbâl, *İran Tarihi*, Cilt I, S. 182). Bu kişi, Küçük Loristan atabeki Hisameddin Halil'in rakibidir. Süleyman Şah, Halife El-Mu'tasım-bil-

lah'ın, hasmı da Moğolların desteğine sahipti. Hisameddin Halil bu iç savaşta hayatını kaybetti. Ama kardeşi ve halefi Bedreddin Mes'ud, Bağdadın alınmasında Hulâgu'nun yanında yer aldı; Süleyman Şah da bu savaşta öldü (A. İkbâl, *aynı eser*, S. 450). Şurası esasen kayda değer ki, kaynaklarımız, Süleyman Şah'ın etnik kökeni konusunda birbirinden farklı görüşler ileri sürmektedirler. A. İkbâl onu «saygıdeğer bir Kürt reisi» diye nitelerken, M. Emin Zeki'nin Kürt tarihinin Arapça nüshasını yayınlayan Muhammed Ali Avni ise onun, Eyvai adlı *Türkmen* aşiretinin reisi olduğunu söyler. (*Tarih-üd-düvel vel-ımarat-ül-kürdiyye*'nin 153. sayfasındaki not) (1). Genel olarak varsayılabilir ki, Moğolların Kürtlere karşı tavrı şundan ileri geliyordu: Celâleddin Mingburni, direnişinin son evresinde Kürdistanda eylemini sürdürüyor ve Curmagun Noyan'ın yönetimindeki Moğol ordusu tarafından kovalanıyordu (A. İkbâl, *adı geçen eser* S. 136).

Kürtler dağlarına çekilirler ve tetikte beklerler. Kürtlerin oturduğu eyaletler, Moğol emirlerinin yönetimi altında yavaş yavaş düşer. Ancak Şerefname, yine de, Timur tarafından Kürt reislerinin haklarının

(1) 12. yüzyıl sonundaki Türkmen-Kürt karışmaları konusunda bk. C 1. Cahen, 13. **Yüzyılda Küçük Asya Türkmenlerinin Tarihi İçin Notlar**, J. A., 1951, fasıkül 3. s. 352. Aynı yazarın, 14. **Yüzyıl Diyarbakır Tarihine Katkı** adlı, J. A., 1955, fasıkül 1'de yer alan ilgi çekici bir incelemesi, bu devirdeki Kuzey Dicle Kürt aşiretleri hakkında bilgi verir: Moğollara düşman oldukları halde bu aşiretler en başta kendi aralarında didişmektedirler. Nihayet, 15. yüzyılda Türkmen hanedanlarının yönetimi altında, Vangölü havzasında (Ostan, Hakkari, Bitlis, Hizan) yaşayan Kürtlerin durumu konusunda bk. Prof. V. Minorsky, **Thomas of Metsop (1378-1448) on the Timurid-Turkoman War**, in **Muhammed Shafi Presentation Volume**, Lahore, 1955.

tanındığı hallerden sözeder. Akkoyunlu Türkmenler (15. yüzyıl), büyük Kürt ailelerini sistemli bir şekilde yoketmekle, Kürtler için Moğollardan da zararlı olduklarını göstermişlerdir (Bk. VII. Bölümdeki ilgili pasaj).

Harita II. - Kürt yayılmasını gösteren, ön-Asyanın siyasal haritası.

BÖLÜM : IX

KÜRT VE DEVLET (devam)

6. *Kürt Tarihinin İkinci Dönemi: 16. Yüzyılın başından 19. Yüzyılın Başına Kadar, Türkiye ve İran'da feodal rejim.*

Bu dönem içinde büyük Türk ve İran devletleri kesin olarak kurulmuşlardır. Bu yüzden Kürtler için bağımsızlıklarını elde etme şansı daha az olmuştur. On bir sünni Kürt reisi, ateşli bir şii olan Safevi hanedanının kurucusu Şah İsmail'in Hoy'da huzuruna çıktıkları zaman, Şah İsmail hemen hepsini hapse attirmiş ve onların yerine kendi taraftarlarını atamıştır. Buna karşılık Padişahlar daha diplomatça davranmış ve İranlıların büyük bir bozguna uğradığı 1514 Çaldıran savaşından sonra Kürtleri kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır.

Esasen, soydaşlarını Türk devlet sistemine sokmakla görevlendirilen, Bitlisli bir Kürt, Hakim İdris olmuştur. Böylece Diyarbekir eyaletinde, Kürt reislerince yönetilen sekiz sancak (*akrâd beyliği*) bulunmuştur. Ayrıca beş Kürt hükümeti, soydan geçme hanedanlarını korumuşlardır. Bu sistem, Malatya'dan Bayazıt ve Şehrizur'a kadar bütün Türkiye Kürdistanı'na yayılmıştır. Onaltıncı yüzyılda yaşamış Türk

seyyahı Evliya Çelebi bize bu konuda görgü tanıklığı eder. (Bk. Minorsky'nin *E.I.*'de çıkan *Kürtler* adlı makalesi ve benim Kürt feodalitesi konusundaki incelemem, *R.M.M.*, cilt LX, 1925).

Kürt yurtseverleri (Bk. örneğin, Süreyya Bedirhan, *Türkiye'ye karşı Kürdistan'ın davası*, Princeton, N.J., 1928, s. 27-28), 1514'te Türkiye ile yirmi üç Kürt devleti arasında bir dostluk ve ittifak andlaşması yapılmış olması üzerinde dururlar. Bu yazarın belirttiğine göre, bu andlaşmadan itibaren yüz elli yılı aşkın bir süre boyunca Kürtler Türkiye'ye karşı yükümlülüklerini yerine getirmişler ve Türkiye'nin bütün savaşlarına katılarak on binlerce kurban vermişlerdir.

Türk ve İran devletlerinin sahneye çıkışı Kürt tarihinde yeni bir aşamayı gösterir. Bundan önceki bölümde söylediğimiz gibi, bu devletler Batı kamu hukuku ilkelerine göre örgütlenmemişlerdir. Merkezi iktidarın niteliği, devletin çeşitli kısımları arasındaki bağ mahalli otoritelerin yetenekliliği ve sorumluluk derecesi, hatta siyasal sınırlar, bir devletten diğerine çok büyük ölçüde değişiklik gösterir; bunun dışında, belki normal yönetim dönemlerinden de daha sık görülen ara yönetim, savaş vb. dönemleri haliyle mevcuttur.

Kısacası, böyle bir ortamda Kürtler, keyiflerince örgütlenir ve bu müzmin anarşi haline razı olurlar (1). Burada, hem *Şerefname*'deki birinci kategori-

(1) Petruşevsky (adı geçen eser, s. 291, 332, 335), Azerbaycan'daki Kürt isyanlarına değinir, özellikle de Hoy ve Salmas'taki hicri 1025 (1616) ve hicri 1156 (1743-1744) isyanlarını, ayrıca Tebriz ve Mugan bölgelerine yayılan, 1709-1715 arasındaki Sauc Bulak isyanını anar. Bu isyanlar ağır vergiler yüzünden patlak vermiştir.

ye mensup «bağımsız» hanedanlar, hem de görünüşte tâbîlik bağlarıyla yönetilen ikinci kategoriden feodaller ya da sadece az çok güçlü aşiret reisleri söz konusudur. Feodaller arasında Şerefname şunları anar: 1. Ardelan valileri; 2. Hakkâri yöneticileri (Şenbo'lar); 3. Amadiya yöneticileri (Behdinan'lar); 4. Cezire yöneticileri (3 kol: Azizan, Gurgil ve Finek); 5. Hısn-keyf yöneticileri. Bu feodaller para (*sikke*) basmışlar ve adlarına *hutbe* okutmuşlardır. Üçüncü kategori, daha önemsiz dereceden kalabalık bir bey gurubunu kapsar. Dördüncü kategoride ise, sadece, yazarın da dahil olduğu Bitlis prensleri söz konusudur.

Kürdü siyasal açıdan çok katı yargılamamak gerekir. Onun içinde yetiştiği okul, devlet karşısındaki hak ve ödevleri konusunda doğru bir anlayış edinmesi için gerekli ilkelerden hiç birini ona aşılammıştır. Moltke (*Mektuplar...*, s. 277-279), aşiret Kürdünün, modern ulusal toplumun temeli olan şu üç kuruma karşı köklü biçimde serkeş davrandığını haklı olarak belirtir: mecburi askerlik, vergi ve gümrük.

Herne olursa olsun, merkezi otoritenin Kürt işlerine karışmasının Türkiye'de 1683 Viyana bozgununa rastladığı söylenebilir. Sultan Süleyman özellikle Diyarbakir'e, Kürt feodalleriyle İstanbul arasında aracı hizmeti görececek bir genel vali atamıştır. Süreyya Bedir han'ın belirttiğine göre, daha sonra, «böl ve yönet» politikası her zamanki başarısıyla izlenmiştir. (*Adı geçen eser*). Kürt yurtlukları İtımamları Türk eyaletleri haline çevrilmiş, aşiret reisleri ancak sözde kalan bir özerkliğe sahip olmuşlardır. Bu süreç, 19. yüzyılın ortasına doğru Sultan Abdülmecit devrinde en belirgin haline gelmiştir. Son direnme hareketi,

1847'de Cezire prensi Bedir han'ın girişimi olmuş, bu prens, Türkleri bir dizi bozguna uğrattıktan sonra kuzeninin ihanetine uğrayarak hayatını kaybetmiştir.

İran'da, Hazaraspi Lor hanedanının sönmesinden sonra, tek bağımsız Kürt reisleri olarak kalan Ardehan feodal prensleri, yavaş yavaş imtiyazlarından yoksun edilmiş ve 1860'ta yerlerine bir Kacar geçirilmiştir. 18. yüzyılda, Nadir şahın son Safevilere karşı savaşlarıyla ve Kacarlar, Bahtiyarlar, Afşarlar, Zend'ler arasındaki boğuşmalarla dolu geçen araynetim döneminde Kürtler, olaylara aktif olarak katılmışlardır; bunu Hzn, *Kürd ve Nadir şah* adlı ve *Navdarn-ı Kurdan* adlı eserlerinde anlatır. Kürtlerin, Kerim Han Zend'in (1760-1769), bu adil, insancıl ve sanatsever hükümdarın şahsında iktidara gelişi, geçici bir ara durumdan ibaret kalmıştır.

Hzn, daha az önem taşıyan tarihi kişiler arasında, bize, Mir Muhammed'in (*Mirn-ı Sorn*) ilginç bir portresini çizer. Bu adam, 19. yüzyılın başında (hicri 1229-1254 arası) Ravanduz'da otuz bin kişilik bir orduyla hüküm srmştir. Bu Mir'in kendi adına hutbe okuttuğundan söz edilmemektedir, ama para bastığı belirtilmektedir. Mir Muhammed fetih yoluyla, batıda Nisibin ve Mardin'e kadar (Musul ve Süleymaniye hariç) uzanan Kürt topraklarını ilhak etmiştir. 1826'da bağımsızlığını ilân etmiştir. İnan ve Mısırda diplomatik ilişkiler kurmuştur. Türkler'den İnce Bayrakdar Muhammed paşa ve Dıblomatlı Mustafa Reşit paşa ile uğraşmaları olmuştur. Moltke, Mısır Paşasının isyanının Türkiye'de yarattığı şaşkınlıktan yararlanmasını bilen Kürt feodali tipini temsil eden bu ilginç aşiye karşı Babılinin, ordusunu bytmek için nasıl Kürtlerden zorla adam toplamaya çalıştığını anlatır.

7. Kürt Tarihinin 19. Yüzyılın Ortasından

1. Dünya Savaşına kadarki 3. dönemi, Türkiye ve İran'da feodal rejimin ortadan kalkması.

Vilçevsky'e göre (Bk. bölüm VI), Kürdistanda feodal rejimin çökmesi, Kürt beylerinin, uyruklarını fazla sömürmekle sonunda bizzat kendi askeri güçlerinin temellerini kundaklamış olmalarından ileri gelmiştir. Aynı zamanda bu beyler, Kürt çevresindeki ekonomik dönüşümlere uymasını bilememişler, bu dönüşümlerden *Obabaşı*'lar yararlanmıştır. Bu toprak «kapitalistleri» feodalitenin çözülmesine yol açmışlardır; nasıl ki feodalite de vaktiyle Kürt topluluklarının gens'e özgü yapısının kaybolmasına sebep olmuştu. Son olarak buna, Süreyya Bedir Han'ın andığı sebepleri, yani gerek Padişahların, gerekse Şahların merkezizetçi politikasını da eklemek gerekir.

Şu halde, Kürdistan'ın 19. yüzyılın ortasına doğru varlığının yeni bir evresine girmesi, bu ekonomik ve siyasal güçlerin birhikte etkisi ile olmuştur; bu yeni evre, bazı durumlar bir yana bırakılırsa, günümüze kadar sürmektedir.

Kürdün geleneksel reislerinin soydan geçme otoritesinin sarsıldığı ve bu kadrolar yerine, kürtleri devletin normal hayatına sokabilecek bir başka iktidar koymak yolunda ciddi hiç bir şey yapılmadığı sıralarda, Kürt ne durumda bulunuyordu?

19. yüzyılın sonuna doğru Kürdistanı gezmiş olan Kont de Cholet bu konuda bize bazı bilgiler verir. Örneğin, Türkiye'de yapılmış hukuksal reformun etkileri konusunda şunları söyler (*Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya*, Paris, 1892, s. 235-237):

«...Bizimkinden kopya edilmiş olan bugünkü organizasyon, içte sakin ve uysal halk toplulukları karşısında iyi işlemektedir, ama sadece korkunun güdebileceği ve zaten defalarca asi olup, ihzar müzekkerelerini de, bu müzekkereleri getiren jandarmaları da umuruna takmayan dağlılar karşısında hiç bir yarar sağlamamaktadır. O zavallı savcı her yıl aşağı yukarı elli kişiyi idama mahkûm ettirir, ama bunlar yine de sağ salim dolaşırlar...»

Yine Cholet'de, Türk ve İran sınırları arasında yaşayan Hemavend aşiretinden bazı reisler üzerine hoş bir hikâyeye buluruz. Yolcuların ödünü patlatan, kervanları soyan bu kişiler, yine de, hediyeler sayesinde resmî makamlarla uzlaşmayı, hatta zaman zaman kendileri de idarî mevkiler işgal etmeyi başarmaktaydılar!

Bu koşullar içinde, söylemek zorundayız ki, yöneticiler, lâıyk oldukları nitelikte yönetilenlere sahip olmaktadırlar. Kürdistanın toplumdışı bir ocak olmaktan çıkması için, onu, Kacarlar İran'ından, yada son çöküntüsünden önceki Osmanlı Türkiyesinden başka bir ortam içinde bulundurabilmek gerekirdi. Kürtlere karşı o zamanlar nasıl davranıldığını gösterecek bir kaç örnek verelim.

Şeyh Ubeydullah isyanından (1885) sonra, Emir Nizam (700 yıldan beri Gerrus valilerini yetiştiren eski bir aileye mensup İranlı bir kumandan) Kürt reisi Hamza ağayı çağırır ve, Kur'an üzerine yemin ederek, yeryüzünde kaldığı sürece kendisine hiçbir kötülükte bulunmayacağını söyler. Bu arada çadırının içine bir çukur kazdırır ve Hamza ağa içeri girince bu çukura saklanarak işareti verir: Çadırı boydan boya kurşunlar deler ve Kürt can verir. Emir Nizam'a göre

yemin bozulmamıştır, çünkü sözü kendisini yer üstünde olduğu sürece bağlamaktadır. Oysa o, yer altına girmiştir. Mindoab'da bir şenliğe çağrılan Bilbas reisleri de böyle katledilmiş ve ünlü Yezdanser de Türkiye'de yine böyle yakalanmıştır.

Kürtlerde güvensizliğin niçin yerleştiği ve niçin mensup oldukları siyasal topluluklarla kaynaşamadıkları böylece anlaşılmaktadır.

Türklerin, Kürtleri belli bir disipline baş eğdirmek ve düzene alıştırmak üzere *Hamidiye* denen başıbozuk alayları kurmak yolundaki girişimi üzerine de birkaç söz edelim. Bu fikri ortaya atan Şakir paşadır. 1892' de İstanbul ve Bağdat'ta «*aşiret mektepleri*» kurulmuştur. Göçebe Kürt ve Araplara Türkiye'ye bağlılık ilkeleri aşılama amacını güden bu okullar kısa ömürlü olmuştur. Bu asker sağlama yeniliğine gelince, bunun gerçekleştirilmesi Mehmet Zeki Paşaya verildi. Cholet, bu paşayla Erzurumda karşılaşır. Kendisi de asker olduğundan, bu tasarıdan kuşkuyla söz eder (*adı geçen eser*, s. 172-173):

«...Yetkili bir çok kişiler, bu askeri stajın, onların savaşçı içgüdülerini daha da fazla uyandırarak... isyan ettikleri zaman, onlara sahip olmadıkları bir taktik ve silâhlanma yeteneği vermesinden korkmaktadırlar».

Esasen Türkler de, sonunda, *Hamidiye* başıbozuklarının düzenli *hafif süvari* haline dönüştürülmesi gerektiği inancına varmışlardır.

Kürtlerle Selçukluların aynı sosyal düzeyde ve çoğu zaman müttefik oldukları dönemden bu yana neler, neler geçmiştir!

Hamidiye alayları konusunda Alman subayı E.J. Graf von Westarp'ın da bazı değerlendirmeleri vardır

(*Unter Halbmond und Sonne*, s. 153-154). Yirmi yıl kadar sonra Kürdistanı gezen bu subay da bu konuda daha az kuşkucu değildir. Süvariye etkili bir savaş aracı haline getirmek için, askerî ve taktik bir eğitim görmüş şeflerin yönetimi altında uygun bir hazırlık gereklidir. Oysa Hamidiye alayları, ilk üç yılda sadece 2-6 aylık dönemlerle, sonraki 9 yılda ise iki aylık dönemlerle hizmette tutulmuşlardır.

Bilindiği üzere, Türkler tarafından silâhlandırılan Kürtler yazık ki özellikle Abdülhamidin Ermenilere karşı politikasında kör âletler olarak kullanılmışlardır. Daha uyanık Kürtler, bu iğrenç politikanın sebepleri konusunda pek aldanmıyorlardı. Örneğin Şeyh Ubeydullahın (1885), kendisine Urmiye hristiyanlarını kılıçtan geçirmeyi öneren taraftarlarına şu cevabı verdiği söylenir: «Biz Kürtler Türkler için, ancak hristiyanlara karşı bir ağırlık unsuru olarak gerekliyiz. Hristiyanlar kalmayınca, Türkler işkencelerini bize karşı yönelteceklerdir».

Daha yakın bir dönemde (1928) Süreyya Bedirhan, andığımız eserinde şöyle yazar:

«1927 Ekiminde, Kürt halkını temsil eden *Hoybun* (Ulusal Komite) ve Ermeni halkının temsilcileri, Türkü ortak düşmanları bilerek ve çıkarlarının birliğini kabul ederek genel bir uzlaşmaya vardılar. Irkımın adına ben, yiğit Ermeni halkına derin sempatimi ifade ediyor ve onların, bağımsız ve birleşik bir Ermenistan yolundaki meşru ulusal isteklerine saygı duyduğumuza inanmalarını istiyorum.»

Jön-Türk'lerin Kürtlere karşı davranışı üzerinde bilmem durmaya gerek var mı? Kürt'ler konusundaki Rusça eserinde Minorsky bu davranışı kınamaktadır.

Yazık ki İran'da da Kürtler lehine olumlu hiç bir

girişim gösteremiyoruz. «Belki de Kürt tarihinin en büyük trajedilerinden biri şudur ki aynı ırktan gelen, aynı dinden olan ve aynı sosyal ve kültürel mirasa sahip olan İranlı ile Kürt, aralarındaki önemsiz tarikat farkının yarattığı açıklığı giderememişlerdir». (*Kürdistan'ın Davası*, s. 27).

Esasen İran'da Kürt problemi, hâlâ çözümünü bekleyen daha genel aşiretler probleminin bir parçasıdır. Demorgny projesi (R.M.M., c. XXII ve XXIII, mart ve haziran 1913) ölü doğmuş bir metin olarak kaldı. Rıza Şah yönetiminin aldığı tedbirler, pek başarılı olmuşa benzememektedir. (Bk. örneğin, Fars aşiretleri konusunda Mohammed Behmen Behmen Begi'nin *Aşair-i Fars* adlı Farsça eseri, Tahran, hicri 1324 (1945) ve Bilova'nın *Rıza Şah Krallığında Toprak Mevzuatı* adlı Rusça incelemesi, Recueil sur les problémes nationaux et coloniaux, s. 168-189).

İkisi birlikte yürüyen devlet ve ulus fikirleri bakımından, Kürtlerin kaderi, gördüğümüz gibi, şimdiye değin bu iki siyasal varlık unsurunun tam bir kaynaşmasına ulaşmamıştır. Oysa bu kaynaşma olmaksızın bir kavim (Profesör N. Marr'ın deyimiyle) «tarihçe unutulmak» tehlikesiyle karşı karşıya kalır.

Gerçi Kürt, bir devletin kurulması için zorunlu olan otoriteden yoksun değildir ve hatta 11. ve 12. yüzyıllarda birkaç prenslik kurmuştur. Ama ulusal fikir, «bir ve bölünmez» bir ulus oluşturma iradesi onlara yabancı kalmıştır. Hep müslüman karakterde. Araplaşmış yada İranlılaşmış kişisel hanedan başarıları sadece isim bakımından Kürt olmuştur.

Aşiretlerin coğrafi dağılıklığı, reislerinin daha geniş bir çıkar anlayışına yükselemeyişi, disiplin ve birlik yokluğu, ortak bir Kürt bilinci bulunmayışı ve özellikle İslâmlığın —uygarlaştırıcı yönü de inkâr edilemez olmakla birlikte— ulusallıktan uzaklaştırıcı etkisi, şimdiye değin Kürtleri ulusal devletlerini kurmaktan alıkoymuştur.

Ancak yine de, önce aşiret içinde hissedilmez şekilde yoğrulmuş, sonra da feodaller arasında oluşan Kürt ulusal kişiliğini görmemek mümkün değildir.

Özet olarak, Türkiye ve İranda varlığı tanınmakla birlikte, bir Kürt ulusunun var olduğuna inanıyoruz; bunun inkârı ise, feodal dönemin sonundan bu yana bu kavim için alınan bütün tedbirleri etkisiz kılmıştır. Bundan sonra ele alacağımız Kürt ulusal hareketinin incelenmesi, bu hareketin birbirini izleyen aşamalarının, yöntemleri ve programının ne olduğunu gösterecektir.

Öte yandan, şunu da gözden kaçırmayalım ki Kürtlerin kaderinin esas olarak bağlı olduğu Türkiye, İran ve Irak da, bütün Doğu ülkeleri gibi, kendi yönlerinden ulusal bir devlet anlayışına doğru ilerlemektedirler.

KÜRT ULUSAL HAREKETİ

1. *Bu Problemi İncelemenin Yararı.*

Bu konuya girerken konunun nazik karakterini hiçde gizlemiyoruz. Kürt, kendi öz devletini kurmaya yetenekli midir, lâyıık mıdır? Bu devlet yaşayabilir mi? Bir barış ve güvenlik unsuru olacak mıdır? Yoksa onun sahneye çıkışı, tersine, Orta Doğudaki durumu daha da karıştırmaktan başka bir sonuç vermeyecek midir? Cevaplar değişebilir, ama Kürt ulusal probleminin bir çözüme ulaşması gereği hiç bir şekilde ortadan kalkmaz. Çünkü Kürt ulusal iradesinin bütün belirişlerini sadece birer serkeşlik ya da haydutluk eylemi olarak görmek hem yanlış, hem de haksız olur. Ulusal hareketlerin tarihi bize, bu hareketlerin, ancak silahı ele alarak başladığını göstermektedir. Bunların başarıya ulaşması bu «haydutları» birer «ulusal kahraman» haline getirmektedir.

Esasen Kürt hayatının çeşitli yönlerini inceledikten sonra, araştırmalara devam ederek bu halkın evriminin bugünkü aşaması üzerinde bir şey söylemek bu kitabın amacını yerine getirmemek olurdu.

2. *Ulusal Hareketin Üç Aşaması.*

Kürt ulusal hareketi şimdiye kadar üç evreden geçmiştir. Önce, bir serkeşlik, sosyal kargaşalık, ayrıcalıklarını kiskançlıkla korumak isteyen feodallerin

ayaklanması dönemi vardır. Jön-Türk hareketiyle birlikte Kürtlerin, ulusal özelliklerini tanıyacak bir statü elde etme yönünde bazı örgütlenme girişimlerinde bulduklarına tanık oluruz. Bu, ikinci evredir. Ve nihayet, 1. Dünya Savaşı ertesindeki üçüncü evrede Kürt problemi uluslararası alana getirilir (Sevr antlaşması, Lozan antlaşması). Bugünkü evre, Kürt Ulusal Komitesi'nin (Hoybun) 1927'de kuruluşundan başlar ve bundan böyle bu Komiteyi hareketin sorumlu organı saymak gerekir (?).

Şimdi olayları bu ana çizgilere göre özetleyelim.

A. BİR GENEL PLAN OLMASIZIN YAPILAN AYAKLANMA VE İSYANLAR.

1. *Abdurrahman Paşa İsyanı (1806).*

(Bk. Rich, *Narrative...* cilt I, s. 384). Süleymaniye şehrinin kurucusu (1786) İbrahim Paşa Babanın yeğeni olan bu Abdurrahman Paşa, Koy-Sancak'taki Türk valisini hançerledikten ve kendi yerine Süleymaniye valiliğine atanan rakibi Kürt Halit Paşayı yendikten sonra, İran'a geçer. Şahtan yardım görmesine rağmen, Halit Paşanın oğularının desteklediği Türkler tarafından yenilgiye uğrattılır ve İrana sığınır. Savaşta başarıları halk türkülerine geçmiştir (Bk. O. Mann, *Die Mundart der Mukri-Kurden*, Bölüm II, s. 454-460, Berlin, 1909).

2. *Bilbas'ların Ayaklanması (1818).*

Rus askeri raporlarına göre (Veliaminov'un Ermolov'a gönderdiği 24 Nisan 1818 tarihli rapor ve Ermolov'un Nesselrode'ye gönderdiği 10 Ağustos 1818 tarihli mektup), veliaht Abbas Mirza, asilere baş eğdirmez ve büyük kayıplara uğrar. Aynı döneme doğru,

1815'de, Bayazıt ve Van Türk paşalıklarındaki Kürtler ayaklanırlar; bunlara İran'da (Erivan, Nahçıvan, Hoy) göçebelik eden Kürtler de katılır. Ayaklanma Erzurum seraskeri tarafından bastırılır. Vilçevsky'e göre (*adı geçen eser*, s. 157-158), burada sadece bir kaç reisin entrikası değil, kitle halinde bir ayaklanma sözkonusudur. Gerek soydan geçme efendileri, gerekse yöneticiler tarafından ezilen, büyüyen bezirgânlık yüzünden yıkıma sürüklenen, en sonunda da savaşlarla telef olan bu göçebeler, askere alınmaları nedeniyle kol gücü olarak da azalmışlardır.

1818, 1820, 1822 yıllarında gerek İrana, gerekse Türkiyeye karşı ayaklanmalar çıkmıştır. 1825'de bir İran kalesindeki garnizon Kürtler tarafından kılıçtan geçirilmiştir.

3. Rus-Türk Savaşı (1828-1829) Sırasında Kürtler.

Ravanduz, Botan, Behbehan ve Hakkari prenslikleri çatışmaya katılmaktan kaçındılar. Bayazıtli Kürt Behlül Paşa Ruslarla birleşmeye çalıştı. Ama başaramadı. Muş'taki Emir Paşa, Türk bağımlılığından Kurtulmaya uğraştı. Vilçevsky bunun nedenini Rus dostluğuna değil, en başta, Kürt feodallerinin uyruklarını askere alma imkânsızlığıyla karşı karşıya kalınmalarına bağlar. Bunlar, zaten çok azalmış bulunan el emekçisini artık topraktan koparamıyorlardı.

Bu sosyal gerginlik yanında ulusal istekler de birmeye başlar. Vilçevsky, bunları «haydutluk» ve «barbarlık»la nitelemenin haksızlık olacağını söyler. Vilçevsky'nin andığı Trotter'e göre (*Küçük Asya Kürtleri*), 1828-1829 savaşı sırasında Kürtler duruma hakimdiler. Birbirinden ayrı ayaklanma yuvaları, sonunda birleşerek büyük bir başkaldırı ateşi yaktılar. Bu hareket, baskı ve haraç alma eylemleriyle göçebe eko-

nomisine zarar veren Kürt yada Türk feodallerine karşı yöneltildi. Kırsal burjuvazinin embriyonu olan *oba-başı* bu ayaklanmaların kıskırtıcısı oldu. Bununla birlikte, Kürt ulusal bilincinin ilk önce seçkin tabaka arasında reisler ve onların çevresi içinde billürleşip, sonra kitleler içine işlediğini unutmamak gerekir. Burada rol oynayan tek faktör ekonomik faktör olmamıştır.

4. Kürtler ve Mısır İsyanı (1832-1839).

Başka birkaç Kürt reisinin de kendisine katıldığı Ravanduzlu Mir Muhammed, Türklere karşı ayaklanma fırsatını yakaladı. Türkler Sivastan acele Muhammed paşayı gönderdiler. Bu paşanın askerleri, Bağdat ve Musul paşalarının askerleriyle birleşerek çoğaldı. Yenilgiye uğrayan Mir Muhammed, İstanbula götürüldü, Sonra affedildi. Başka bir rivayete göre, dönüşte öldürüldü. O zamanlar Türk ordusuna bağlı genç bir yüzbaşı olan Moltke, Kürt asileri için duyduğu sempatiyi saklamaz. Örneğin, teslim olmak üzere Hafız Paşanın huzuruna gelen Said Beg'in teslim oluşundan şöyle söz eder (*adı geçen eser*, s. 264):

«Onun güzel bir kaleyi teslim etmekte olduğunu ve kendi başını kurtaracağından da emin olmadığını düşündüğüm zaman, Paşaya yaklaşışındaki ve el öpme ye duruşundaki serbest ve emin tavra hayran olmaksan kendimi alamıyordum.»

Ayaklanmalar birbirini izler. 1839'da Nisibin'de Türklerin bozguna uğramasından sonra, Süleymaniye'de Mahmut Paşa isyan eder. Yerine başka bir vali geçirilen Paşa İrana sığınır. 1843'deki Rus-İngiliz müdahalesi bir Türk-İran savaşını önler.

5. Bedirhan Beg'in isyanı (1843-1846).

Bu isyandan söz eden yazarlar (Minorsky, Soane,

Adamov, Wigram), bunu daha çok, Hakkari Nesturileri üzerinde Bedirhan ve Nurullah Beg'in giriştikleri baskı ve haraca kesme hareketlerinin sonucu olarak görürler. Bu beyler Topal Paşa karşısında yenildiler (Bedirhan, yukarıda gördüğümüz üzere, kuzeninin ihanetine uğradı). P. Rondot'nun görüşüne (*Aşiretler...*, s. 6) katılarak diyebiliriz ki bu olay, sosyal bakımdan birbirlerine çok benzeyen Kürtlerle dağlı hristiyanlar arasında «bir mezhep meselesinden çok bir aşiret meselesi olmuştur». Bedirhan soyundan gelenlerde yeni bir hengâme (Bk. *Kürt Sorunu*, Dr. Bleç Şirguh, Kahire, 1930, s. 14-17). Bedirhan, Nisibin'den sonraki Türk şaşkınlığından yararlanarak nüfuzunu Van, Musul, Şauc-Bulak, Urmiye ve Diyarbekir'e kadar yayar. Aralarında Acara ve Kars begi Kör Hüseyin'le Ardalan Emirinin de bulunduğu birçok büyük Kürt reisinin ittifakını sağlar. İşte tam 1845'de hazırlıklarını yaptığı sırada Nesturiler isyan ederek Bedirhan'a vergi ödemeyi reddetmişlerdir. Bedirhan onları yeniden itaat altına almak zorunda kalır (Nesturiler konusunda, bk. benim *E.İ.*'deki söz konusu makalem).

Her halükârda, Bedirhan'ın din konusunda bir asimilasyon politikası güttüğünü kanıtlar görünen Ermeni tanıklıkları vardır. Bedirhan, kendisini Türk egemenliğinden kurtulmuş bölgelerin manevî reisi sayıyordu (Bk. Agop Şahbaz'ın İstanbul'da, 1911'de Fransızca olarak basılan *Kürt-Ermeni Tarihi* ve İstanbul'da yayınlanan *Hayrenik* dergisinin Ocak 1930 sayısındaki bir makale).

Bedirhan uzun yıllar Girit'teki Kandiye'de ve Şam'da sürgün yaşadı, 1868'de Şam'da öldü (Bk. *Tarih-i Lutfi* s. 227).

6. Yezdan Şêr İsyanı (1853-1855).

Bu isyan, o zaman Rusya ile savaşta olan Babiâli'nin içinde bulunduğu zorluklardan yararlanılarak Hakkari ve Botan'da çıkarılmıştır. Yezdan Şêr, önce Bitlis ile Musulu, sonra da Van'la Bağdat arasındaki bütün bölgeyi ele geçirdi. Nesturiler onun bayrağı altında toplandılar. 1885'de Yezdan Şêr, İngiliz konsoloslğunun ajanı Nimrud Rassam'ın vaadlerine kapılarak yakalandı ve İstanbul'a götürüldü. Abdurrahman Paşa Bebe gibi, o da bir ulusal kahraman haline gelmiştir. Kürt halk türkûleri anısını sürdürür. (Bk. *Kurdische Sammlungen, Erzählungen u. Lieder in Dialekt des Tûr Abdin, Prym ve Socin, Petersburg, 1887, s. 64 ve gerisi*).

7. Nehri Şeyhi Ubeydullah'ın isyanı (1880).

Jön-Türk hareketinden önce çıkan bu son önemli isyanın amacı Kürdistan'ın bağımsızlığı idi. Bu isyan, Şemdinan'la sınırdaş olan İran topraklarında (Urmiye, Binab, Maraga) patlak verdi ve bir an Tebriz bile tehdit altında kaldı. Kürt'ler sonunda Türkiye'ye geri çekilmek zorunda kaldılar. İran hükümeti şiddetli protestolarda bulundu; bunun üzerine Türkler ve İranlıların ortaklaşa askeri müdahalesi ile asi şeyhin eylemine son verildi. Önce İstanbul'a götürülen şeyh Ubeydullah sonra Mekke'ye sürüldü; oradan Jön-Türk devriminden sonra geri dönebilen, yalnızca, daha sonra Türk Ayan Meclisi üyesi olan küçük oğlu şeyh Abdülkadir oldu (Bk. İngiliz *Mavi Kitap*'ı, 1881, no 5; albay Kamsarakan'ın Rusça eseri, Urmiye kuşatmasıyla ilgili olarak, ayrıca benim Afşarlar konusundaki incelemem, *J.A.*, Ocak-Mart 1929, s. 100-105).

Bir de, Bedirhan'ın oğulları Emin Âli ve Mîthat

beyin, bir pusuya düşürülmeleriyle sonuçsuz kalan isyan girişimlerini ve de Milli Kürtleri reislerinden İbrahim paşa'nın bu yoldaki girişimini hatırlatalım (Bk. Rondot, *adı geçen eser*, s. 34-39 ve E. Banse, *Auf den Spuren der Bağdâdbahn*, bölüm VI, in *Schatten Ibrahims Pasha*, s. 76-94). Bazı Kürt aşiretleri örneğin Mutki'ler, Türk otoritelerine karşı uzlaşmaz tavırlarıyla tanınmışlardı.

B. ULUSAL HAREKETİ ÖRGÜTLEME DENEMELERİ.

1. İstanbul'da ilk siyasal Kürt örgütü (1908).

Arap yurtseverlerinin ve bizzat Jön-Türklerin durumunda olduğu gibi, hareketin öncülerinin ilk teması gelişi ve ulusal kurtuluş taleplerinin billûrlaşması bir gazete etrafında olmuştur. 1898'de (hicri 1315) Kahire'de kurulan ve Kürtçe-Türkçe olarak iki dilde yayınlanan *Kürdistan* gazetesi, sonradan Cenevre ve Folkestone'a göç etmiş, Jön-Türk döneminde yine İstanbul'a dönmüş ve 1914 savaşı sırasında yeniden Kahire'de çıkmıştır. Gazetenin yazarları değişmiş, ama hepsi yine Bedirhan ailesinden emir Mithat, emir Abdurrahman ve emir Süreyya beyler olmuştur. Öte yandan Şeyh Abdulkadir de, 1908'de, bir yardımlaşma ve ilerleme derneği organı olarak *Hetav-i Kürd* («Kürt Güneşi») gazetesini çıkarmıştır. Bu derneğin ayrıca bir eşi kurulmuştur. Çünkü iki klan, yani Bedirhanilerle Nehri Seyyidleri hemen rekabete geçmişler, birbirlerini casuslayıp ihbar etmişlerdir. Böylece gazete askıda kalır. Birleşik yürütülmeyen hareket dağılır.

Abdürrezzak Bedirhan Rusya'nın niyetlerini yoklamaya gidecek, sonra Parise yerleşecektir. Ailenin di-

ger üyeleri ise Mısır'a gideceklerdir. Şeyh Abdülkadir' in taraftarları olan Halife Selim ve Ali ağa Bitliste bir isyan çıkaracaklar, ama isyan zalimce bastırılacaktır. 1909'da Jön-Türkler, dernekleri ve Çenberli'deki Kürt okulunu kapatırlar. Buna rağmen 1910'da. *Hêviya Kurd* («Kürt umudu») adlı yeni bir dernekte toplanan bir gurup öğrenci ve hukukçu, *Roj-a Kurd* («Kürt günü») adlı aylık bir dergi yayınlamağa başlarlar.

Böylece atılım başlamış görünmektedir ve 1914 savaşı öncesinde bu atılım fikir alanında yolunu aramaktadır.

2. 1914-1918 savaşı sırasında Kürtler.

Savaş, bu ilk örgütlenme ve ortak bir ulusal kamuoyu oluşturma denemelerini durdurur. Kutsal Cihad'a çağrı, bir kez daha, Kürtlerin savaşçı iç güdülerinin İslâmlık kisvesi altında gerçek ulusal çıkarlarına tam karşıt bir yöne çevrilmesine olanak verir. Türkler Kürtleri kendi askeri amaçları için kullanmak isterler, ama bir yandan da onları yakından gözetlerler. Bu konuda, savaş sırasında idam edilen Kürt yurtseverleri ile ilgili uzun bir liste çıkarılabilir.

«Cihad'ın İncelenmesine Katkı» adı altında ben, 1935'te Brüksel'de toplanan VI. Dinler Tarihi Uluslararası Kongresine bir bildiri sunmuştum. Ayrıca 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Uluslararası Doğubilimciler Kongresi'nin Organizasyon Komitesi'ne «Cihad konusunda bir Kürdün tanıklığı» adlı bir bildiri göndermiştim. Bu bildiri «kayboldu».

Bilindiği üzere Bedirhanilerden Botanlı Kâmil bey, 1916'da Tifliste, Çarın Kafkasya genel valisi ve Türk cephesinde başkumandan olan Grandük Nikola nezdinde Kürt ulusal davasını anlatmakla aktif şekilde

uğraşmıştır. Rus hükümetinin belli bir Kürt politikası yok gibiydi. Kürt problemi, bağımsız bir Ermenistan yönündeki perspektiflerle karışmaktaydı. 1917 yılının sonuna doğru, benim Ürmiyedeki konsolosluk makamıma *İstihlas-ı Kürdistan* («Kürdistan'ın Kurtuluşu») cemiyetinden bir haberci geldi ve bana Seyyid Taha'nın bir mektubunu verdi. Bu mektupta, Kürdistan'ın kurtuluşu için Türklere karşı ortak bir eylem üzerinde anlaşmak amacıyla kendisine Rus komutanlarıyla bir görüşme sağlamam isteniyordu. Rus esaretinden kaçmış bulunan Seyyid Taha, Şeyh Abdülkadirin yeğenydi. Bu Şeyh ise 1917'e kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Mekke'deki Melik Hüseyin'in yanına kaçmıştı. 1925'te Türk makamları kendisini Diyarbakır'da idam ettiler. Oğlu Seyyid Abdullah aynı dönemde Musul'da tutuklandı.

Benim kolleksiyonumdaki Kürt metinleri arasında, hocam Molla Saidin, soydaşlarının Türkler ve Ruslar karşısındaki tavrı ile ilgili 1917 tarihli bir açıklaması vardır. Bu aydın ve ince Kürt, açıklamasında, yırtıcı Kürtleri kazanmak için her şeyden önce onları reislerinin boyunduruğundan kurtarmak ve sefaletlerine bir çare bulmak gerektiğini ima etmektedir. Bu açıklamada Sovyet meslektaşım Vilçevsky'nin teziyle karşılaşmaktayız. Kültürlü ve aklı başında bir Kürdün kaleminde vurgulanan bu sosyal hak talepleri yönündeki görüş dikkate alınmaya değer.

Genellikle bilinmeyen bir olgu vardır ki üzerinde söz etmeden geçemeyiz: 1914-1918 savaşı sırasında Kürtlerin kitle halinde sürülmesi. Bu sürgünler, Rus ilerlemesi karşısında tahliye kisvesi altında yapıyor ve Kürtleri, Türk köylerine dağıtarak, geleneksel reislerinden kopararak, ulusal benliklerinden uzaklaştırmak amacını güdüyordu. Bu şekilde sürgüne gönderi-

len 700.000 kişi arasından çok sayıda telef olanlar oldu. Sağ kalanlar yurtlarına döndüler.

Türkiyenin bozguna uğraması sırasında Kürt reisleri, 1919 mayısında Malatya yakınlarındaki Kâhta' da toplanarak anti-Kemalist bir hareket yaratmak isterler. Halepteki İntelligence Service şefi albay Bell, oraya gelip hükümeti adına onları bu işten vaz geçirmek ister ve Müttetikler adına Kürt ulusal taleplerinin dikkate alınacağını vaad eder. Sevr andlaşması hazırlanmaktadır...

Bu andlaşmanın Kürt ulusal hareketi için taşıdığı önemi incelemeden önce, ulusal eylemin Komiteler kurulması şeklinde yeniden ele alınışına değinmek yerinde olur. Örneğın Emir Süreyya, Mondros Mütarekesinden hemen sonra Kahirede bir Kürt Bağımsızlık Komitesi kurmuştur. İstanbulda Emir Emin Âli, Kâmuran Ali beg, Ayan üyesi Abdülkadir ve diğer kişiler *Kürt Teali Cemiyetini* («Kürt Kalkınma derneği») kurmuşlardır. Bir süre sonra *Kürt Millet Fırkası* ve *Kürt Teşkilâtı İçtimaiye Cemiyeti* ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal İstanbul'u işgal ettikten sonra bu örgütler, faaliyetlerini bırakmamakla birlikte dağılmışlardır. 1927'de, *Hoybun* Ulusal Komitesi'nin Kuruluşu sırasında bütün bu örgütler onunla kaynaşmışlardır.

C. KÜRT İSTEKLERİNİN ULUSLARARASI ALANDA BENİMSENMESİ

1. 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr ve 24 Haziran 1923 tarihli Lozan antlaşmaları

Sevr antlaşması, ölü bir metin olarak kalmış olmakla birlikte, yine de kuşku yok ki Kürt probleminin evriminde çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Tarihte ilk defa olarak bir diplomatik belge, «Kürt unsurunun hakim olduğu bölgeler için bir mahalli özerklik» öngörüyordu. (Kısım III, madde 62-64). O tarihten bu yana problemin uluslararası bir nitelik kazanması kesinleşmiştir. Kuşku yok ki Sevr antlaşması yerine geçirilen Lozan antlaşmasının, azınlıklar konusunda uzman olan Profesör A. Mandelstam'ın dediği gibi, «medenî ve siyasal haklarda eşitlik şartını yalnız müslüman olmayanlar için koyması» (madde 39) iyi olmamıştır. (*Azınlıkların Korunması*, Devletler Hukuku Akademisi, Hachette, 1925).

2. Musul Sorunu.

Lozan antlaşması, Türkiye Kürtleri için ne kadar haksız ve eksik olursa olsun, yine de, Musul sorununu ortaya koymuş olması ve 1924 ekiminde «Brüksel hattı» denilen geçici bir sınır çizgisi saptadıktan sonra, Milletler Cemiyetini bu Kürt bölgesi üzerinde bir anket yapmaya zorlamış (bk. hüküm 2, madde 3) olması bakımından çok önemli bir rol oynamıştır. Kont P. Teleki, M. Wirseneve albay Paulis'ten oluşan anket komisyonunun 16 Temmuz 1925'de Milletler Cemiyeti Konseyine sunduğu rapor. Milletler Cemiyetinin 25 yıl süreyle bir manda yönetimi kurmasını öneriyordu. İdarî mekanizma adalet, eğitim Kürtlere bırakılacak ve Kürtçe resmi dil olarak tanınacaktı.

Şurasını hatırlatalım ki raporun tartışılmasından önce, Şubat-Nisan 1925'de Şeyh Said Kürt isyanı patlak vermişti. Bu rastlantı, Musul vilâyetinin Irak'a bağlanması yönündeki İngiliz tezini güçlendirdi. İsyan, aynı zamanda, Lozandaki Türk heyetinin, müslüman azınlıkların «Türk rejimi altında kaderlerinden tamamiyle memnun oldukları» yolundaki beyanını da yalanlamış oluyordu.

Her ne olursa olsun şurası kesin ki 16 Aralık 1925' de Milletler Cemiyeti Konseyi, Türkiye ile Irak arasında sınır olarak Brüksel hattını kabul etti; aynı zamanda Irak üzerindeki manda 25 yıl için İngiltereye verildi. İngiliz hükümeti, Kürt halkına raporda tavsiye edilen statüyü vermek üzere gerekli tedbirleri hazırlamaya davet ediliyordu. 1926 şubatında, Irak Başbakanı Bağdat Parlamentosunda şunları söylüyordu: «Kürtlere haklarını vermeliyiz. Kendi dilleri onların resmi dili olmalı ve çocukları okullarda bu dili öğrenmelidir».

Irak Kürtlerinin, bir çeyrek yüzyıl önce ilân edilen bu statüye şu 1955 yılında tamamıyla kavuşmuş olduklarını söyleyebilmeyi ne kadar isterdik!

3. «Hoybun»un Kuruluşu ve yeni isyanlar.

Şeyh Said isyanının zalimce bastırılmasından sonra, 1925-1930 yılları sadece görünüşte sakin geçti. 1927 ilkbaharında bir köyde toplanan bir kongre, «Hoybun» («kendi kendisi olma, özbenlik») adında bir Ulusal Komite kurdu. Bunun Üyeleri Kürdistan'ın bağımsızlığı için mücadeleye devama yemin ettiler. Eski bir subay olan İhsan Nuri Paşa, mücadeleyi organize etmekle görevlendirildi. Üs olarak Ağrı dağına seçerek bu mücadeleyi inceden inceye hazırlamaya başladı.

Böylece 1930 ilkbaharından itibaren bir dizi yeni Kürt isyanı çıktı (1). Burada ayrıntılar üzerinde durmadan bu isyanları saymakla yetineceğiz. Ancak ayrıntılar da çok ilgi çekicidir. Özellikle 1930 isyanı İrânla Türkiye'yi, Kürtlerin zararına olarak yakınlaştırmaya yaradı: (Ağrı'daki sınır hattının düzeltilmesi ile ilgi-

(1) 1930 Ağustosunda Zürih'te toplanan II. Enternasyonal Kongresinde Kürt problemi bir Ermeni önerisi sayesinde söz konusu edilmiştir.

li 23 Ocak 1932 anlaşması.) Bu isyanın aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde de yankısı oldu. (Sovyetlerin Türkiye lehine tavır takınması.) Eski Çeka'cı Agabekof, 1930'da Fransızca olarak yayınlanan hatıralarında, Tebriz Başkonsolosluğunda memur Minasyan adlı biri tarafından yönetilen, Kürtler arasındaki Sovyet faaliyetleri üzerinde birtakım «açıklamalar» yapar. Bu açıklamalara ne ölçüde değer vermek gerektiğini bilmiyoruz.

Mareşal Franchet d'Esperey, Ortadoğudan dönüşünde, 1930 isyanı konusunda şöyle konuşuyordu (*Le Matin*, 1 Ocak 1931): «Kürt ayaklanması söylenildiğinden çok daha vahim olmuştur ve henüz bastırılmamıştır. Kürtler, Mustafa Kemale düşman olan bazı Türklerce desteklenmekte ve gerici unsurlar başlarını kaldırmaktadırlar».

Gerçekten de, 1930 sonu ile 1931 başında Mene-men'deki Nakşibendi dervişleri çevrelerinde anti-Kemalist bir hareket patlak verdi. (Şeyh Sait de bu tarikata mensuptu). *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınladığı bir dizi makalede Burhan Asaf bey, Ermeni-Kürt «entrikalarını» (Papazyan ile Bedirhaniler arasındaki temasları) yeriordu.

1932'de, af vaadi üzerine Irak'tan gelen, Şeyh Saitin oğlu Salahaddin Erzurumda askeri mahkeme tarafından yargılandı. Bu kişinin ayrıca Dersim isyanına karıştığını göreceğiz. 1933'te Diyarbakir civarında, Şeyh Fahri'ye karşı bir «polis harekâtı»na girişildi. 1934'te bunun sonucu olarak bir dizi idam, müebbet hapis cezası verildi.

1934 ile 1937 arasında (Kürt şeyhi Bediüzzaman'ın katılmasıyla 1935 Mayısında ortaya çıkan İsparta «komplo»su ve 1935 haziranında Muş'ta meydana gelen

Kürt «vergi grevi» hariç olmak üzere) nispeten uzun süren bir ölüm sessizliği dönemi vardır. Bunun nedeni, 5 Mayıs 1932'de Kürtlerin sürülmesi ve dağıtılması yönünde bir kanun çıkarılmış olmasıdır. Kürtler, nüfusun % 5'i oranında Türk köylerine dağıtılacaklardı. Şehirlere yerleştirilen reislerin diğer Kürtlerle ilişkide bulunması yasaktı. Bu kanun esasen 1914 savaşı sırasında uygulanan kanunun hükümlerini yeniden ele almış oluyordu. Kürt hayatiyeti, yine de, Türklerin idari gayretkeşliğinden daha güçlü olduğunu bir kere daha göstermiştir, öyle ki bu önlemlerin etkileri Kürdistanın nüfus durumunu değiştirememiştir ve bugün bu nüfus çok tatmin edici bir düzeydedir.

1937'de Dersim-Tunceli isyanı çıkar. Batı Kürt tezini benimser: «Uygarlık» «barbarlık»la savaşıyor... İhtiyarların, kadınların ve çocukların kaçıp sığındıkları ormanları ateşe vererek ve mağaraların ağızlarını tıkayarak (yürek paralayıcı ayrıntılar için, bk. sözün geçen *Kürdistan Tarihinde Dersim* adlı kitap).

4. İranda Kürtlerin Durumu.

İranda yaşayan Kürtlerin durumu üzerine kısa bir bakış, bize, bu ülkede problemin özel bir görünüm altında ortaya çıktığını gösterir (bk. yukarıda IX. bölümdeki Süreyya Bedirhan'ın kanısı). Kürtlerle İranlıların aynı etnik kökenden geldiklerinin akrabalar arasında geçerli düşmanlık nedenleri olamayacağını vurgulanması, resmi demeçlerde ve basında her zaman tekrarlanagelen şeylerdir. R. Yasemi'nin Farsça eseri de aynı sonuca varır. Ancak Tahran, Ağrı yöresinde Celâli Halid Ağa'nın veya Uşnu yöresinde ünlü İsmail Ağa Simko'nun (bu Kürt reisi hakkında bk. Westarp, *adı geçen eser*, s. 212-224) ya da 1932'de Aora-

man'da Cafer Ağa Soltan'ın karışıklık çıkarma girişimlerini yine de şiddetle bastırmaktan geri kalmamıştır. Daha sonra Kürt-İran ilişkileri maalesef adamaklılı bozulacaktır. Yeri gelince bundan söz edeceğiz.

5. Irakta Kürtler.

İsyanlar, Kürtlerin statüsünün ilke olarak uluslararası garantiler altında bulunduğu Irakta özellikle ayrı bir önem kazanır. Alman coğrafyacısı Profesör S. Passarge «bu sertleşmiş, iradesi güçlü, gerçeklik duygusuna sahip çobanlar kavminin, sayıca azlığına rağmen, bütün Irakta siyasal yönetimi ele geçirmesinin şaşırtıcı bir şey olmayacağına» inanmaktadır (*Mısır ve Arap Doğusu*, s. 63). Bununla birlikte, 1920 Ekimi ile 1922 Martı arasında, İngiliz Yüksek Komiserinin Irak yönetimiyle ilgili raporunun da gösterdiği üzere, Kürtler Kral Faysal'ın seçimlerine hiç katılmadılar. 24 Aralık 1924'den itibaren, bir İngiliz-Irak bildirisi «Irak Kürtlerinin bir Kürt hükümeti kurma haklarını» tanıyordu. Bilindiği üzere, Iraktaki İngiliz politikası bir dizi yoklama, ilerleme ve gerilemeden ibaretti (bk. ayrıca: R. Pinor, *Doğu Hummaları*). Kürtlerin tavrı bunlardan etkilenir. 1919'la 1930 arasında, Süleymaniye'de Şeyh Mahmud Berzencei'nin İngilizlere karşı mücadelesiyle karşılaşırız. Kendisini «Kürdistan Şahı» ilân eden bu Şeyh, kâh esir düşerek, kâh affa uğrayarak ya da kaçarak İngilizlerle bıkıp usanmadan dövüştü ve sonunda 1931'de Bağdatta gözetim altında ikamet cezasına çarptırıldı. (Bu konuda, olayların canlı tanığı olmuş bir kişinin bir kitabı vardır: G.F. Muller, *Einbruch ins verschlossene Kürdistan*, Reatlingen, 1937). «Lozan'da işlenmiş hatanın çapı, şeyh Mahmudun teslim oluşu türünden olaylar sayesinde

ölçülebilir» (Dépêche Coloniale, 20 Mayıs 1931 sayısı).

1932 Mayısında, Irak'a özgürlüğünün verilmesi yönündeki İngiliz önerisinin Milletler Cemiyetinde incelenmesi sırasında, Paul-Boncom, Kürtler için idari özerkliğe yakın bir azınlık rejimi kurulabileceğini beyan etti. Böylesi, ileride kontrol işini kolaylaştırmış olurdu. Öyle görünüyor ki «bağımsız» bir Irak'ı destekleyen İngiliz politikası, Milletler Cemiyetindeki Manda'lar Daimi Komisyonunun vesayetinden kurtulmak ve Bağdatta istediği gibi davranabilmek arzusunun ileri gelmekteydi (bk. ayrıca: Baron E. Nolde, *Irak, tarihi kökenler ve uluslararası durum*, Paris, 1934).

Hiçbir geçerli garanti olmaksızın mandanın terk edilmesinden sonra (bk. *İngilterenin Asurilere ihaneti*, Yusuf Malik, 1935, The Assyrian National League of America), yeni bir Kürt isyanı bu defa Kuzey dağlarındaki Barzan'da patlak verdi. Royal Air Force (Kraliyet Hava Kuvvetlerinin giriştiği misillemeler sonunda 79 Kürt köyünde 1.365 ev yıkıldı. Buna karşı birkaç İngilizin sesi yükseldi. 14 Mayıs 1931'de (Profesör Gilbert Murray'ın, 21 Mayıs 1931'de Sir Arnold Wilson'un ve 8 Temmuz 1931'de eski yüksek komiser Sir Henry Dobbs'un *Times*'a mektupları; ayrıca, Sir Francis Humphry'nin 1931 Kasımında Manda'lar Komisyonuna verdiği rapor).

«Kendimi İngiliz uşaklarına teslim etmektense açık düşmanlarım olan Türklere teslim olmayı yüz ke-re yeğ tutarım». Barzan şeyhi, İngiliz siyasal komiseri Yüzbaşı Holt'a böyle diyecektir. Kısacası, Iraktaki Kürt-Arap ilişkileri adil bir çözümden uzak kalmıştır ve az çok şiddetli münferit olaylara yol açacaktır. (Haziran 1933, Temmuz 1935). İnsanda, Irak'ın bağım-

sızlığından beri Kürtlerin bu ülkede hemen hemen savaş halinde yaşadıkları izlenimi uyanmaktadır. Genç bir Alman gezgini (bk. yukarıda adı geçen eser), 1936 yılında Irak'ın Kürt kesimini gezebilmiş ve Bağdatta Şeyh Mahmutla uzun bir görüşme yapmıştır. O sıralarda Kürt bölgesini ülkenin geri kalan kısımlarından gerçek bir askeri kordon ayırmaktaydı. 1937 Haziranında, Süleymaniyede bir ayaklanma girişimi olduğu öğrenilmiştir: Dört Kürt reisi tutuklandı. Aynı yılın eylülünde Kürt asıllı general Bekir Sıdkı tarafından bir askeri hükümet darbesi yapılmış, bu general bir yıl sonra katledilmiştir. 1941'de Irak'ı İngilizler'e karşı ayaklandıran Reşid Ali Geylanî de Kürt asıllı idi (Nureddin Mahmud da Kürt asıllıdır). Şurası gerçek ki bir Kürt lejyonu onun emrine girmiştir.

6. Suriyede Kürtler.

Suriyedeki 250.000 Kürde gelince, bunlar hakkında P. Rondot'nun mükemmel incelemesi sayesinde (*Akdeniz ve Afrika Fransası*, 1939, s. 81-136) bilgilere sahibiz. Bu incelemeyi, bazı noktalarda Madam V. Vacca'nın incelemesi tamamlamaktadır. (*Notizie biografiche su Uomini politici, ministri e deputati Siriani* [Suriyeli politikacılar, bakanlar ve milletvekilleri hakkında biyografik notlar], *Oriente Moderno*, 1937). Fransız mandası döneminde Kürtler belli bir politik rol oynayacak durumda olmamışlardır. Olsa olsa, Türkiye sınırı boyundaki varlıkları arasına birtakım komplikasyonlar doğuruyordu. Türkiyenin kaygılarını yatıştırmak için Fransız yüksek komiseri, Bedirhan kardeşlerin büyüğü Prens Süreyya hakkında bir sınır dışı etme kararı aldı; bu Prens de, bundan böyle, yine hep ulusal davaya kendini adanmış olarak, 1938'de ölümüne değin Pariste yaşadı. Şurasını ayrıca belirtelim

ki Fransız mandası döneminde Kürt kültürel faaliyeti, *Hawar* dergisi ve yayınlarının pazarlaması sayesinde ortaya çıkabilmiştir.

Suriye Kürtleri, Iraktaki, kendileriyle teması olmayan bölgeleri ilgilendiren hareketten hiç bir şekilde etkilenmemişlerdir. Buna karşılık, Anadolu olaylarından derin bir sarsıntıya uğramışlardır. (Bekri Kotraşa'nın 1937'de Milletler Cemiyetine çektiği, Dersim'deki Türk terörünü protesto eden telgrafı).

7. Sovyetler Birliğinde Kürtler.

Son olarak, Sovyetler Birliğindeki Kürtler hakkında birkaç bilgi verelim. Trans Kafkasya'daki Kürtlerin tüm sayısı 100.000'i geçmese gerektir, ancak bu bölge, Sovyetlerin milliyetler politikası sayesinde, yabancı ülkelerdeki Kürtler için bir çekim merkezi meydana getirebilecek durumdadır. Günümüzde en fazla Kürtçe eserin Erivan'da yayınladığını, bir Kürt gazetesinin, bir Kürt öğretmen okulunun, bir Kürt tiyatrosunun da yine bu kentte bulunduğunu söylersek abartma yapmış olmayız. Kollektifleştirilmiş Kürt köylerinde, ilkokullar, kitaplıklar, radyolar, tarım makineleri, kooperatif birlikleri bu köylerin görünümünü derinden değiştirmektedir.

Burada, Ereb Şemo'nun *Kürt Çobanı* (tarafımızdan Fransızcaya çevrilen bu kitap tekrar Kürtçeye çevrilmiş ve Beyrut'ta yayınlanmıştır!) ya da *Kızıl çiftçi* (1930) gibi, bu azınlıkla ilgili Sovyet faaliyetini kavramamıza imkân verecek Kürtçe yayınlardan birkaç alıntı yapamadığımız için üzgünüz. Sovyetler Birliğindeki Kürtlerde gerçekleşen gelişmenin yararını kabul etmekle birlikte, aşiret yapısını kırmaya yönelik politikanın, varlığını bu yapı sayesinde sürdürmüş

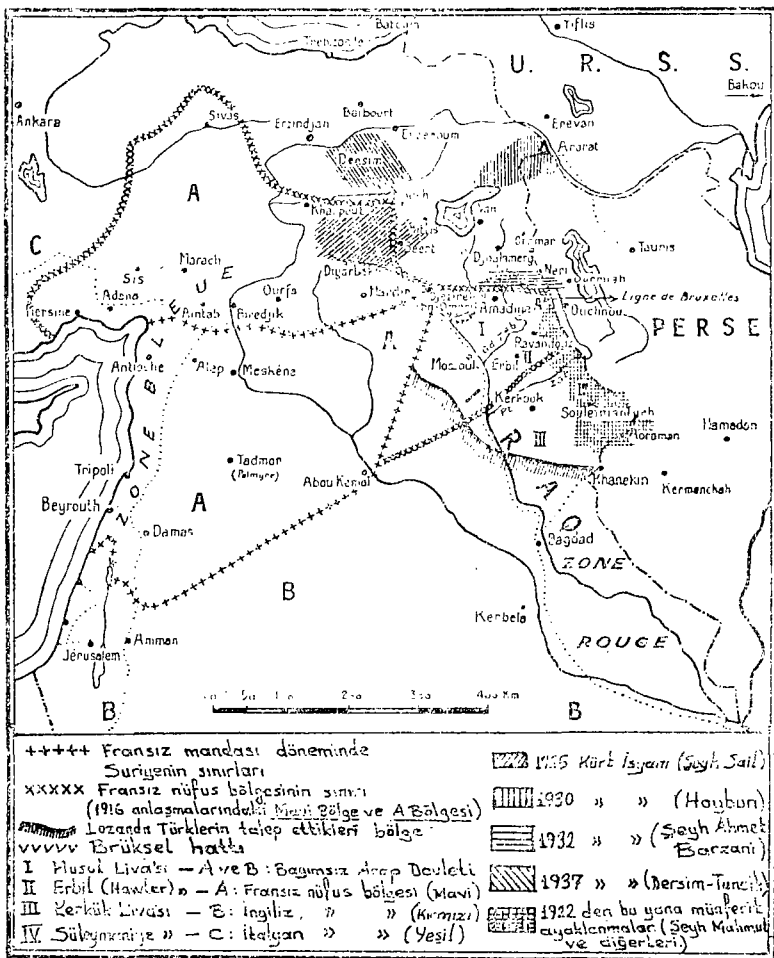
olan Kürtlüğe (folklor, destani şiir, giysi, geleneksel âdetler gibi Kürt benliğini oluşturan şeylere) zarar vermek tehlikesini taşıyıp taşımadığı sorulabilir.

D. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI (1940 - 1945) SIRASINDA VE SONRASINDA KÜRT PROBLEMİ

Birinci dünya çatışmasının ertesinde Wilson prensipleri Kürt ulusal çıkarları lehinde işleyememişse, ikinci çatışma sırasında ve ertesinde de uluslararası konjonktür bu çıkarlar için daha elverişli olmamıştır.

1943'de, Barzan'da, Şeyh Ahmedin Kardeşi Molla Mustafanın yönettiği ve Şeyh Latifin desteklediği yeni bir isyan patlak verir. Bağdat, gerçek hiç bir anlaşma olmaksızın asileri kandırıp yumuşatmaya çalışır. 1945'de, San-Fransisko'da Birleşmiş Milletler Örgütü Kurucu Konferansının toplandığı sırada, bir Kürt Lig'i, Konferansa bir mektupla başvurarak özgür ve bağımsız bir Kürdistan yönündeki Kürt ulusal taleplerini açıklayan bir muhtıra ve bir harita gönderir. Kürt problemi bir çözüme kavuşmadıkça Orta-Doğu'da barışın sağlanamayacağı yolunda bu belgede yer alan ifade boş bir söz değildir. 1945 Ağustosunda Barzan'da kan yeniden akar. Teslim olmak durumunda kalan Molla Mustafa İran'daki Mah-Abâd'a (yani Sauc-Bulak'a) kaçır. Kasım ayında Bakü'da bir Kürt Kongresi toplanır. Türkiye Kürtlerinde bir kaynaşma başgösterir. Azerbaycan'daki olaylar sonucunda, 13 Ocak 1946'da, Mah-Abâd'da Kadı Muhammed'in başkan olduğu bir Kürt cumhuriyeti ilân edilir. Ancak bu cumhuriyet kısa ömürlü olacaktır. Aralık ayında

Azerbaycan yeniden İran devletine bağlanır ve Mah-Abâd Cumhuriyeti, acımasız misillemeler bahasına ortadan kaldırılır (bk. Mah-Abâd Kürt Cumhuriyeti, Frchie Roosevelt Jr.'un Middle East Journal'ın nisan 1947 sayısındaki makalesi).

Harita 12. - Nüfus bölgelerini ve Kürdistan'daki Kürt isyan odaklarını gösterir harita. (1925-1937)

O günlerde Kürt reislerinde iki eğilim kendini göstermektedir. «Gençler» Sovyetlerin desteğine güvenilebileceği kanısındadırlar. «Yaşlılar» ise Sovyetlerle her türlü eylem birliği düşüncesinden nefret etmektedirler (Le Monde, 8 Mayıs 1946). Bu dönem hakkında, P. Rondot'unun her zamanki gibi net ve objektif olarak verdiği bilgilere sahibiz. Kadı Muhammedin programı; İrandaki Kürdistan Gençler Derneği, Irak'ta yayınlanan Komünist misakı anayasası (*En Terre d'Islam'da*, 2. trimestr üç aylık 1946 2. üç aylığı trimestr'i). Ayrıca, muhafazakâr milletvekillerinden Mr Philips Price'ın *Times'a* gönderdiği, Sovyetlerin politikasını öven 24 nisan 1946 tarihli mektubuna değinmek de ilgi çekici olur! Onun kanısınca, Kürt problemini ekonomik görünümü yönünden ele alarak yaklaşarak, aşiretlerin yoksulluğunu gidermek için çalışarak bu probleme yalnız Sovyetler bir çözüm yolu bulmuşlardır. Mr Price, Irak hükümetinin, Barzan Kürtlerini kurşunlamak yerine, beyaz kömür bakımından zengin olan bu dağlardaki su kaynaklarını değerlendirmeye koyulsaydı, bölgeyi sürekli bir barış haline kavuşturabileceğine inanmaktadır.

Esasen, bilinen bir olgudur ki ikinci dünya savaşının arkasından bütün Orta-Doğu, savaşın, enflasyonun, askeri ihtiyaçlar yüzünden Amerikalılarca önce fazlasıyla ödenirken, sonra birden bire kuruyan ücretlerin etkisi altında, sosyal bir kaynaşma içine girmiş, bu kaynaşma meydana çıkmak için Sovyetleri beklememişti (bk. *Middle East Currents* [Orta-Doğu Akımları], *Economist'in* 3 ağustos 1946 sayısı).

Kürt siyasal problemini yerli yerine koyma yönündeki bu denememizin sonucunda, Kürtlere karşı duyduğumuz içten sempatiyi saklamıyoruz. Aynı zamanda, 2. Dünya Savaşından bu yana İran'da, Türki-

ye'de ve Arap ülkelerinde sürdürülen modernleşme ve ulusal ruh oluşumu sürecinin ilgi çekiciliğini inkâr edemeyiz.

Bizce, bu konuda en büyük engel ve Kürtlerle anlaşma zorluğu buradadır. Eski feodal ayaklanmalardan bu yana bir evrim geçirmiş bulunan Kürtler, şimdi ,açıkça ilân edilen ilkeler adına ulusal hak taleplerinde bulunmaktadırlar. Bu yüzden, Kürt probleminin, teorik ve kısmî bir şekilde de olsa, uluslararası alanda tanınmış olması oranında, bu taleplerin kulak ardı edilmesi ya da reddedilmesi daha da zorlaşmaktadır. Problem böylece onulmaz bir şekilde ortaya konulmuştur.

Ancak işbirliği yönündeki siyasal bir tersine dönüş çıkmazdan kurtulmaya imkân verir. Zorunlu gerekli jest ilgili hükümetlerden gelmelidir, ama sorumlu Kürt reisleri de iyi niyet ve güven göstermelidirler.

Probleme etkili bir çare (ki bu çare elbet ülkeden ülkeye değişecektir) bulmakta geçikildikçe, her türlü entrikaya meydan boş bırakılmış olacaktır (1).

N. B. — Vilçevsky'nin 1945 tarihli bir incelemesinden aldığımız aşağıdaki tablo, 1913-1934 arasında Sovyetler Birliğinden başka yerlerde yapılmış Kürt yayın faaliyetinin gidişini göstermektedir

Periyodik olmayan yayınlar şunları kapsamıştır: 41 bilimsel, sosyal, edebî eser; 22 tarihi eser; yasa ve yönetmeliklerle ilgili 14 eser; 13 dinî eser; 11 dilbilim eseri; 2 askerî eser.

(1) Bk. Uluslararası Diplomasi Akademisi tarafından yayınlanan **Diplomatik Sözlük**'ün IV. cildindeki, Kürtler üzerine sözü geçen makalem.

	1913	1914	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	TARİHSİZ	TOPLAM
Periyodik olmayan yayınlar	-	-	1	5	3	3	1	2	3	9	15	5	7	7	8	6	11	12	1	103	
Periyodik yayınlar	1	1	2	1	2	2	4	1	2	2	3	1	-	-	1	1	-	-	-	12	

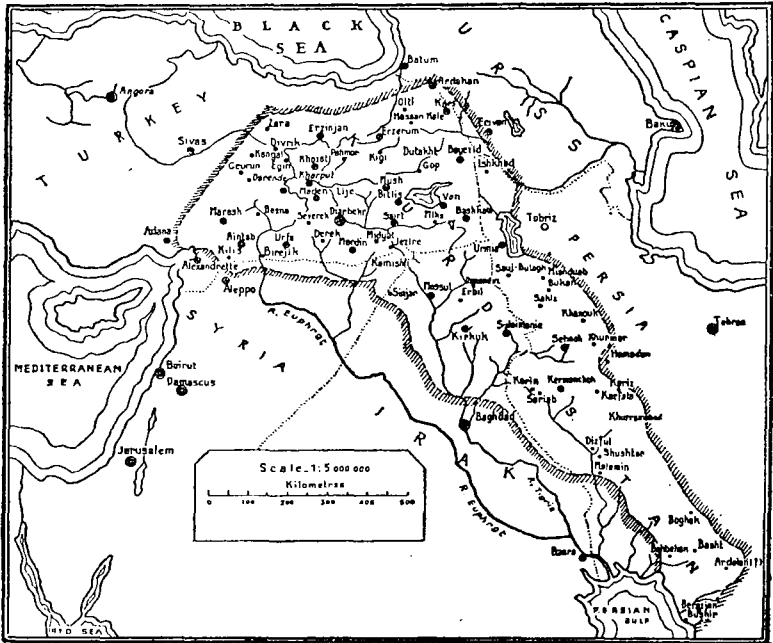

Kürtlerin tarihi konusunda geçmişe doğru gitme yararına olarak, eserimde Kürtler ve Kürdistan hakkında doğru bir fikir vermeye çalıştıktan sonra, şimdi, henüz bilmediğim birçok ayrıntıları olabilecek olan en yeni bazı bilgilere göre, Kürtlerin hâlâ ulusal bir azınlık olarak tanınmadıkları ve bu etnik adı kullanmanın bile hâlâ yasak olduğu Türkiye'de, onların maddi refahı devamlı yükselme halinde görünmektedir, ancak böyledir diye asimilasyon yoluyla bir ulusallıktan uzaklaştırma politikasının başarıya ulaştığından söz edilemez, çünkü Kürt halkı ana diline bağlı kalmaktadır. Doğdukları iller dışında, Kürt yüksek öğrenim gençliğince kurulmuş birtakım kültür derneklerinin faaliyette olduğu anlaşılmaktadır ve Türk basınında doğu vilayetlerindeki yönetimi eleştiren makalelere de sıkça rastlanmaktadır.

Türkiye'de Kürt probleminin tümü çözüme ulaşmamış olmakla birlikte, bu birkaç olumlu nokta —ne kadar ufak olursa olsun— belirtilmeye değer İranda da durum aynı olup, bu ülkede, 1950'de Civanrud aşi-

retine karşı girişilen bir cezalandırma harekâtı sırasında da görüldüğü üzere, şiddet tavrı anlayış yoluna tercih edilmektedir. Esasen İranda, gerçekte çok karmaşık olan tüm aşiret problemi askıda kalmaktadır.

Nitekim, Harvard'da Arapça profesörü olan William Thomson şöyle demektedir. (*Milliyetçilik ve İslâm*, Orta Doğu Enstitüsü, Washington, 1952): «Açıkça anlaşılmaktadır ki Türkiye ve İran'ın liderleri, milliyet problemini ilk olarak ortaya çıkaran Polonyanın paylaşılmasının verdiği dersi unutmuşlardır, ya da belki bu dersin kendi durumlarına uygulanabileceği inancında değillerdir. Kendi varoluşlarının temeli ve haklılığı üzerinde derince düşünmemişlerdir.»

Harita 13.— 1945 San Francisco Konferansına sunulan harita.

İranda, Rıza Şah'ın aşiretler politikası, özellikle hükümdarlığının başlangıcında, aşiret reislerinin yerlerinden sürülmesi, topraklarının ellerinden alınması, aşiretlerin zorla iskâna tâbi tutularak göçlerin yasaklanması ve koca Kürt aşiretlerinin (örneğin kelbağlı aşiretinin) yerlerinden sökülüp çok uzaklara yerleştirilmesi şeklinde belirmiştir. Bu davranışların ülke ekonomisi için uğursuz sonuçları, Hükümeti, Rıza Şah yönetiminin son yıllarında bu sert politikayı yumuşatmak zorunda bırakmıştır. 1941'de Şahın tahttan çekilmesinden sonra durum eski haline döndürülerek sürgündeki reisler ve nakledilmiş aşiretler yerlerine iade edilmiştir. Daha sonra, 1946'da, Mah-Abâd misillemelerinin acı bunalımı meydana gelmiştir. Şimdi ise, öyle görünüyor ki İran kamuoyu artık Kürtlere düşmanlık göstermemekte, Tahran'da çıkan *Bahtiyar* gazetesinin bir makalesindeki şu parçaya bakılırsa, Kürtlerin askeri değerleri takdir edilmekte ve vatansever tutumları kabul edilmektedir (1954):

«Merkezi iktidarın aşiretlere sempati ile eğilmesi için, İran'a yabancı askeri uzmanların gelmesi gerekmiş, aşiret bölgelerinin coğrafi önemi bu uzmanların dikkatini çekmekten geri kalmamıştır; ancak İran'ın 2. Dünya Savaşından beri geçirdiği sarsıntıların da aşiretlerimizin hayatı ve durumu üzerinde etkileri vardır. Onlara, yabancı ajanların, Irak, İran ve Türkiye topraklarından bir kısmını içine alacak bir «Büyük Kürdistan» kurulması yönündeki bütün çabalarına rağmen vatanseverliklerini kaybetmedikleri için minnettar olmalıyız... Kürdistan aşiretleri bütün ayartmalara karşı durmuş, tersine, yabancı ajanların faaliyetine karşı Tahran Hükümetini güçlendirmede yardımcı olmuştur».

Şöyle ki, Kürtler kendi ulusal sorunlarını Birleşmiş Milletlere ancak Birleşmiş Milletlere üye olan bir devletin aracılığıyla götürebilirler. Bu davanın, Milletler Cemiyetinde görüşülen diğer davalardan hiçbir ayrıcalığı yoktur. Gerçekten Uluslararası Adalet Divanına bir sorunun götürülmesi sadece Konseye üye olanlara aittir. Konseye üye olmayan devletler ve azınlıkların üyeleri sadece bilgi edinme ve başvurma hakkına sahiptirler. Bu nedenle Kürdistan Konseye başvuramaz ve Konseyden müdahale etme isteminde bulunamaz.

Iraktaki kürt aydınları, Kürtlerin kültürel ve ekonomik çıkarlarını ihmal eden Bağdat hükümetini itham etmektedirler. Karşı çıkışlarını şu şekilde dile getirmektedirler: «Bağdat bizim için nedir ki? Yabancı bir dil konuşan yabancı bir kent. Bir başka halk olan biz kürtler, her zaman dağlarda yaşadık. Onbinlerce yıldan beri Kürtlerin yaşadığı Kürdistan'da serbestçe yer değiştirebilen biz çoban kabileler için Türkiye ve İran sınırlarının anlamı nedir? Sınırın bir tarafında İranlı Kürtlerin öteki tarafında Iraklı Kürtlerin yaşadığı ve dağın bir eteğinde kabilenin yarısının dağın öteki eteğinde de aynı kabilenin diğer kısmının yaşadığını onlara nasıl anlatmak gerekiyor?» Soruna Bağdat Parlamentosunda milletvekili olan genç Kürt avukat Mesut Muhammed Dicleli'nin cevabı şu: «Eğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Irak Kürtlerinin Sovyet çerçevesi içinde büyük bir Kürdistan kurma yetkisini verirse, Irak kürtlerinin tepkisi ne olabilir? Buna cevap vermek güçtür. Bağımsız Kürdistan'ın kurulması için hiçbir ülke hükümetinin yardımını reddetmeyeceğiz.» (bak. New Times, 7 Temmuz 1954).

Birçokları için Türk-İran anlaşmasının sonucu

Kürtler hakkındaki Bağdat ile Ankara'nın görüşlerinin ayniyetiyle açıklanabilir. Oysa Arap birliği bu sorunla çok az ilgilenmiştir. Örneğin Suriye Kürtleri bireyselliklerini koruyarak Araplarla aynı ölçüde özel bir statü istemeden siyasal hayata etkin bir biçimde katılmışlardır.

İstemiyerek bu cildin çerçevesini geçmemek için bölümleri içeren tarihi olayların açıklanmasını kısaltmaya mecbur kaldık.

Şubat 1955 [B.N.]

KÜRTLERDE MANEVİ HAYAT - DİN

1. Kürt dindarlığının özelliği.

Önceki bölümlerde, Kürdü aile ve aşiret ortamı içinde tanıtmaya çalışmış, onun ulusal ve siyasal sorunlar karşısındaki tavrını belirlemek istemiştik. Kendine ulusal bir Devlet kurma olanağı vermemiş olan inişli yokuşlu tarihindeki bütün kararsızlıklara karşın, güçlü kişiliğini yüzyıllar boyu korumuş olduğunu kimsenin inkâr edemeyeceği bu kavmin ayırıcı özelliklerini ortaya koymayı başardığımızı umuyoruz.

Çeşitli görünüm altında Kürtlerin hayatını çözümlerken, daha önce de, bu hayatta İslamiyetin oynadığı role değinme fırsatını birkaç kez bulmuştuk. Görmüştük ki, Kürtler, Müslüman-Arap nüfuzuna karşı, hiç değilse reislerinin kişiliğinde, büyük ve güçlü bir direnç gösterdikten sonra, yeni inanca katılmışlar, Halifeye hizmet etmişler, Haçlılara karşı etkin bir biçimde karşı koymuşlar (Selâhaddin Eyyubi), İslam uygarlığını benimsemişler (Mervaniler, Şeddadiler), XVI. Yüzyıldaki Türk-İran mücadelesinde, bölünmeci şiiliğe karşı sünni ortodoksluğunun yanında yer almışlar, daha sonra da Abdülhamid'in pan-islamist siyasası içinde elverişli bir araç olarak görünmüşlerdir.

Bu böyledir ya, başka birçok Doğu kavimleri gibi, Kürtlerin de, İslamiyeti benimsedikten sonra, kendi dinsel geçmişlerinden vazgeçtiklerini, dinsel plandaki

manevî hayatlarının bütünüyle yabancı bir öğretinin egemenliği altına girdiğini, Kürt halkının dehasına özgü orijinal hiç bir katkı taşımaksızın, yalnızca bir uyarlanma ve kaynaşma niteliği gösterdiğini ileri sürmek de sorunu iyice basite indirgemek olur.

Üstelik, bereket versin, gerçek durum böyle değildir. Açıklamış olduğumuz başka alanlarda olduğu gibi, dinsel alanda da, Kürt, iyice belirgin kişiliğini ortaya koymaktadır; işte bu bölümde okura bunu anlatmağa çalışacağız. Burda, özellikle, önce Kürt ortamında belirdiği biçimiyle İslamiyeti, sonra gerçek anlamda Kürt dini olarak Yezidiliği, daha sonra bütünüyle Kürt olmayan ama Kürtlerin de büyük ölçüde katıldığı Ehl-i Hak mezhebini, inceleyeceğiz, en sonunda da hurafe ve halk inançları konusunda birkaç söz edeceğiz; çünkü bir halkın dinsel hayatının bütünü incelenirken bunlara değinmemek doğru olmaz. Gerçekten de, kutsal kltaplarda ortaya konmuş ve tanrıbilim uzmanları tarafından yorumlanmış dinsel öğretiler ve âyinler, kültürlü bir seçkinler topluluğunun tekelinde kalmakta, onların kendilerine zorla kabul ettirdiği reçeteleri izleyen halk kitleleri ise, kuşaktan kuşağa geçen ve resmî kurallara göre belki daha da büyük uyum tutturan eski bir gelenekler ve inanışlar temeli üstünde yaşamaktadır. Halk ruhunun derinlerinde yaşayıp giden bu eski dinsel düşünceler, ayrıca, araştırmacılara karşılaştırma olanakları sağladığından, ilgili ortamdaki manevî hayat konusunda kuşku götürmez bazı görünümler ortaya koyduğundan, ayrıca yararlıdır.

2. İslamiyet karşısında Kürt tavrı.

İsterseniz, önce, Kürdün İslamiyet karşısındaki (bu halkın çoğunlukla müslüman olduğu kabul edilmek-

tedir) tavrının ne olduğunu ortaya çıkaralım. Daha önceki bölümlerde vardığımız sonuçlarla söyleyebiliriz ki (bu konuda özellikle VIII. bölüme bakınız), İslamiyet, Kürt tarihinin tarihsel gelişiminde büyük ölçüde belirleyici rol oynamış, ve Kürt ortamında kendi adına savaşmaya her zaman hazır bir topluluk bulmuştur; İslamiyet adına ve onun yayılması adına Hevlêr Begin'in soyundan gelen Muzaferreddin gibi din kurallarını hayat kuralları olarak ele alan ve toplumsal görevlerinin gereklerini ona bağlayan sofu kişiler çıkmıştır. Ayrıca, *Şerefname*'de, örnek olarak verdiğimiz Erbil Begi kadar tutkuyla İslami erdemler konusunda yetişmedikleri halde, camiler yapmada, medreseler kurmada, hayır kurumları vakfetmede ondan daha az gayretli görünmeyen birçok Kürt kişiliği sıralanmaktadır.

A. SEÇKİNLERDEKİ İSLAMİYET VUKUFU.

İşte bunu pekiştiren birkaç alıntı.

Her şeyden önce, Selahaddin'in (Eyyubi) bütün eyleminin Kürdistan dışında oluşmasına karşın, bu büyük Kürdün Müslümanlık için ortaya koyduğu eserlere bir bakalım: özellikle Kahire'de, birkaç *medrese*, bir manastır ve bir hastane yaptırmış ya da onartmıştır: İmam Şafii'nin mezarının yanında Karafe Medrese-tül Kübra ve Sügra, İmam Hüseyin'in mezarı olarak bilinen yerde Ma'ziye medresesi; Şafii Zeynuttucar Medresesi; «Abbas bin Salar» sarayının yerinde Maliki, Hanefi medreseleri; İsmailiye halifesi Said-üs Sadâ sarayının yerinde, bir Haneka, kendi sarayının çevresinde bir darüşşifa onartmıştır (*Şerefname*, Kahire baskısı, s, 96-97). Kudüs'te de bir medrese ve bir haneka yaptırtmıştır. Öte yandan, Selahaddin, bütün

mal varlığını hayır işlerine, insancıl işlere harcamıştır. Öldüğü zaman, hazinesinde 47 dirhem gümüşten başka bir şey bulunmadığı söylenmiştir.

Şerefname'nin yazarı, onun ataları ve kendisi tarafından, Bitlis'te islâmi bilgiyi geliştirmek ve hayır işleri için yapılmış çalışmalar üstüne bize doğru bilgiler vermektedir. Altı medrese kurulmuştur: İhlâsiye (burada çağının teoloji ve astronomi otoritesi Şemseddin Mevlana Muhammed Şerânşî ders veriyordu); Hacı Bekiye (mistik-sofi Mevlana Muhammed Zarkî); Edrisiye (Mevlana Abdullah Rec; «kara Molla» adıyla da anılan bu hocanın özel bir manevî otoritesi vardı); Kâtibiye, Şükriye, Şerefiye medreseleri (burda da şafii otoritesi Mevlana Hıdır Bebi ders vermekteydi). Ayrıca öğrenciler için bir manastır ya da yatılı okul niteliği taşıyan bir Şemsiye Zaviyesi vardı. Bitlisli Şemseddin bir müslüman Saint François'sı olarak ün yapmıştı. O abdest alırken, yabancı kuşlar ve hayvanlar avucundan su içmeğe gelirlerdi (*Şerefname*, s. 455-495).

Bu büyük Kürt İslam merkezler (okur, bunlara Muzaffereddin yönetimindeki Erbil'i de ekleyebilir) dışında, belki onlar kadar önemli olmayan, ama Kürdistan'da çok iyi bilinen birkaç yeri daha analım. Burada Cezire, İslam teolojisi konusunda ün yapmış bazı doktorların yurdu olarak birinci planda görülebilir; bu doktorlar özellikle Bedir bin Şah Ali Beg zamanında korunmuşlardır; sayıları da o dönemde iyice artmıştır (*Şerefname*, s. 171). Mevlana Muhammed Beg, M. Ebubekir, M. Hasan Sürçi (ya da Sürçi çünkü bu adın Hakkâri'deki aşiret adından geldiği kanısındayım); M. Zeyneddin Bebi. M. Seyit Ali Bu bilginlerden dördüncüsü *batını* bilimler kadar *zâhiri* bilimlere de

vukufu dolayısıyla ün yapmıştı. İkincisi de, gücendirildiği için, Cezire'yi terketmek istemiş, ancak, başta beg olmak üzere, kent'in bütün ileri gelenleri, yalvar yakar olarak onu bu isteğinden vazgeçirmişlerdi. Bu üstadların verdikleri hakem kararları (*müsnifat*), müslüman Kürt hukukuna girmiş bulunmaktadır. Cezire'deki durumu özellikle dikkate değer bulmaktayız, çünkü bu bölge Yezidiliğin merkezlerinden biri olmuştur. Zaho kenti de Kürt vukufunun merkezlerinden biriydi; Kürdistan ülema'sının büyük çoğunluğu burdan çıkmıştır. Bununla birlikte, *Şerefname*, bu konuda adlar vermiyor bize (s. 147). Hizan'da, yerel Kürt Begi Emir Malik oğlu Emir Davud, kendi adını taşıyan Davudiye medresesini kurmuştur. Kürtlüğün temel kenti olan (Hüzni'ye göre) Ahlat'ta, büyük bir fikri gelişme vardı: Nasreddin Tüsi tarafından çağrılan Mevlana Muhyiddin Ahlati (*Şerefname*, s. 460), bu kentteki Marağha gözlemevinin yapılışında (XIII. Yüzyıl) hazır bulunmuştur. Pelengân'da da (*Şerefname*, s. 409), Şah Tahmasp'ın kızıyla evli olan Gaybulah oğlu Muhammed Beg bir medrese ve bir cami yaptırmıştı.

Yalnızca *Şerefname*'nin yardımıyla ortaya çıkarığımız bu liste tam olmaktan uzaktır kuşkusuz; ama Kürdistan'ın, okullar, inanç, dinsel düşünce ve duygulara dalma yerleri kurma yönünden başka müslüman bölgelere göre hiç de geri kalmadığını göstermeğe yetmektedir.

Ben de, nitekim, 1935'te, Bruxelles'de toplanmış bulunan, XVI. *Uluslararası Antropoloji Kongresi*'nde, «toplumsal-ekonomik bir envantere dayanarak folkloru sınıflandırma denemesi» başlıklı bildirimde, *Mem-û Zin* üstüne şöyle diyordum (s. 9): «... şiir bütünüyle

iyice ortodoks bir müslüman espri içindedir. Sık sık tekrarlanan dua sözlerine, tanrı çağrılarına bol miktarda rastlanmaktadır; Kur'an üstüne edilmiş yeminin kutsal karakteri yüceltilmektedir.»

IX. Bölümde birçok kez sözünü ettiğimiz Socin'in derlemesinde, müslüman espriyle iyice yüklü öyküler, şiirler de bulunmaktadır. Burada, özellikle, müslümanlarla hristiyanlar arasındaki bir savaşı anlatan ve Peygamber'in, Ali'nin, onun oğulları Hasan ile Hüseyin'in, Halid ibni Velid'in, Ömer ibni Hattat'ın adlarını anan «Sezeban» şiirinden söz edeceğim. Socin'in de belirttiği gibi bu öykü iyice Araplaşmış niteliktedir (II. Abteilung, s. 175). Peygamberin Siyah Atından söz eden başka bir öykü ise Kürt kaynaklıdır (II Abteilung, s. 192).

Müslüman El-Ezher Üniversitesinin müderrisleri arasında Kürtler de vardı. Bana bunların arasında, kimyacı olup bu alanda bir el yazması eser bırakmış bulunan Abdüselam el-Mardini'nin adından söz edilmişti. Ayrıca elimde 1934'te (Hicri 1352) Kahire'de yayımlanmış bir teoloji eseri var. Bu kitabın yazarı, Mevlana adı, Sennehli Kürt Medümû takma adı altında bilinen Seyit Abdürrahim el-Hüseyini'dir. XIX. Yüzyılın ortalarında yaşamıştır. Bu eserin bir kısmı Kürtçe (*gurani*), geri kalan kısmı da Farsça ve Arapça olarak yazılmıştır. Yine Sennehli bir Kürt olduğu sanılan yayımcısı Muhyiddin Sabri Neimi de, 36 yıl El-Ezher'de incelemeler yapmış ve İbni Sina, Ar-Râzi, Gazali üstüne çalışmalar yayımlamıştır.

B. KÜRT SÜNNİLİĞİ

Kürt, sünnî-şii çatışmasına karşı kayıtsız kalmamış, bu çatışmada bölünmeye karşı ortodoks görüşün

yanında yer almıştır; tıpkı Türkiye ve İran arasındaki savaşlarda çoğunlukla birincisinin safında savaşmış olması gibi. Bu konuda bir analiz incelemesinden ve Kürtçe bir metnin çevirisinden meydana gelen bir kitabımız vardır; *Sünniliğin Kürt Gözüyle Bir Savunusu* başlıklı bu kitap, «Rocznik Orientalistyczny» de yayımlanmıştır (1933, c. VIII, s. 116-160). Kitapta bir Kürt dervişi Kerbela şiiilerinin üstadlarıyla çekişmeden yana olduğunu kesinlikle belirtmektedir.

O incelememizde, Kürt-İran ilişkilerinde, mevcut dinsel karşıtlığın, bir islamcının orda her şeyden önce arayacağı dogmatik yararı da gözden kaçırmaksızın, toplumsal koşulların farklılığıyla (Kürtlerin, aşiretçi, dağlı, göçebe oluşu; İranlılarınsa kentçi, yerleşik ve ovalılıkla karakterize olmuş niteliği) ortaya çıkan, çok şiddetli bir çelişki haline geldiği zaman, nasıl özel bir dinsel katılık kazandığını söylüyorduk. Elimizdeki Kürt metnini yalnızca teorik bir görüş açısından değil, bütün büyük gelişimi içinde incelemeğe giriştikten sonra hemen dinsel kaygıların dışına çıktığımız da görülecektir.

Kürt bu kin duygusunu Aceme (şii İranlı) karşı olduğu gibi Türke (sünni Türk) karşı da besleyecektir; çünkü onun zihniyetinde ağır basan şey, nisbeten yeni bir olay olan İslamiyet cilâsı değil de, aşiret adamının, hiç bir zaman boyun eğmemiş dağlının yırtıcı soyaçekimi olmaktadır. Kendisini uygarlaştırmaya, nasıl uzlaşacağını bilmediği siyasal bir organizmanın, bir «site»nin çerçevesine sokmak isteyen bütün güçlere karşı inatçı ve sürekli mücadelesinde, bağımsızlığından ödün vermemektedir Kürt. Kürtteki bu zihniyet görünümü ancak çok yavaş ölçüde değişikliklere uğramaktadır; bakışlarımızı saptırmamak için bu nok-

tayı zorunlu ve vazgeçilmez bir ölçü olarak aklımızda tutmamız gerekiyor.

Kürtler ve İranlılar arasındaki ilişkilerin temelini yalnızca dogmatik şii-sünni ayrılığı yaratmış değildir; ve olayların gözlemine dayalı analizimizi ileri yürütünce göreceğiz ki, Kürt dervişçiliği, ortodoks sünni görüşün savunuculuğu konusunda kendinden beklenen rolü de oynamamıştır.

Kuşkusuz, derviş birliklerinin, bu arada da Kürtlerinkinin, belli bir anda Abdülhamid'in pan-islamist siyasasına bir araç olarak hizmet ettiğini biliyoruz. Daha sonra, Büyük Savaş sırasında (Birinci Dünya Savaşı, ç.n.) Cihad fikrinin Kürt şeyhleri arasında çömezler bulmuş olduğunu da biliyoruz. Ama, müritçiliğin Kürt çevrelerinde, halife-sultan'ın kişiliğine bile kolayca yönelebilen savaşçı, anti-Türk bir karakter kazandığını da bir incelememizde belirtme olanağı bulmuşuzdur (1). Büyük Savaş sırasında, Cihad partizanı Kürt şeyhlerinin yanında, ona inançla karşı çıkanları da görmüştük. Nihayet, savaştan sonra, 1926 büyük Kürt isyanının lideri bir Naksıbend olmuştur; ve daha sonra Türkler tarafından alınmış tedbirler, yalnızca, ailelerinin bütünüyle Kürt olmayan bölgelere doğru sürülen Kürtleri değil, geçmişte Türk Devleti içinde oynadıkları rol ne olursa olsun, bütün derviş birliklerini de, bu arada Bektaşileri de hedef tutmuştur (2). Bu gözlemlerden de çıkarabileceğimiz gibi, resmi Kürt sünniligi bu halkın gerçek özlemleriyle büyük bir iç çelişki içindedir.

(1) Kürtler Kendilerini Anlatıyor, Bulletin de l'Asia française, Mayıs 1925, sayı 231.

(2) Aşağıdaki yazımıza bakınız: **Musul'da Kürt Sorunu**, Przeglad Wspolezesty, sayı 50-51, 1926, Krakov.

C. KÜRT MİSTİSİZMİ, ŞEYHLERİN ETKİSİ

Kürtte eylem halinde beliren, ayrıca onu ilkel bir biçimde açımlayan dinsel düşüncenin, özellikle derviş birlikleri içinde geliştirilmiş mistik düşünce olduğunu söyleyeceğiz (1). «Dogmatik açıdan, Ülema»nın resmi kabulüne hiç bir zaman mazhar olamamış (2), ama toplumsal açıdan ortama iyice uyarlanmış bir mistisizmdir bu (Kürdün bu dinsel tavrının gücünü açıklayan bir öge). Bu da, önce nakşibendi öğretisine, sonra da, bugün Kürt aşiretleri arasında iyice yaygın bulunan Kadiriliğin kurucusu Abdülkadir El - Geylanî'nin (3) öğretisine uygun biçimde gerçekleşmiştir. (Kadiriliğin Kürt aşiretleri içinde yaygınlık kazanmasının nedeni, belki de, Abdülkadir El-Geylanî'nin kendisinin de Kürt kökenli oluşuna bağlanabilir). Kürt dervişçiliği aşiret planında örgütlenmiştir. Gerçek öğretiyi elinin altında tutan ve çevresi çömezlerle (*müritler*) sarılmış olan Şeyh, o öğretiyi kendi evinde (*Haneka*) öğretmekte, yorumlamaktadır. Müritlerin en iyileri ileride aşiretler nezdinde temsilci (*halife*) olacaklardır. Böylece Kürdistan, bir uçtan bir uca, aşiretlerin coğrafya durumuna uygun bir biçimde, bir «mistik hücreler» ağıyla kaplanmıştır.

Öte yandan, hatırlarsak, bu şeyhler okurumuzun da meçhulü degillerdir. Aşiret hierarşisini ya da Kürt ulusal hareketini ele aldığımız sayfalarda da onlara

(1) V. Minorsky, *Kürtler*, Rusça, Petrograd, 1915, s. 22-23.

(2) L. Massignon, *Essai sur le lexique technique*, Paris 1922, s. 93-96. Yazar, «Ülema»nın mistikler karşısındaki tavrını ele almaktadır.

(3) M. A. Aynî ve F. J. Simore-Munir: *Büyük Bir İslam Azizi: Seyit Abdülkadir Geylanî, 1106-1168*, Paris, 1938; *Grandes Figures Orientales*, VI.

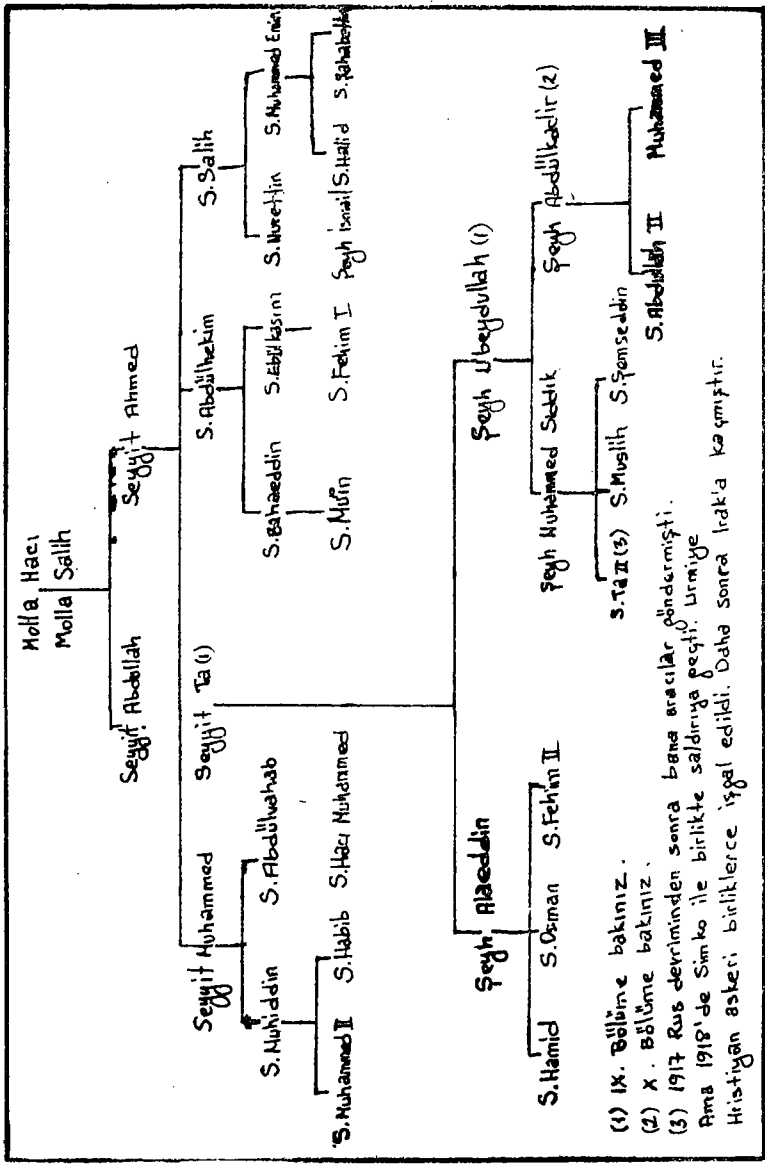
rastlamıştık. Ama bu kişiliklerin Kürdistan'daki önemini daha iyi belirtebilmek için, bu bölümde konunun üstünde biraz daha durmanın uygun olacağı kanısındayız. Sözelimi, başlıca Kürt şeyh aileleri hangileridir? İlk olarak akla «Sadat-e Nehri» diye anılan Şemdinan ailesi geliyor (bak. VI. bölüm). *Asie française*'de, Mayıs 1925'te yayımladığım incelemeyi hatırlayalım.

Bu ailenin kökeni Abdülkadir El-Geylanî'ye dayanır; onun oğlu Şeyh Abdülaziz, kadiri görüşleri yaymak için Akra'ya gelmiştir. Şeyh Abdülaziz Akra'da ölmüştür; mezarı bugün de bir «ziyaretgâh» olarak dolup taşmaktadır. Onun oğlu Şeyh Ebubekir gidip Hariki bölgesinde Stuni köyüne yerleşmiş; ölümünden sonra oğlu Şeyh Haydar, sonra da ailesi, üç dört kuşak orda oturmuştur. Daha sonra, Molla Hacı zamanında, bu aile, Humaru'da, Melayan köyüne gidip yerleşmiştir. Birkaç kuşak da, önce orda, sonra da, Demane Sufla köyünde Molla Salih zamanına kadar oturmuştur. Oğullarının kadiri öğretisini bırakıp nakşibendi öğretisini benimsemeleri de bundan sonra olmuştur. Bu ailenin Nehri'ye (Şemdinan merkezi) yerleşmesinin tarihi de aynı zamana raslar. Nehri'li şeyhlerin soyağacı aşağı sayfadaki tablo gibidir.

Nakşibendi dervişleri arasında, siyasal bir rol üstlenmek istemeksizin, müritleri üstünde çok güçlü bir manevi etki yaratmış olan Süleymaniyeli Mevlana Halid'i anmak yerinde olacaktır.

Şehrizar (1) bölgesinden, sıradan bir Kürt'tü bu; bir medresede öğrenim gördükten sonra, Molla Halid olmuş ve Süleymaniye'de dersler vermiştir. Bir gün

(1) Şehrizar, Musul vilayetine, Süleymaniye sancağına bağlıdır.

rüyasında basit bir derviş olan Şeyh Abdullah Dehlevî ona şöyle buyurur: «Ya Halid, Hacca git; Kâbe'de, oturmuş, üstündeki bitleri ayıklayıp kıran tıpkı bana benzer bir derviş göreceksin; onun bu durumuna kızma, yalnız abasının eteğini şöyle bir salla; istediklerini elde etmende sana yardımcı olacaktır». Halid bu rüyaya hiç önem vermez ve aradan yıllar geçer.

Gördüğü rüyayı iyice unutmuş bulunan Halid, Hacca gittiği zaman, Kâbe'de, üstündeki bitleri ayıklamakta olan o dervişi görür, kızar, ve ona bir uyarıda bulunur: «Hangi din kuralında var bu uygunsuz iş?» Dervişe ona yalnızca şu karşılığı verir: «Ya Halid, gördüğün rüyayı unutmuşsun; şimdi hemen Dehli'ye gitmezsen, senin için kurtuluşun yolu çok uzun olacak». İyice utanan Halid, Süleymaniye'ye döner ve uzun yolculuğuna hazırlanır. Ülema, ona bunu yapmamasını öğütler; zaten yeterince bilgin olmuş olduğunu söylerler. Ama hiç bir uyarı işe yaramaz ve Halid yola çıkar.

Yolu üstündeki, Şemdinanlı Seyit Abdullah'ı «müderris» olarak bulunduğu Nehri'yi ziyaret eder (soyacağı tablosuna bakınız). Seyit Abdullah ona şöyle der: Niçin gidiyorsun oraya? Nafile bir iş bu! Daha doğrusu zorunlu bir iş, ben de seninle geleceğim». Halid'in karşılığını İranlı şair aşağıdaki mısralarda şiirleştirmiştir:

*Edib-e men celiss-e men şevved der halge-ye rindan
Be guşeş güer resanem naley-e mestaney-e hodra.*

Yani: «Saçma sapan sarhoş sözlerimi efendimin kulağına fısıldarsam, o da benim oturduğum sofraya oturacaktır».

Dehli'ye gider, Şeyh Abdullah'ın yanında yalnızlık ve yoksunluk içinde birkaç yıl geçirir, sonra yine

Süleymaniye'ye döner. Nakşibendî öğretisinin mürşidi olur; ama adının iyice yaygınlık kazanması çok kişinin kiskançlığını ve düşmanlığını da üstüne çeker; bu düşmanların içinde en etkilileri Süleymaniye Şeyh Maruf ve Balekli Molla Mehmed'dir.

Bunlar Mevlana Halid'in Kürdistan'da oturuşuna karşı şöyle bir muhakeme yürütürler: «Kürtler basit ve saf adamlardır; şimdi nakşibendî zaviyelerini büyük bağışlarla beslemeğe başlayacaklar, onlar da giderek zenginleşeceklerdir. Bunun sonucu olarak, din işlerinde olduğu gibi dünya işlerinde de büyük güçlükler doğacaktır. Bu nakşibendî şeyhlerinin çocukları, babalarının zenginliği sayesinde, büyük bir rahatlık ve lüks içinde yetişeceklerdir. Gururlu ve kendinden emin bir insan kuşağı yaratacaklar, bu kuşak ataların ilkelerini ve yalın hayatı unutacaktır. Din işleri ikinci plana atılacaktır; dünya işlerine de burunlarını sokmağa itilecekler, ve şeyh ünvanlarıyla iktidarı ele geçirme özlemi içine gireceklerdir. Basit tabaka üstündeki nüfuzlarını kötüye kullanarak, onları gerçek dinden saptıracaklar ve onları yalnızca korku ve yalnızca kendilerine boyun eğme içinde tutmağı düşüneceklerdir. Bencil planları hükümetin hoşuna gitmeyecek Kürdistan'a aralıksız olarak askeri birliklerin gelmesine yol açacak, ortalıkta ne dirlik ne düzenlik kalacaktır».

Mevlana Halid'in düşmanları böyle düşünüyorlardı işte; sonunda da onun öldürülmesi gerektiği sonucuna vardılar. «Bir adam kötüyse, ya da bir adam iyi bile olsa, çevresinde uyandırdığı etkiler sonuçta Kürdistan için uğursuz olaylara yol açabiliyorsa, onu öldürmek çok doğaldır, çünkü *irtikâb ul-qabih li daf'i laqbahî vâcibun* (daha kötü olayları önlemek ama-

ciyla yapılıyorsa, kötü bir şey yapmağa izin vardır).

Kısacası, bu kadar Mevlana Halid'e duyuruldu, o da, dürüst bir adam olarak, hiç karşı koymadı; kal-kıp İstanbul'a gitti. Başkentte hocalığıyla öylesine başarı kazandı ki, ülema ona Arabistan'a gitmesini öğütledi. «İnsanlar orda inançlarında daha katıdırlar ve yeni öğretilerin etkisine girmeğe daha az elverişli-dirler». Mevlana Halid, Suriye'de birkaç yıl vaazlar verdikten sonra orada öldü; mezarı Salihîye'dedir (Şam'ın dış mahallesi). Bu öyküyü kendisinden dinlediğim üstadım Molla Said sözlerini şu cümleyle bağlamıştı: «Dindar ve dürüst bir adamdı; ama Kürdistan'a ektiği tohumlardan, bu ülke yararlanmadı».

Şimdi de Kürdistan'da başka nüfuzlu şeyh ailelerine bakalım.

Peygamberin aşireti olan *Kureys* kökeninden geldiğini ileri süren Şeyh Kak Amedi'nin oğulları da Süleymaniye'de büyük ün yapmıştır. Onun oğlu olup aynı kentin *naqib*'liğini yapan Şeyh Said (1906'da Musul'da öldürülmüştür), Abdülhamid zamanında, İranlı Kürtler arasında, «bu anlaşmazlık bölgelerine» Türklerin sızmasını kolaylaştırmak için aktif bir propaganda yürütmüştür (bak. X. bölüm). Bununla birlikte, üstadları tarafından katledilerek hayatını kaybetmiştir. Kardeşi Şeyh Maruf tek kelime Türkçe bilmiyordu! Şeyh Said'in oğlu Şeyh Ahmed, babasının öldürülmesinden sonra Hemavend'lere sığınan (bak. VII. bölüm) ve orada Barzan şeyhleriyle de birleşerek (bak. aşağıdaki açıklamalar ve X. bölüm) Türklere karşı bir isyan hareketini başlatan ağabeyi Şeyh Kadir'e oranla çok az tanınmıştır. Türkler bu hareketi bastırmanın üstesinden gelmekte büyük güçlükler çekmişler ve sonunda Şeyh Said'in *naqib* ünvanını ve bü-

tün mülkünü kardeşi Şeyh Maruf'a bırakarak ışın içinden çıkmışlardır. O da, kardeşinin ölümünü hazırlamış olan Türklere karşı daha az bir hınç içinde olmuş değildir.

Aoraman'da (bak. VII. ve X. bölüm), nüfuzlu aile, Tavile ve Beyare köylerine yerleşmiş olan Şeyh Osman ailesidir. Şeyh Osman'ın iki oğlu vardı: Şeyh Muhammed ve Şeyh Ömer. İkincinin oğulları Şeyh Necmeddin ile Şeyh Alâeddin ile biricinin oğlu Hüsameddin, bugün bu soyu temsil etmektedirler. Mukri, Mamaş ve Mangur aşiretleri arasında çok dinlenmişlerdir. Nakşibenddirler.

Kerkük'te, kadiri topluluğuna bağlı Şeyh Ali Talabani'nin oğlu Şeyh Muhammed Ali ünlüdür. Zengene Kürt aşiretlerinin bir bölümü Talabani adını taşır. Söz konusu şeyhler de belki burdan gelmektedir. Ayrıca, Kuretu ve Sirvan kavşağında, Guri-Şala köyünde, bu aşiretin kırsal kesimde kalmış başka şeyhlerinin de oturduğunu ekleyelim: Şeyh Hamid ve Şeyh Nasreddin.

Kerkük'te ayrıca, Şeyh Abdurrahman Zadeh seyit Ömer'in kişiliğinde Seyit Abdurrahman'ın oğullarını temsil eden ve şafii mezhebine bağlı aileyi de anmalıyız (bu mezhep Kafkasya'ya ve Dağıstan'a da yayılmıştır). Seyit Abdurrahman, XIX. yüzyılın 40 ve 50. yıllarında bütün Kürdistan'ın en etkin dinsel kişiliklerinden biri olmuştu. Otoritesi altında, söylendiğine göre, her yere yayılmış ve propagandasının uysal araçları olarak görev yapan elli bin *mürîd* vardı (1).

(1) Seyit Abdurrahman, Dağıstanlı ünlü Şamil'in ve onun Ruslara karşı yürüttüğü mücadelenin çağdaşdır. Bu iki dağlı müslüman kişilik arasında ilişki olup olmadığının araştırılması (aynı tarikat kurallarına bağlı olduklarından, mümkündür de bu) ilginç olacaktır.

Amadiya'da, Behdinan'da, kadiri öğretisi, Şeyh Nureddin Berifki ailesi tarafından temsil edilmiştir. Kendisinin oğlu olmadığı için, şeyhlik ünvanı ağabeyine geçmiştir.

Bitlis ve Van bölgesinde, Şeyh Muhammed Küfrevi'nin oğlu Şeyh Bahaeddin'e raslayacağız. Hakkâri bölgesinde ise Şeyh Fehim Arvasi'nin oğulları, özellikle de 1914 savaşından önce Başkale'de yaşayan Şeyh Taha'nın oğlu Şeyh Abdülhakim görülmektedir.

P. Rondot, Şam Fransız Enstitüsü'nün yayın organı *Bulletin d'Etudes orient*'da (1936, sayı VI.) yayımladığı «Eski Asya'nın Dağ Kabileleri» başlıklı incelemesinde, «yerel şeflerin kızlarıyla yaptığı ustaca evlenmeler sayesinde elde ettiği feodal ve aşiret nüfuzuyla iki katına yükselen dinsel nüfuzuna dayanarak başlattığı, ve büyük bir zenginlikle desteklediği 1926 isyanının kahramanı» Şeyh Said'in ailesinin bağlı bulunduğu Palü şeyhleri üstüne de bazı ayrıntılı bilgiler veriyor bize.

Nihayet, Akra'da ve Zibar'da iki nakşibend aile daha biliniyor. Bunların birincisi, Şeyh Abdüsselâm Barzani'nin soyundan gelenler (bu konuda *Kürtler kendilerini Anlatıyor* başlıklı incelememde kısa bir tarihsel özet vermiştim), ve onun torunu olup Büyük Savaş sırasında Türklerin buyruğuyla katledilen ve dedesiyle aynı adı taşıyan oğlu tarafından temsil edilmektedir. Oğulları ileri yaşta olduğu için şeyhlik ünvanı X. bölümde öyküsünü anlatmış olduğumuz kardeşi Şeyh Ahmed Barzani'ye geçmiştir. İkinci aile ise Becili köyünde oturmakta olup bugün Şeyh Badi Becili'nin oğlu Şeyh Muhammed tarafından temsil edilmektedir. Becili şeyhleri de, Şemdinan şeyhleri gibi büyük servetleriyle ün yapmışlardır. Siyasal açı-

dan, merkezi Kürdistan iki nüfuz bölgesine ayrılmış bulunmaktadır: Nehri (Şemdinan) şeyhlerinin ve, Tavile ve Biyare (Aoraman) şeyhlerinin nüfuz bölgeleri: bu yörelerin coğrafi anlamda en ulaşılmas iki noktası söz konusudur burda.

Dinsel planda, şeyhlerin, derviş birliklerinin (ki bunların Kürdistan'da en yayılmış olanları nakşibendiler ve kadirilerdir) reisleri olduğunu gördük. Buharalı Pir El-Hoca Muhammed Bahaeddin tarafından kurulmuş olan ve «altın zincir» diye anılan birincisi, en eski mistik topluluklardan biridir (von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, I. s. 138); şeyhlerine *Havacegân-ı azizan* denmektedir (bak. Ferheng-i-şu'uri, s. v. Naqchbend). Hammer'e göre Nakşibendiler kendi zincirlerinin ilk halkası olarak Ebubekir'i görürler, oysa öbür derviş birlikleri için bu halka Peygamberin damadı Ali'dir (dervişlerin hayatı konusunda birçok yapıt arasında özellikle Vambéry'nin *Sittenbilder aus dem Morgenlande* adlı kitabına bakınız, Berlin, 1876). Bununla birlikte Nakşibendi öğretisi Kürdistan'da kadirilikten sonra yayılmıştır... (1)

Dervişliğin ya da sofiliğin ayrıntılarına burda giremeyeceğiz (2). Derviş olmak isteyen kimseler (*mürîd*), *mürşid* tarafından yönetilen birçok sınıma derecelerinden (*tarikât*) geçerler; bunlar, istiğrak durumu içinde, manevî yönden temizlenirler, ve Tanrı'

(1) Uşnu'da Nakşibendi ve Kadiri rekabeti konusunda Bittner'e bakınız. 1096'da kadiriliği kurmuş olan Abdülkadir el-Geylani (ya da Ceylani) Irak başbakanı Reşid Ali el-Geylani'nin atasıydı.

(2) Bu konuda, otorite olan L. Massignon'un çalışmalarına, özellikle de onun *La passion d'al-Hosayn ibn Mansour al-Hallaj* adlı incelemesine bakınız.

ya dalmak, onunla bir olmak (unio mystica) için çalışırlar. Bu duruma ulaşmak için uygulanan dinsel dış pratikler, mistik bir anlam taşıyan özel dualardan (*zikir, telkin*) ibarettir; zaman zaman bunlara bazı jestler, hatta danslar da eşlik etmektedir bu toplanmalar, Kürdistan'daki Sauc-Bulag, Nehri, Barzan, Berifkan, Becil vb. gibi merkezlerde *tekke* adı verilen dua evlerinde yapılmaktadır.

Şeyhlerin hem dinsel hem de siyasal nitelik taşıyan etkilerini sürdürmek için *halife* adı verilen ajanların kurduğu ağın yardımı sağlanmıştır. 1914 savaşı sırasında bunların birçoğu gösterilmişti bize. Aoraman şeyhlerinin halifesi, Seyit Zenbil'in oğlu Baba Hâkim'di; Baba Mirî mukrî serdarlarının yerleşme yeri olan Bukân yakınlarında aynı adı taşıyan bir köyde oturmaktaydı (bak. VII. bölüm). Şeyh Yusuf Şemseddin ve Sauc-Bulag yakınlarındaki Şeref-kend köyünde, bir Mevlana tarafından temsil edilmekteydi. Baba Hâkim'in nüfuzu Beg Zade, Debokri ve Govrik aşiretleri üstünde yayılmaktaydı; Mamaş ve Mangur aşiretleri üstünde de Mevlana'nın etkileri vardı. Ayrıca Sauc-Bulag yakınlarında, Kovs-Abad köyünde Türkler tarafından idam edilmiş kadirî şeyhi Bâbâ oturmaktaydı. Tarikatının bir risale'sini göndermesini sağlamak için ona bir mektup yazmıştım; ancak onun trajik sonu, ilişkilerimizi sona erdirmişti. Nihayet, Balek'te, Garuşinka geçidi yanında, Şeyh Kemaleddin'in oğlu Şeyh Celaleddin yaşamaktaydı; 1914 savaşı sırasında kendisini etkin bir biçimel Cihad uğrunda çalışmalara vermişti. Kürt mistik tarikatlerinin bu siyasal-dinsel organizasyonu olayında bizi asıl ilgilendiren nokta, İslâmiyetin düzelmesini ve Halifeliğin itibarının yükselmesini düşleyen derviş-

lerin faaliyetinin (Kürtlerin Türk Sultanına karşı bağılılığı konusunda daha önce belirttiğimiz sınırlar içinde), panislamist bir propaganda karakterine bürünmekte olmasıdır (1). Şeyhler, kendi çevrelerine her türlü yabancı etkinin sızmasına karşı göz yummayan bir tutum içindeydiler. Bu duygu, onlarda, İslâmiyet kaygılarının yanısıra, kişisel yararlarını düşünmekten ve günün birinde Kürdistan o soyut durumundan çıkarsa kaçınılmaz bir biçimde nüfuzlarını da yitirecekleri korkusundan doğmaktaydı. Molla Said (bak. IX. bölüm) bu konuda, daha önce de gördüğümüz gibi, böyle bir kuruntuya kapılmıyordu. Yine de bu gözlemleri genellememek gerekir. Bütün şeyhler hırs ve zenginleşme amacı peşinde değildiler. Aralarında manevî kaygılar içinde yaşayanlar, müslüman olmayanlar karşında ve siyasal sorunlarda hoşgörüyü hareket edenler de vardı. Barzan ve Bâbâ şeyhlerinin Türklerin eliyle yıkılışının nedeni de, işte, özellikle bu hoşgörüyü ve onların Cihad-ı Mukaddes'ten yana propaganda yapmaktan uzak durmalarına bağlanabilir.

Kürt ortamı üstüne yapılacak her incelemede, şeyhlere, onların nüfuzuna, sempatilerine ve antipa-

(1) **Kürtler Kendilerini Anlatıyor** başlıklı yazımıza bakınız. «Onlar (Kürtler) silâh satın almağa başlamışlardı. Çok iyi biliyoruz ki, Kürdistan'daki bütün aşiretler içinde en vahşileri Zibariler, Şirvaniler ve Mizurilerdir. Şeyh Muhammed'e sayıları 5000'i aşkın, çok bağlı birlikler sağlamışlardır. Bunlar, hepsi bir araya gelince, kimsenin karşılarında duramayacağını açıklamışlardı. «Musul'a gideceğiz, orayı alacağız; sonra Şam'a yürüyeceğiz, Şam'dan da İstanbul'a saldıracağız; şu hiç bir şey olmayan küçük Hamid'i bacağından asacağız, tahtından alaşağı edeceğiz onu. Yerine Mehdi Hazretlerini getireceğiz. Peygamberin temsilcisi onun olması gerekir.»

tilerine, müridlerinin sayısına vb. bir yer vermek zorunludur. Dikkatimizi onlara çevirmekle, aynı zamanda, arkasında İslâmiyetin çeşitli gizlerini saklayan örtüyü de biraz olsun kaldırmış olmaktadır çünkü. Şeyhlerin etkileri kimi zaman Kafkasya'da (Şamil ve müridleri), kimi zaman Fransız Afrikası'nda (bir sürü zaviye'siyle) ve İtalyan Trablus'unda (Bugünkü Libya: Senusi) hissedilmektedir. Bütün bu durumlarda rasladığımız olgular aynı niteliği taşımaktadır. Kürtler, şeyhlerinin tek bir sözü üstüne hemen silâha sarılmaktadırlar. Okur, Kürt ulusal hareketini anlattığımız bölümlerde bunun birçok örneğini görmüştü (IX. ve X. bölümler). Büyük Savaş sırasında, Urmiye gölünün güneyindeki hemen bütün aşiretler (İran parlamentosunun ters yöndeki bildirilerine karşın), Cihad-ı mukaddes adına, şeyhleri tarafından, hatta kimi zaman aşiret reislerinin isteklerine sınırlanarak ayağa kaldırılmıştı (sözgelimi Mamaçların Karani Ağası). Ayrıca, aşağıda bir örneğini de verdiğim bir noktayı belirtmek isterim: Kürtlerin kendi aralarındaki iç mücadelelerde, düşman aşiretinin ne camileri, ne mollaları, hatta ne de Kuran'ı savaş kudurganlığının dışında kalmakta; aşiretin çıkarı, hemen bütün dinsel kaygıların da, müslüman kardeşliği düşüncesinin de üstünde yer almaktadır.

Bütün bu olaylar bize şu noktayı belirtme olanağı verir gibidir: Kürt ruhu, dinsel görünümüyle ele alındığında, sünni ortodoksluğun doğrultusunda değildir. Bu konuda, müslüman öğretisine ilişkin birkaç Kürtçe yazıyı anabiliriz; Elimizdeki örneklerden de anlaşılacağı gibi, müslüman Kürdün belirgin özellikleri, hak mezheplere biraz aykırı düşen, ya da genellikle aykırı düşen bir mistisizmde toplanmakta-

dır (1). M. Driver bu konudaki incelemesinde açıkça şunları söylüyor (2): «...kimi zaman İslâmiyetin pagancı batıl inançlara ve tuhaf âyin usullerine karışmış bir biçimine raslanmaktadır; bunların çoğunda da Zerdüşçülüğe, Budizme, ve başka eski Dinlere benzeyen noktalar vardır; İbn-el-Athir bunları «müşrikin» olarak adlandırmakta, çoktanrılı, putatapar nitelikte bulmaktadır (*Kâmil*, III, 37)». Bütün bu gözlemler bir Türk özdeyişinde özlü bir biçimde dile getirilmiştir; bu özdeyişte, hiç bir kaçamağa yer verilmeksizin, şöyle denilmektedir: «*Kürt, gâvura göre müslümandır*».

D. CİHAD-I MUKADDES.

Ne var ki, Kürt, bu kötü müslüman, İstanbul'un yaptığı Cihad çağrısına karşılık vermekte hiç de az sabırsızlık göstermiş değildir. Gerçektir bu (1923'te, Paris'te toplanan Dinler Tarihi Kongresinde sunduğumuz bildiri de belirtilen bazı noktalar hariç tutulursa) (3); ama; İran'da bile, Türklerin amacıyla birleşen ve Cihad bayrağı altındaki belli-başlı savaşçı takımı meydana getiren Kürtler için dinsel Kaygılar pek bir şey ifade etmemekteydi; çünkü onlar, Cihad'

(1) Bu konuda çok değerli meslektaşımız ve dostumuz Profesör V. Minorsky'nin Ehl-i Hak mezhebiyle ilgili çalışmalarına bakınız. Minorsky, bu mezhebin Avroman'da, Perdiver yöresindeki kutsal makâmını ziyaret etme olanağını da bulmuştur.

(2) *The Religion of the Kurds*, BSOS, II, 2 (1922)

(3) **B. Nikitine'in koleksiyonundaki Kürt Metinlerinde Dinsel Temalar**, Ekim 1923'te Paris'te toplanan Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi'nin oturumları, c. II, s. 415-34, Paris, 1925, H. Champion.

da, her şeyden önce, hristiyan topluluklara karşı kendi savaştı güdülerini doyurmağa elverişli bir fırsat bulmaktaydılar. Burada, Urmiye'de Rus konsolosluğu görevimiz sırasında, o hüznü gözlem olanağını elde ettiğimiz biçimde, Cihad-ı Mukaddes dâvasını burda yine ortaya sürecektir değiliz (1). Uluslararası siyasa konusundaki yüksek yeteneği herkesçe kabul edilen, aynı zamanda doğubilimcisi, hukukçu ve diplomat olan seçkin yurttaşımız ve dostumuz M. André Mandelstam, yayımladığı yapıtta (2), Cihad'ın Türk Sultanı tarafından ilânı gerçeğini analiz etmiştir. Bu arada, Profesör C. Snouck Hurgronje'un İslâmiyetçilerin Nestor'u olarak ileri sürmüş olduğu tanımı da unutmayalım. Müslüman Doğu'da çalışmaya çağrılmış doğubilimciler Yönünden büyük bir önem taşıyan bu dosyayı tamamlamak için aşağıdaki başlığı taşıyan ve Doktor Gttfried'in kaleminden çıkmış kitapçığı da anımsayalım: *Wesen, Wandel und wirken des Heiligen Krieges des Islams*, Kaiserl. Generalkonsul Z. D. (3). Bu kitapçıkta, birçok konunun yanı sıra, Profesör Snouck Hurgronje'un fikrinin onaylandığı da görülür:

«Evet, Harbin kutsallığı hristiyan düşüncesine göre o kadar derine iniyor ki, İslâmların kutsal harbi de Almanlardan soruşturuluyordu, acaba hristiyan olmayanlarla Silâhlı eylem birliği yapmakla günah işlenmiyormuydu...»

(1) *Revue des Sciences Politiques* dergisinde (1921), *Les Assyro-Cal déens, une petite nation victime de la guerre* başlığı altında yayımlanmış incelememizde bu konuda kısa bir özet vermiştik.

(2) *Le Sort de l'Empire Ottoman* (Payot yayınevi, Paris, 1917).

(3) *Der Neue Orient.*, Halle a. d. s. 1918, XIII.

Cihad-ı Mukaddesin «bilimsel» öncülleri ne olursa olsun, Lord Curzon'un pek haklı olarak «Pers Lombardiya'sı» adını verdiği Urmiye bölgesinin yakılıp yıkılması anlamını taşımıştır. Kâğıtlarımız arasında, Urmiye'de bu dönemin tarihine ilişkin iki elyazması belgeyi muhafaza etmişizdir: 1° İranlı bir mollanın bize son savaş sırasında vermiş olduğu ve son savaş sırasında İran'daki Cihad'ın meşruluğunun şii görüş açısından çürütülmesiyle ilgili bir metin; 2° Urmiye'de, 19 Aralık 1914'ten Mayıs 1915'e kadar (Türk-Kürt işgali sırasında) meydana gelmiş olayların kısa bir tasviri; bu metin o dönemde valilik görevi yapan, Afşar ileri gelenlerinden Azim-us-Saltaneh Serdar tarafından yazılmıştır (1). Burda, Türklerle birlikte İranlı «mücahidin»dan birkaç kişinin de bulunduğunu, bunların arasında Mehdi Bakir, Mirza Ağa Balvuri, Hacı Pişnamaz, Zenverî Gaffer Han, Gafgazi Amir Aslan Han vb. gibi adların da olduğunu belirtmekle yetineceğiz (Mücahid adı İran'da devrimcilere, bir Cihad-ı Mukaddes olarak görülen ulusal bağımsızlık mücadelesine girmiş savaşçılara verilmektedir). Bu mücahidlerin bir de önderleri vardı: Urmiye'li Afşar ileri gelenlerinden Mecid-üs-Sültani. «Halil Begin çıkışından sonra, bu mücahid efendilerin ve onların Şeytan adamlarının işledikleri işleri ne kalem tasvir edebilir, ne dil anlatabilir...» İranlı mücahidlerin, şiiğin ancak savunma biçimi altında bildiği Cihad-ı Mukaddes desteği bahanesiyle kendi yurttaşlarına yaptıkları zulümleri hatırlayan yazımızın içine girdiği öfke ve hoşnutsuzluk duygusunu anlamak mümkün (2).

(1) J. A., Ocak - Mart 1929, 108.

(2) Eylül 1935'te, Brüksel'de toplanan **Dinler Tarihi Ulus-**

Okurun bu kitapta artık iyice içli dışlı olduğu Molla Said, benim isteğim üstüne, Kürtlerde dinsel sorunlara değinen belli sayıda metinler hazırlamıştı. Bu derin bilgili Kürt müslümanı, Nehri şeyhleriyle içli dışlı bir hayat sürmüş ve onların gerçek yüzlerini öğrenmişti. Ayrıca, iyi gözlemci ve iyi anlatıcı nitelikleriyle, benim için, kendi yurttaşlarının dinsel hayatının birçok çizgisini not etmiştir. Bu metinler bana, yukarıda sözünü ettiğim *Kürtlerde Dinsel Temalar* başlıklı bir bildiri hazırlama olanağı vermiştir. Şimdi, müslüman Kürdün bazı yanlarını kusursuz bir biçimde ortaya koyan bu metinlerden birkaç bölümü aşağıya almanın yararlı olacağı kanısındayım.

Bunlarda, sözgelimi «mistik» öğretimin nasıl yapıldığını görüyoruz. Aşağıdaki parçada Barzan şeyhlerinden biri anlatılmakta.

«Şeyh Muhammed (Abdüsselam'ın halefi) iyi yetişmiş bir mollaydı; Kürdistan'da böylelerine söylendiği gibi bir «yarı molla»ydı. Kekemeydi. Ama o da öğretime başlamış ve müridlerinin sayısı gittikçe artıp durmuştu. Her salı ve cuma günleri, erkekler ve kadınlar Barzan'da toplanmakta, Şeyh de onlara «teveccüh» göstermekteydi. Kürtlerde dinsel görenek şöyledir: şeyh, müridlerinin arasında oturur, tarikatının şeyhlerinin bütün soyunu sopunu anlatır; o sırada çömezler gürültü yaparlar, köpekler gibi ulurlar ya da eşek gibi anırırlar. Kısacası, diye ekliyor Molla Said, uygarlığa, güzel geleneklere ve mantığa aykırı bir şey söz konusu burda.»

Adı geçen şeyh, böylesi kaba, ama dinleyicilerinin zihniyetine yine de iyi uyarlanmış yöntemlerle-

lararası Kongresi'ndeki Cihad'ın incelemesinde Katkı başlıklı bildirimize bak.

dir ki Kürtleri kendine boyun eğdirmenin yolunu bulmuştu. Gerçekten de, Şeyh Ubeydullah, Rumiler (Türkler) tarafından Hicaz'a sürgün edildikten sonra, Şeyh Muhammed'in nüfuzu büyümüştü. Dolaylardaki aşiretlerin ağaları çoğunlukla onun otoritesini tanıdılar. O zaman, müridler, Mehdi sözcüğünü yeniden ileri sürmeğe, hadislerle göre, Mehdi'nin adının aynı zamanda Muhammed olması gerektiğini söylemeğe başladılar. Böylece bizim şeyh de gerçek bir Mehdi olup çıktı. Cihad-ı Mukaddese ve Musul'a karşı sefere böyle karar verilmiştir. Karşı gelenler de öldürülmüştür... Zibari aşiretinde, o aşiretle aile bağları olan, bilgin, vukuflu, onurlu olarak tanınmış bir adam vardı: Molla Perisey. Şeyh Muhammed'in müridleri işe ilk onunla başladılar; parça parça ettiler onu, parçalarını yaşlı bir ceviz ağacının oyulmuş gövdesinin içine koyarak yaktılar. Katiller, hep bir arada, o ağacın çevresinde dolandılar, sopalarıyla ağaca vurarak şöyle bağırdılar: «İşte Hacı iti için Cihad-ı Mukaddes». Öbürleri ise şu nakaratı tutturmuşlardı: «Evet, hiç bir fark yok arada, ve senin kaderin daha önce Allah tarafından yazılmıştır».

Aşağıda, Becil şeyhinin, Becil ve Barzan şeyhleri ve aşiretleri arasında bir insan kaçırma yüzünden çıkmış kanlı bir çekişmede hakem olarak ortaya çıkan Nehri'li Şeyh Muhammed Sıddık'a verdiği karşılığı okuyacağız; burdan da anlaşılıyor ki, Kürt ortamında dinsel kaygı ve düşünceler her zaman yüksek bir çıkara, her şeyin üstünde olan aşiret çıkarına bağlıdır.

«... Ben bir şey diyemem, ey Efendim. Sen her şeyi biliyorsun, seni vekilim ediyorum bu işte, vereceğin karar başım üstünedir. Benim uğradığım mad-

di zararlar hesaplanamayacak kadar ağırdır, ama bunları unutuyor ve her şeyi senin şerefli kararına havale ediyorum. Burda adlarını bile ağza almak istemediğim bu rezil aşiretin ve bu kötü ruhlu ailenin bana ettikleri namussuzca işler, onur kırıcı işler de var ayrıca. Burda senin tarafsız kararını istiyorum. Bilirsin ki, onlar Kuran-ı Kerim'e bile acımamış ve onun sayfalarını çöplüğe atmışlardır! Benim mescidimi kirletmişlerdir! Küpelerini almak için karılarımın ve cariyelerimin kulaklarını kesmişlerdir! Senin vereceğin her türlü kararı şimdiden *kalben ve lisanen* kabul ediyorum».

Molla Said, *Cihad ilân* edildiği zaman, bu çağrının yanlış olduğunu ileri sürmekten korkmayan Kürt aydınlarından biri olmuştur. Tutuklanıp Türk yargıcının önüne çıkarıldığında, Cihad-ı mukaddese karşı *fetva* vermiş olmakla suçlandırılmıştır. Molla Said mahkemede kendini şu cümlelerle savunmuştur: «Tutalım ki fetvalar verdim, ama bunlardan ötürü, dinsel yasalara göre de (*şer'an*), hükümet yasasına göre de (*kanuncu*) sorumlu tutamazsınız beni. Çünkü bizim *Şer'iyе'mizde*, savunmasız ve suçsuz insanların öldürülmesini isteyen bir hususa raslamadım. Öte yandan, hükümet yasası da bugüne kadar adam öldürmeği buyurmuş değildir; tersine, daha çok, hakların savunulmasını gözeten bir tutum içinde olmuştur... Fetva verildiği ve irade buyurulmuş olduğu konusuna gelince, Şeyhülislam'ın ilim ve merhametinin de, Halife'nin adalet ve bağışlayıcılığının da, Hazreti Peygamber zamanından bugüne kadar ellerine silâh almamış ve savaş yapmamış olan zavallı *raiye't'in* (nasturi hıristiyanlar) öldürülmesini ve mallarının yağma edilmesini isteyen bir fetva verebilmekten, bir

buyruk çıkarabilmekten çok, çok uzak olduğuna inanmaktayım».

Benim Kürt üstadım, 1915'te, Musul'a götürülürken, yolda, partizanları tarafından serbest bırakılarak hayatını kurtarmıştı. Daha sonra, 1918'de, öldürüldü. Molla Said, başka bir vesileyle de «Kafkas Cephesi Tarihinde Rusların da, Türklerin de, iyi bir siyasa gütmediklerini» (Kürtlere karşı demek istiyor) belirtmişti.

Molla Said'e göre, Kürtler yalnızca Ruslara iyi kabul göstermekle kalmayarak, aynı zamanda, anti-Türk duygularla dolu oldukları için, Kafkas ordusunun askerî faaliyetini de kolaylaştırıcı bir durumdaydılar. Gerçekten de, Kürtler, ancak Rus birlikleriyle temasa geldikten ve Ruslarca desteklenen hıristiyanların (Ermeniler ve Kaldeliler) gidişatından zarar görmeğe başladıktan sonradır ki tavır değiştirmişler ve bütün güvenlerini yitirmişlerdir.

«Yağmurdan kaçmak isterken doluya tutulmuşlardır». Rus ordusu Kürt halkının canını yakmakla, Osmanlılara öyle hizmet etmişler, onlara karşı öyle büyük bir Kürt bağlılığının doğmasına yol açmışlardır ki bunu Sultan Reşad'da, Enver Paşa da, hiç bir zaman sağlayamazdı... *El-harbu hudatun* (savaş hile demektir). Kişinin, amacına ulaşması için, mümkün olduğu kadar, hoş gitme, ödünler sağlama yöntemlerini kullanması gerekir; ve ancak bu yolda bir başarı sağlamaması halindedir ki iş kavgaya, savaşa dönüşmelidir. Peygamber şöyle demiştir: *Ahiru-l-haili-s-sayfu*. Türklerin arasına girmiş birkaç Alman subayı, ceketlerinin astarları üstüne *La ilahe illallah ve Muhammed Resulullah*'lı işaretler dikmişlerdi. Kuşkusuz, Almanlar, hıristiyanların (ve Türkleri yok

etmek isteyen İslâm düşmanlarının) başında gelmektedir. Ama önemli değil bu. Onlar, anlık bir uyum, bir uzlaşma sağlamak için, bu (sahte) işaretleri icat etmişler ve dünyanın her yanındaki 350 milyon müslümanı memnun kılmışlardır. «Basit insanların zekâsı, gözlerindedir». Halk tabakası, duyumlarını izler. Bir şey hoşuna gidiyorsa, benimser onu; o şey gerçekte kötü de olsa.

Türlere gelince, onlarla savaşmağa karar verdikleri zaman, Ermeni ve Asurî topluluklarının, Kürtlerle kardeşlik içinde bulunmaları ve Ruslara karşı sağlam ve ortak bir duvar örmeleri bakımından, o toplulukların iyice memnun ve güvenli bir duruma getirilmesi zorunluydu. Türkler kafkasyayı alamamışlardır, ama Rusların birçok Osmanlı toprağını işgal etmesine de olanak vermemişlerdir.

Ne yazık ki, şimdi, Molla Said'in Müslüman din adamları üstüne hesabına büyük bir incelikle anlattığı ve Kürdün alaycı esprisini ortaya koyan hiciv metinlerini burda anamayacağım. Buna karşılık sünni Müslüman olan Kürdün başka inançlar karşısındaki tavrının ne olduğuna değineceğim. Kürt-İranlı çatışmasının nasıl yorumlanması gerektiğini daha önce öğrenmiştik; fikrimce, bu çatışmada dinsel inançlar toplumsal ve siyasal düzen farklılıklarına göre çok daha az rol oynamaktadır. Burası doğru, ama siyasal kaygılar nedeniyle âsi Kürt reisleri, Türkiye'ye karşı İran Şahı'nın desteğini aramakta gecikmeyeceklerdir (Abdurrahman Paşa örneğini hatırlayalım. Bölüm IX.); öte yandan, İran Kürtleri, sapkın olarak değerlendirildikleri Şah'ın gereğinde sadık uyrukları olduklarını açıklayabileceklerdir (X. bölüm)! Kürt tarihi konusunda bilgilerle donattığımız okur her iki duru-

mu da iyi kavrayacaktır: iki büyük Devlet arasında yerleşmiş bir ulus olarak, her şeyden önce, hayatın sürdürülmesi söz konusudur. Ulusal çıkar, Kürtlerin hayatında görece bir yer tuttuğunu birçok kez belirttiğimiz İslamiyete bağlılıktan daha ağır basmaktadır.

3. Kürdün Yahudilere Karşı Tavrı

Okur Kürdün Yahudiler karşısındaki tavrı konusunda pek bir şey bilmemektedir; oysa önemli bir yanı vardır bunun da; çünkü ilginç ve genellikle pek iyi bilinmeyen Doğu «yahudiliği»nin görünüşlerinden birine bu noktada raslıyoruz. Kafkasyalı dağlı Yahudiler Farsça bir diyalektle konuşmaktadırlar (*tat*); İran'da, Ester Hatun'un mezarı dolaylarında ve İsfahan gettosunda (Cubara), hatta daha uzakta, Buhara'ya kadar Yahudiler bulunmaktadır; Kürdistan'da da, kasabalarda ve köylerde, her zaman Yahudi topluluklarına raslanmaktadır. Bu İsrail oğulları bir Doğu Aram diyalektiyle, yani Asur - Kalde hristiyanlarının konuştukları dialektle konuşmaktadırlar. Giyim konusunda Kürtlerden pek az farklılık gösterirler. Ticaretle ve küçük zanaat işleriyle uğraşmakta ve ırklarına özgü doğuştan nitelik sayesinde, bu alanlarda başarı kazanmaktadırlar. Belki de bunun için, bazı durumlarda, onların bu yöntemleri oldukça sert eleştirilere neden olmuştur; sözgelimi Şemime Hamadanı'nın eserinde (bak. III. bölüm) böyle bir eleştiriyi buluyoruz. Ama, Yahudilerin, öfkeli bir Ağa nezdinde kız istemek gibi bazı nazik diplomatik işler gördüklerini de biliyoruz (bak. V. bölüm). Socin'e, Yezdan efopesini Yahudi kökenli bir ozan olan Pinhas'ın anlatması olayı da, onların Kürtlerin hayatıyla nasıl sıkı sıkıya bütünleşmiş olduklarını gösteriyor zaten

(bak. VII. bölüm). Nihayet, 1840 yıllarında dağlı nas-
turileri ziyaret ettikten sonra, onların Babil tutsağı
Yahudilerin («los tribes») torunları olduğu samsına
kapılan Amerikalı misyoner Grant'ın hipotezine de
burda değinmeden geçmek istemiyorum. Bununla bir-
likte Molla Said'in bana anlattığı bir öykü Yahudile-
rin Kürdistan'daki varlıklarının hiç de tehlike dışın-
da kalmadığını gösteriyor¹.

Bu olay, Amadiya dolaylarındaki aşiretlerin kan
bağı yoluyla reisleri olan Mirsevdinan beylerinden bi-
rinin, büyük bir olasılıkla geçen yüzyılın ilk yarısın-
da, Kürdistan'da Türk otoritesinin kuruluşundan ön-
ce başa geçmiş Sadık Beg'in zamanında ortaya çık-
mıştır. Bize anlatılan öyküye göre, Yahudilerin, her
pazar günü, ırmak kıyısında Süleyman'ın kendilerini
güçlü kılacağına inandıkları kılıcını aradıklarını öğ-
renen Sadık Beg, hizmetkârlarına onların dolaştıkları
yere eski bir kılıç saklamağı buyurmuş. Bir yandan
da, çevresindeki herkese, Yahudiler efsanevi kılıçla-
rını buldukları zaman onlara karşı numara yapma-
larını, gerçekten güçlenmişler gibi boyun eğmelerini
tenbih etmiş. Kılıcı bulan Amadiya Yahudileri birkaç
gün bir yanılısama havasına girmişler, sonunda da
korkunç bir biçimde yok edilmişler.

Yine de belirteyim ki, Kürt, genel olarak, Yahudi-

(1) Bu konuda Fallischan'da (Moldavya) oturan yazar
ve gezgin Israel Joseph Benjamin II'nin yazdığı **Doğuda Bes
Yıl Yolculuk**, 1846 - 1851 adlı esere bakınız, (Paris, 1856). Kı-
tapta, bir Müslümana sokakta çamur sıçrattığı için Erbil'de
katledilen bir Yahudiden söz edilmektedir. Ayrıca, yolculuk
ederken Erbil'de ölen bir hahamın cesedinin topratan çıkarıl-
dığı, parçalandığı anlatılmaktadır. Musul yakınlarında, Alkoş'
ta, Yahudiler, ilk Pentecâte gecesinde Nahum Peygamberin me-
zarı başında dinsel bir tören yaparlar.

ye karşı bir aşağılama tavrı yanında bir hoşgörü içindedir. Kürtler arasında şu cümle iyice yaygındır: «Yahudi olmayacağım» (*ez ne bima cû; hu nakema cû*). Ama ırksal ya da dinsel aşağılamanın toplumsal yönden olan aşağılamaya göre daha hafif olduğu kamusundayım; savaşçı bir kimsenin o niteliği hiç taşımayan birine karşı olan aşağılama tavrı söz konusudur.

Bize Kürdün dinsel ve ulusal çevresindeki (daha önce, VIII. bölümde de belirttiğimiz gibi bu iki terim Müslüman Doğu'da çoğunca birbirine karışmakta, iç içe geçmektedir) bütün yabancı öğeler karşısında tavrını görme olanağı veren bu kuşbakışı geziyi yaparken, önceki bölümlerde incelediğimiz Kürt - Hristiyan ilişkilerine değinmekte de gecikmeyeceğim (bak. IV. ve IX. bölüm). Şu konuda aldandığımı hiç sanmıyorum: Cihad-ı Mukaddes, bazı dönemlerde (Haçlılarla Selahaddin arasındaki savaşlarda, Şeddadilerle Ermeniler, Gürcüler, Bizanslılar arasındaki savaşlarda) belki Kürtlerin Müslüman fanatizmiyle zorla kabul ettirilmişti; ama Hristiyanlık dünyasının da İslamiyete karşı aynı biçimde din adına savaştığını bizim de hiç unutmamamız gerekmez mi? Bununla birlikte, günümüzde, yetkili kişilerin (Şeyh Ubeydullah, Süreyya Beg Bedir Han, Molla Said) düşüncelerinden de öğrendiğimiz gibi, Kürtler, bu türden her eylemin kamuoyunun gözünde kendilerini düşürdüğünü ve bağımsızlık hareketlerine çomak soktuğunu anlamış bulunmaktadırlar. Kürtler, tarihleri içinde Hristiyanlarla iyice kaynaşmışlardır. Profesör Marr'ın Yezidilik konusunda yapmış olduğu derin analizde bunun ilginç kanıtlarını göreceğiz. Ben ayrıca, Kürtlerin bir kısmının bir zamanlar Hristiyanlığı benimsediğini¹

(1) Bak. *Revue de l'Historie de Religions*'da yayımlanmış Kürtler ve Hristiyanlık başlıklı yazımız, 1922.

gösteren birkaç bilgiyi de bir araya getirmeğe çalıştım; böylece büyük yurttaşımın onca parlak bir biçimde ileri sürdüğü görüşe karınca kararınca bir katkıda bulunmak istedim.

4. Kürtlerin Yezidilere Karşı Tavrı

Nihayet, Kürdistan'da, Kürtlerce benimsenmiş dinsel inançlardan biri olan Yezidiliğe raslıyoruz. Marr'a göre, zaten, Kürtlerin İslamiyeti kabulden önce çoğunlukla benimsedikleri din bu olmuştur. Onun bu konudaki analizine geçmeden önce, Müslüman Kürtlerin Yezidi kardeşleri karşısındaki tavrını belirleyen bir öykü anlatmak, böylece de Kürt İslamlığı konusundaki gözlemler dizisini tamamlamak istiyoruz. Ayrıca belirtmeliyim ki, burada, aşiretler arasındaki savaşlardakinin tersine, barışçıl bir tartışma söz konusudur (Kürtler, aşiret savaşlarında, Yezidileri ya öldürmekte, ya da köle yapmaktaydılar (bak. Mirâni-Soran, Huzni'li)¹.

Daha çok mizahi bir nitelik taşıyan ve başlığı *Hekayeta Ali Begi ve melayêd huseynan ve kuçekêd dazeynan* olan öykümüzde Müslüman din adamları (Melayed huseynan) ile Kürdistan'da *Kuçek* adı verilen Yezidi rahipler arasındaki bir tartışma anlatılmaktadır. Tartışma o dönemde Yezidilerin reisi olan Ali Beg Dazaye'nin kasrında yapılmıştır (*Dazeni* Kürtçedir, Dazaye Suriye'de kullanılır, aynı sözcü-

(1) Yezidilerin oturduğu bölgeler: Şeyhan nahiyesi (Musul bölgesinde: Musul'un Batısına 160 km. uzaklıktaki Cebel Sincar; Diyarbekir ve Halep dolayları; nihayet, Sovyet Ermenistanı ve Tiflis dolayları. Sayıları ise yaklaşık olarak 60-70.000'i aşmamaktadır. Oysa yarım yüzyıl önce bu sayı 120.000.--150.000 dolaylarındaydı.

ğün Arapça'da tekili *Dâzin*, çoğulu *davâzin'dir*). Ali Beg bu tür karşılaşmalar düzenlemeğe son derece meraklı bir adamdı, ve tartışma sırasın-
da eksiksiz bir tarafsızlık içinde olurdu. *Kuçekler* bu oturumda, şeyh Hâdi'nin esinlerine uygun bir biçimde, melekler, göklerde tahtlar, büyük balıklar vb. gördüklerini ileri sürüyorlar, böylece manevi yol göstericilerinin kehanetlerini kanıtlamak istiyorlardı. Mollalar ise İslam dininin alışılmış kanıtlarını ortaya koymaktaydılar: Tanrı elçisi olarak ortaya çıkan bir peygamber; onun, getirdiği dogmayı kanıtlamak için kendi varlığından vazgeçmeğe hazır oluşu; kelâm, ve kelâmın bilge ve doğru kişilerin yüreklerine yayılışı ve etkisi... Ali Beg tartışmayı izledikten sonra hizmet-kârlarına sofranın kurulmasını buyurdu. Mollaların önüne bol pilâv ve nefis, yağlı koyun eti konuldu. Kuçeklere ise yalnızca pilâv verildi. Bunlar pilâva ellerini sürmediler ve ev sahibine içerlediler. O zaman, Ali Beg, onların tabaklarında, pilâvın altında, mollalara verilen etlerden bulunduğunu açıkladı. Şöyle dedi onlara: «Demin göksel işaretlerin esinleyici görünüşlerinden söz etmişsiniz. Ben de sandım ki pirincin altındaki eti de hemen keşfedeceksiniz.»

5. Yezidilik.

A. YEZİDİLİĞİN KAYNAĞININ İSLAMDA OLDUĞU GÖRÜŞÜ

Bu görüş, R. Lescot'nun sorunu eksiksiz bir biçimde ele alan *Suriye ve Cebel Sincar Yezidileri Üstüne Anket* adlı eserinde ortaya atılmıştır (Şam Fransız Enstitüsü, c. iv, 1938). Yezidiliğin kurucusu, 1073-1078 yılları arasında Suriye'de doğan ve doksan yaş-

larında ölen Şeyh Âdi (Kürtçede Hâdi) bin Misafir'dir. Şeyh Âdi, ömrünün ilk yarısını geçirdiği Bağdad'da birçok önemli kişiye, bu arada da Abdülkadir el-Geylani'ye raslamıştır. Şeyh Âdi, kendi öğretisini açıklayan bir iki yazılı eser de bırakmıştır. Lescot'ya göre, bunlarda İslamiyet ilkelerinden hiç ayrılmamakta ve Yezidi dogmasının ortaya çıkışını etkilemeğe elverişli hiç bir özel çizgi izlememektedir. Bununla birlikte, Âdi'nin yorumlarına göre her şeye kaadir göksel gücün Tanrı olduğunun, Şeytani ve kötülüğü de onun yarattığının ileri sürüldüğünü unutmamak gerekir. «Kötülük, Tanrının iradesinden bağımsız bir biçimde var olsaydı, o zaman Tanrı güçsüzdür demek olacaktı; oysa güçsüz bir varlık Tanrı olamaz.»

Mısır'da yaşamış bazı Kilise Babalarının (sözgelemi Zosime ve Pandore) görüşlerine göre eski yerlerini yitirmiş melekler, insanlar için acı çekmekteydiler; tıpkı ateşten insanlığı yararlandırmak istediği için cezalandırılmış olan ateş hırsızı Promete gibi (bak. D. Merejkoski, *Doğu'nun Esrarı*, Belgrad, Rusça, s. 70 - 79, 70 ve 82).

Âdi, Bağdad'dan sonra, Hakkâri'de, Laleş'te, bir Hristiyan manastırının yıkıntılarına yerleşti. Nefsine hâkim oluşu, yoksunluk içinde yaşayışı ve mucizeleriyle bütün o eyalette kendisine tam bir nüfuz sağladı. Ölümünden sonra müridleri arasında iki karşıt grup meydana geldi: ortodoks Müslümanlar, aykırı azınlıklar, Bir yüzyıl süren iç mücadelelerden sonra, bunların ikincisi Kürdistan'da, birincisi Mısır'da ve Suriye'de üstünlük sağladı. Böylece Yezidi öğretisi, XIII. Yüzyılın sonlarında oluşmuş bulunuyordu; ancak henüz Şeytana tapmayı önerme tavrı yoktu; bu tavır daha sonraki bir dönemde başlayacaktır.

Ümeyye halifesi Yezid'in imamet'ine inanış ve Âdi'nin kutsallığına inanış: Yezidilik sisteminin belli-başlı çizgileri bunlardır işte. Ayrıca, henüz yeterince incelenmemiş bâtil inanç kalıntıları da söz konusudur belki. R. Lescot, bu konuda, benim de aynı düşüncüyü paylaştığım *Sünniliğin Kürt Savunusu* adlı eserimden söz etmektedir. Gerçekten de, Yezidiliğin Müslüman kökeni olduğu görüşünü ileri süren büyük İslamiyet uzmanı Michel Angelo Guidi'nin eserini hiç de azımsamadan, bu kalıntıların büyük önem taşıdığına inanmaktayım. Zaten bu yüzdendir ki N. Marr'ın Yezidiliğin bütün çevresiyle olan ilişkileriyle birlikte incelenmesi gerektiği görüşünü yeniden ele almağı zorunlu görmüşümdür.

Burda, R. Lescot'nun her okunur edinebileceği eserinin ayrıntılarına girişmeyecek ve yalnız ondan birkaç nokta almakla yetineceğim. Çağdaş Yezidi inancı (dünya işlerini yardımcısı olan yedi meleğe emanet etmiş bir tek Tanrı) ile ilgili olarak hemen belirtelim ki, listesi değişen melekler arasında Şeyh Mansur el-Hallac'ın adına da raslanması oldukça ilginçtir. Öyle görünüyor ki Müslüman mistikler ve Yezidiler arasında bir temas olmuştur; R. Lescot da işte bu noktayı hesaba katmakta (yukarda *a.g.e.*, s. 40, not 2).

Hallaciya mezhebinin son temsilcileri Hicri V. Yüzyılda, Âdi'nin kurucusu olarak bilindiği Kadiriye tarikatının içinde erimişlerdir. Ayrıca, R. Lescot, Yezidilerin, *Şeytanı, Tavus-e Melek'i* (Mandâlar, Dürzüler, Tahtacılar tarafından da tanınan) niçin yüceltikleri konusunda düşünürken, V. ve VI. yüzyıllardaki Müslüman mistiklerin İblis'in mahkûm edilişi sorunu üstünde kafa yorduklarını söylüyor. Abdülkadir el-

Geylani, el-Hallac, İbni Arabi, Ahmed el-Gazali, Şeytan'ın Adem'in önünde secde etmeği ve ona saygı göstermeği reddederken, bu kusuru sadece Tanrı'ya karşı duyduğu büyük sevgiden ötürü işlediği kanısındaydılar (burda, yukarda sözünü ettiğimiz bazı Doğulu Kilise Babalarının düşüncelerine yaklaşıyor). Bu mistikler, Şeytan'ın sonsuz lânetlenişi yerine, müminlerin onu yüceltmelerini önermekteydiler. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Şeytan'a inanma konusundaki ilk kayıt xvii. Yüzyıldadır; oysa Yezidiler üstüne ilk yazılı tanıklıklar xii. Yüzyıla inmektedir.

Bu inancın yükümlülüklerini (dualar, perhizler, bayramlar, kurbanlar, yasaklar) ele alan paragrafa, Osetler'de Kötülük Tanrısına bir kuzu kurban edildiğini de ekleyeceğim. (*La civilisation du Caucase*, A. Byhan, Payot, 1936, s. 222 - 223). İki halk da İranlı kökenden geldiğine göre, İranlı bir düşünceyi mi aramak gerekir burda? Yezidi misyonerlerinin (*keval*) yıllık turnelerinde yanlarında taşıdıkları tavus biçimindeki metal heykellere (*sincak*) gelince, Osetlerde de buna benzer bir «horoz-ruh» vardır; cenaze levazımını arasındadır. Öte yandan Yezidi tavusu kimi zaman da «horoz» olarak anılmaktadır (yukarda a.g.e. s. 72, n. 2, tavuğun yasaklanması konusunda).

Kısacası, R. Lescot, Yezidiliğin Müslüman kökenli olduğu konusundaki görüşünü burdan çıkarmaktadır. Ayrıca İslam öğretilerinin yanında İran kökenli inançların ve bâtıl inanışların bulunduğunu söylemektedir; ona göre İran kökenli bu inançlar ve bâtıl inanışlar «yavaş yavaş ön plana gelmiş, Yezidiler de giderek vaktiyle Müslüman olduklarını unutmışlardır.»

Ben kendi payıma, Yezidi Kürtlerin hiç bir zaman Müslüman olmadıkları kanısını taşımaktayım. (bu

konuda Th. Menzel'in «bu bağdaştırıcı ve tuhaf dinin» bütün öğeleri sıralayan *Yezidiler* başlıklı yazısına bak, E. I.) Aşağıda okuyacağımız N. Marr'ın görüşü ise, benim kanımca, Yezidi Kürtleri gerçek «ortamlarına» yerleştirmektedir. Âdi'nin öğretisi, Kürt müridlerinin kendi istedikleri gibi çeşitli durumlara uyarlanarak hiç de Müslüman olmayan o aykırı biçimiyle yayılmıştır; çünkü Kürt ortamı bu koşula iyice hazır durumdaydı. Daha Âdi'nin ortaya çıkmasından önce de, Kürtlerin temelde hiç de Müslüman olmayan, ama çeşitli etkilerle olgunlaşmış (N. Marr bize bunun zenginliğini, karşılıklı bağımlılık ve temas noktalarını göstermektedir) kendi öz inançlarından çıkardıkları dinsel görüşlerden ve uygulamalardan meydana gelen bir Kürt ortamı vardı. Yezidilik, dinsel evrim aşamalarından sadece biri olmuştur. Burada önemli olan nokta, genel perspektifi gözden kaçırmamak ve Kürt ortamını bütün girdisi çıktısıyla hesaba katmaksızın sorunu sadece Yezidilikle sınırlamaktadır. Ben, ayrıca, R. Lescot'un şu gözlemine de tam olarak katılıyorum: «Kürt folkloru konusunda yeterince belgeler toparlanıp bir araya getirildiği gün, Yezidilik üstüne bugünkü bilgiler de bütünüyle değişmiş olacaktır» (yukarda, *a.g.e.*, s. 81, n. 2).

Yezidiliğin dinsel hiyerarşisi (şeyh, pîr, fekir, keval) konusunu inceleyen R. Lescot, onu Şeyh Âdi tarafından kurulmuş çileci (*ascétique*) topluluğa bağlamakta ve onda sofi geleneğinin sürüp giden bir ucunu bulmaktadır; bu konuda daha derine gidilebilir miydi acaba? Kürdün aşiret yapısını (şeyhlerin, halifelerin ve mîrlerin, ağaların vb. görevlerinin yan yana sıralanışını) ve Hristiyan toplulukların mümkün etkilerini düşünüyorum da..

R. Lescaut, sonuç olarak, kast sisteminin Yezidi toplumunun orijinalliyini meydana getirdiğini söylüyor. Manevî reisler, çoğunca, dünyevî reislere göre daha yüksek bir otoriteye sahiptirler. Lescot'nun bu gözlemi benim de her zaman altını çizmeğe çalışmış olduğum görüşü çok güzel bir biçimde desteklemektedir. Kürtlerde dinsel kavrayış aşiret zihniyetiyle yan yana yürümektedir. İki de iç içe geçmekte ve birbirini derinden derine etkilemektedir.

Yezidilerin savaşı erdemleri ve başarıları konusunda Socin de (II. Abteilung, s. 260), Ahmed Çerşaski tarihi de (*a.g.e.*, s. 270, lirik bir türkü) bize bilgiler vermektedir. Muhammed Emin Zeki'nin eserinde de Dazenî'lere, yani Yezidilere ayrılmış bir bölüme rashiyoruz (*Tarih*, s. 399).

6. Profesör Marr'ın Gözüyle Yezidilik

Şimdi Profesör Marr'ın Yezidiliği yorumlayışına geçiyorum.

A. ÇELEBİ SÖZCÜĞÜ

Prof. Marr, incelemesinde, *Çelebi* sözcüğü üstünde durmakta, bu sözcüğün ilk kez XIV. Yüzyılda Selçuk Türklerinde ortaya çıktığını, Kürtlere onlardan geçtiğini, onların da bu sözcüğü Aramların «resim, put» anlamına gelen *Çelem - Çalmâ* sözcüğünden almış olduklarını saptadıktan, dilbilim açısından hiç bir güçlkle karşılaşmadığı bu aşamadan sonra, bu deyimi yaratan toplumsal ve etnik ortamın analizine giriyor.

«Gerçekten de, diye söze başlıyor Prof. Marr, *Çeleb* (Çalab, Tanrı) sözcüğü yafetik, özellikle de Güney

yafetik kökenli ise, ve ondan çıkan *Çelebi* sözcüğü yalnızca «Tanrısal» anlamına gelmeyip aynı zamanda *iyi soydan gelme, soylu, senyör, aile reisi* anlamları gibi ayrıca *müzişyen* (türkücü), *şair*, daha sonra *okumuş, bilgili, kültürlü, onurlu, ince, kibar, nihayet beyefendi* anlamlarına da geliyorsa, şurası belli ki başka hiç bir kanıt aramadan o sözcüğü yaratmış olan halkın tarihinin önemli bir bölümünü onda bulabiliriz. Ayrıca, bunca tartışmalı nitelikteki bu sözcüğü yaratan halk için şu saptamaları yapabiliriz: 1° Bu halk, yafetik (Japhétique, Yafes oğullarına ilişkin İndo-Avrupa kökenli) dünyanın Güney sınırlarında oluşmuş bir dine bağlıydı; 2° İyice belirgin toplumsal bir örgütlenme içindeydi ve birçok sınıftan, hiç değilse iki sınıftan meydana gelmekteydi: kan soyluları ve sıradan topluluk; 3° Soylular sınıfı içinde, eskiden, Tanrı'nın yafetik adıyla çağrılan, önemini bununla kazanan bir klan bulunmaktaydı; ve soylulara inanç bu kutsal klanın içinde yoğunlaşmaktaydı; 4° bu inançla birlikte okumuşluk niteliği, türkü ve müzik de yine o önceliği olan klanın ayrıcalığını temsil etmekteydi; 5° bu klanı her yönden ayrıcalıklı kılan bu durum, ona, yavaş yavaş, toplumsal bir örgütlenişe sahip olan o halk içinde, özel bir soyluluk ünü sağlamakta, ve onun dinsel adlandırılışına bir sınıf özü, ya da genel planda toplumsal bir öz taşıyan bir anlam katmaktadır; 6° Kendi yapısı içinde, ve yazılı kaynaklar dışında, bu olgunun geliştiği bu halk VII. Yüzyıla doğru önemli ölçüde Selçuk Türkleriyle kaynaşmış, onların dillerine binlerce yıllık ulusal tarih boyunca gelişim geçirmiş bulunan *Çeleb* (Çalab) ve *çelebi* sözcüklerini de getirmiştir. Bu tartışmalı sözcüğün içindeki gizli tarihin sahibi olarak Kürt halkını ancak bir

olasılıkla mı gösterebiliriz? Burda da ayrıca karmaşık bir sorun karşısında kalıyoruz.»

Marr, *çelebi* sözcüğü üstüne yaptığı bu güçlü analizden çıkış yaparak ve araştırmasını derinleştirerek, Yezidiliğin, ön-Asya toprağı üstünde oluşan, ve ancak eleştiri duygusuyla ve çok geniş bir görüş açısıyla donanmış bir din tarihçisinin o gerçek labirentin içinde kendine bir yol belirleyebileceğı o çok çeşitli inançların birbiriyle iç içe geçmiş, karşılıklı etkileşimlerle kaynaşmış kalıntılarının şaşırtıcı mozayığı içinde tuttuğı yeri bir gözlemler bütünüyle önümüze sermektedir. Biz burda Marr'ın düşüncelerini ve vardığı sonuçları özetlemeğe çalışacağız. Şimdi, daha sonra yine bu noktaya dönmek üzere, türkülerin ve ozanların Kürdün manevî ve toplumsal hayatında tuttuğı yerle ilgili olarak daha önce söylediklerimize geçeceğiz (bak. VI. bölüm). Sadece şunu hatırlatalım ki, Marr bunlarda İslamiyetten önceki Kürt paganizminin mirasını görmektedir.

B. ÖN - ASYA'DA ESKİ İNANÇLAR

Marr'a göre, Kürt ortamındaki bugünkü dinsel bölünme ve inanç farklılığı, Hristiyanlığın ve İslamiyetin eski Ön-Asya inançları karşısında kazandıkları (ama her zaman kesin ve dönüşsüz olmayan) zaferlerin bir sonucudur. Buna karşılık, öyle görünüyor ki, özellikle Kürt halk dini, kendi yönünden yenilgiye uğramış olmayı kabul etmemekte, hatta zafer kazanmış dinlerin içinde sapkın olarak adlandırılan şu ya da bu hareketler yoluyla darbelerle yol açmaktadır. Sözgelimi, Hristiyan Ermenistan'da «Güneşin çocukları» (*arevordik*) dahil, çeşitli aşırı ve bağnaz dinsel yolla-

ra, usullere tanık oluyoruz; bunların payen Kürtlerle karşılaştırılması, bize, ülkenin dinsel hayatının tarihinde yeni ufukların açılacağını vâdetmektedir. «Elbet, Yezidileri, Ermeni Kilisesinden bir zamanlar ayrılmış bulunan sapkınlar olarak gören eski Ermeni araştırmacılarının, Çamçıyan'ın ve Aboviyan'ın görüşlerine katılamayız»¹. Ama bunun tersi de, yani Kürt Yezidiliğiyle ya da ona özdeş bir inanışla aynı özde bir payen halk dininin etkisi altında kalmış Ermeni Kilisesinde sapkınlıkların ortaya çıkmış olması da mümkündür².

Bakın Marr bu durumu nasıl görüyor.

Türklerin Ön-Asya'da görünmesinden çok önce, Ermeni Kilisesi içinde, Ermenistan sınırlarını aşmış bütün Bizans'ı geçen, tâ Batı'ya kadar yayılan, çeşitli adlar altında sürdürdüğü yolunda türlü türlü biçimler içinde beliren tehlikeli bir dinsel hareket ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında, Ermenistan'da, tarihsel bir sıra içinde *mesegnay* ya da öşitler, polisyenler, tondrasyenler, tülayyenler vb. sayılabilir. Ermenistan dışında da, Doğu'dan Batı'ya, yine tarih sırasıyla, polisyenler ve öşitler, bogomiller ya da fundaciyajitler, albijuvalar ve katarlar vardır. Bogomilciliğin de sıkı sıkıya bağlı olduğu temel öğretisi, polisycencilik, bilindi-

(1) Bak. M. Wagner, *Reise*, s. 259 ve devamı. Egiazarov bu düşünceyi kabul etmemekte haklıdır. (*Bref essai ethn-jurid, sur les Yezidis*, s. 179-180). Başkaları, sözgelimi F. Nève de bu mezhebi İran kökenli olarak düşünmektedirler (*Exposé des guerres du Tamerlan, d'après la Chronique du Medzoph*, Bruxelles, 1860, s. 65).

(2) İlginç bir saptama da Yezidilerdeki üç günlük oruçla Ermenilerin bugüne dek kaynağı da, adı da açıklığa kavuşturulamamış olan *aracavora*'ları arasındaki benzerliktir. Daha önceleri Gürcülerde de vardı bu.

ği gibi Suriye'ye kadar, özellikle de Ermenistan'da yayılmıştır; Ermenistan'daki kökleri de yerel dinlerin yarattığı koşullar içinde silinip gitmiştir. Başka birçok koşul içinde demin andığımız koşullar, Kürtlerin de yurdu olan Ermenistan'da, payen bir halk dininin varlığıyla belirmiş olabilir; ve bu payen halk dini Yezidiler arasında günümüze dek varlığını korumuştur. Ünlü Alman Tanrıbilimci Auguste Neander'in bogomilcilikle Yezidiliği karşılaştırarak vardığı sonuçlar bu açıdan büyük bir önem taşımaktadır (*Ueber die Elemente aus demen die lehren der Yeziden hervorgegangen zu sein scheinen, gelesen in der Ak. d. Wiss. 20 Haziran 1850, Berlin*). Bu inceleme birçok yönüyle bugün aşılmış ve eskimiş olduğu halde, Marr, orda bu konuyla ilgili bölümü ayrıntılı olarak ele almıştır.

Neander, Şeyh Âdi ile Adiment'i aynı kişi olarak düşünüyordu; onun Yezidilikle manişezmi yaklaştırma çabaları bir temele dayanmamaktaydı. Kuşkusuz, Yezidilerde Güneş'e tapma belirleyici bir çizgi olarak görünür, ama bu olguda manişezmin etkisini görmek de mutlaka gerekmez. Yahudi Esenyenler mezhebi konusunda Joseph Flavius'tan öğrendiğimize göre, öbür mezhepler daha çok parsizmin etkisi altında kalmışlardır: «Bu yüzyılda, Güneş yükselene kadar, aralarında günlük hayatla ilgili hiç bir işlem yapmazlar; bu arada atalarından kalma dualarla Güneş'e seslenerek yükselmesi için dua ederler».

Burada, sorunun tersine dönmeğe hazır bir biçimde olduğunu da belirtmeliyim. Avrupalı gözlemcilerden biri şöyle diyor: (L. Krajevski, *Le culte de «Satan»*, *Mercure de France*, 15 Kasım 1932):

«Yezidi hiç bir zaman dua etmez. Bununla birlikte Güneş için bir istisna yapıldığını da belirtelim. Gü-

neş doğduğu zaman Yezidi üç kez onun önünde secde etmek ve şunları söylemek zorundadır:

«— Güneş üstümde yükseldi. Ey sefil kişi! Kalk da ibadetini yap. Tanrı birdir ve Şeyh Âdi Tanrı'nın dostudur. Selâm Şeyh Âdi, Gökkubbenin altında o bulunmakta ve Yezidi soyunun Şeyh Âdi'nin kolları arasından çıktığına tanıklık etmektedir.»

Bundan sonra, ilk ışınların değdiği yeri öper, ve toprağa Şeyh Âdi'nin ziyaretgâhını temsil eden bir taş diker, onu üç kez çevirir. Bunu yaparken başka bir dine bağlı hiç bir kimseye bakmayacaktır.

Bununla birlikte Emir Kâmuran Ali Han verdiği tebliğde (*Atlantis*, 54, VII - VIII, 1934) Yezidilerin Güneş'e taptıklarına inanmıyor. Yine de, «ateşli Yezidilerin ağaç fidanlarının gövdeleri üstüne düşen sabah güneşini öptüklerini» söylemekten geri kalmıyor; küçük, ama hiç de önemsiz olmayan bir ayrıntı bu.

Nihayet, elimizde bir tanıklık daha var; buna göre IV. Yüzyılda, Hristiyan misyoner Subhaleman, Güneş'e tapan Kürtlere din değiştirtmekteydi (bak. *Kürtler ve Hristiyanlık* başlıklı incelememiz, *Revue de l'Histoire des Religions*). Bütün bu belirtiler karşısında, Kürtlerde bazı zerdüştü kalıntılarının bulunduğunu kabul etmek doğru gibi görünüyor.

Kürt epik poemi *Mem-û-Zin*'de şöyle bir olay geçmektedir: Prens Mem, okul çağındayken, bir arkadaşıyla oynarken, içine hiç gün ışığı sızmayan bir yere girer; duvardaki bir taşı kırarlar; böylece içeriye gün ışığı dolar. Çocuklar şöyle bağırlar: «Bir Tanrı bu!»; ve ışığı yakalamak isterler. Daha sonra, hocaları onlara Güneş'in ve Ay'ın, gecenin ve gündüzün ne olduğunu, Tanrı'nın tek sahip olduğunu açıklar. Bur-

daki Güneş'in tanrısal rolüne ilişkin ima da oldukça anlamlıdır¹.

Yine Neander'e dönelim. Marr'a göre bu yazar daha sonra, Yezidilerde de bulduğumuz bir çizgiden söz etmektedir: Güneş ışınlarının pâk olmayan şeylerin üstüne düşmesini görmekten korkmak. Kısacası, Neander, manişezmin değil, daha çok eski Doğu dinlerinin, özellikle de Yahudilikle karışmış parsizmin etkilerinin söz konusu olduğu düşüncesindedir. Yezidilerin öğretilerindeki önemli yan, başlangıçta iyiliğin olduğu gibi her türlü kötülüğün de bağlandığı bir Ruh düşünmeleridir; o Ruh yalnızca Tanrı'dan ayrılmıştır. Hatta ona daha da çok inanmaktadırlar; çünkü sonunda bu Ruh'un Tanrı'yla uzlaşacağı kanısındadırlar. Bundan şu sonuç çıkıyor: Yezidilere göre Kötü Ruh, yaratılış sırasında İyi'nin karşısına zorunlu olarak çıkmış olması gereken belirli bir ilke değil, bilinçaltı hareket eden bir Doğa gücü olarak vardır. Şurası açık ki, onların öğretilerinde, temelde, Mir-Nerseh'in ünlü bildirisinde ima etmiş olduğu gibi bir Kötülük teorisi yoktur. Burda üstünde durduğumuz teorinin temelinde bütün bütüne ayrı bir dünya görüşü yatmaktadır: Kötülük, Tanrı'dan ayrılmadan ileri gelen, ama sonuçta, genel planda, yine Tanrı'yla uzlaşmaya gidilecek bir özgürlük belirtisi olarak vardır. İkinci olarak, Yezidi mezhebine özgü bir nitelik söz konusudur. O da şudur: lânetlenmiş, eski yerini yitirmiş olan Şeytan'ın başlangıçtaki mevkii, görevi özel bir inanışın temeli olmaktadır. Neander'e göre,

(1) Zerdüştçü kalıntılar Yâssenâ'da da belirmiştir (yukarıda a.g.e., s. 123). Fr. Spiegel, Dersimli Duçık Kürtlerinde Anahita ve Mitra dinlerini kök alan inançlar buluyor (*Eransische Alttertumskunde*, II. Band, s. 65-66).

Benzeri bir olguya başka herhangi bir mezhepte raslansa da, sözünü ettiğimiz nokta son derece özel bir nitelik taşımaktadır. Bundan şu sonucu rahatça çıkarabiliriz: *ya Yezidilerin bu mezheple dış bir bağlantıları vardır, ya da her iki mezhep de ortak bir kaynaktan çıkmaktadır. Öte yandan, bu özel çizgiye, Trakya'da, Bizans Devletinde ve onun dolayındaki ülkelerde ortaya çıkmış olup dualarından ve vecde geliş belirtilerinden ötürü kendilerine evkhitai* ya da entusiastai** denen bir Hristiyan tarikatında de raslıyoruz.*

Neander daha sonra Öşitlerin öğretisinin derin bir incelemesine geçiyor. Öşitleri Michel Psellos'un yaptığı araştırmayla tanıyoruz, ve onun verdiği bilgiler bunların Yezidilerle akrabalığını ortaya koymaya yetiyor. Biz burada bütün bu ayrıntılara giremeyeceğiz. Neander, iki öğreti arasındaki bütün temas noktalarını bulduktan, ayrıca bazı âyin usullerini karşılaştırmalı olarak inceledikten sonra, bogomilizmle öşitizm arasındaki, ve bu sonuncuyla polisyanizm arasındaki bağlantıları saptamaktadır. Marr'ın da bu konuda belirttiği gibi, Ermenistan'da ve Suriye'de Kürt aşiretlerinin yerleştikleri bölgelerde polisyanizmin köklerini araştırmaya giriştiğimiz zaman, eskiliği tartışılmaz bir dinsel öğretinin itici rolüyle karşılaştık: günümüzde Kürt aşiretlerinin bir kısmında yine de katkısız bir biçim altında sürüp giden Yezidiliktir bu.

C. *ERMENİSTAN'DA PAYEN KÜRT MAYASI*

Marr, aynı payen halk dini mayasının Küçükas-

(*) Kendinden geçerek coşmak (Ç.).

(**) İçinde tanrıyı taşımak (Ç.).

ya'daki Müslüman dünyasına doğrudan doğruya Kürt kitlesi tarafından atılmış olabileceğini saptıyor. Kürt kitlesi, halk dinleri hareketleriyle mücadelesinde yitmiş, tükenmiş olan resmî Hristiyan dininin yıkıntıları üstünde yeni bir Müslüman hayatın doğduğu bir sırada Selçuk ortamına akmıştır. Bu yeni dinsel dünya burada, İzoryen dağlarından Kuzey-Batı Ermenistan dağlarına kadar bir yay gibi uzayan o ünlü çizgiyle sınırlanacak biçimde oluşunca kendisine karşı zafer kazanmış İslamiyete karşı, yine bildiğimiz bir halk dini hareketiyle temsil edilen bir savaştı tavrı buldu önünde. Profesör V. D. Smirnov'un¹ da keşfettiği gibi, içinde manişeizmin cisimlendiği dervişlik söz konusudur burda. Biz burda dervişliği soyut, genel ve kozmopolit biçimde değil, bizi ilgilendiren yörelerdeki doğuş biçimiyle ele alıyoruz. İkili (düalist) ilkeye dervişlikte de raslanıyor; ayrıca elbise rengindeki simgecilik², başlığın (*külâh*) biçiminin ve renginin önemi³, çembere bağlanan mistik anlam⁴, ışığının gizli rolü⁵, müziğin eşlik ettiği meclisler ve vecde gelişler... bütün bunlar Yezidilikte de görülen ortak çizgilerdir. Kuşkusuz, bir edebiyat kültürüyle belirlenmiş olan *mevlevî* dervişlerinin düzeni (xii. Yüzyılda Konya'da oluştuğu biçimiyle), kendi gelişimini Yezidiliğin yalnız dinsel âyinlerinin sınırları içinde kapatamazdı. Bütün bu yörelerde, âyinlerin ve hiyerarşinin dışında, Tan-

(1) *Le christianisme des Turcs et el soufisme derviche*, s. 127.

(2) *John Brown, The Dervishes or oriental spiritualism*, Londra, s. 53.

(3) a.g.e., s. 56

(4) a.g.e., s. 54.

(5) a.g.e., s. 57, 65

rı'yla doğrudan doğruya alışveriş yoluyla, insanın iç hayatının yenilenmesi fikri hâkimdi. Komşu Ermenistan'da, X. ve XI. yüzyıllar, Kilisenin halk dini hareketlerine karşı çetin mücadeleleriyle geçmiştir. Bunlar arasında, bizi ilgilendiren; XI. yüzyılda Hark'lı (Bayazid'in pašalığı) jacob tarafından yayılmış olan dervişliktir. Bunların çoğunlukla halktan gelen soyluları gibi çömezleri de, yalınayak, kaba yün kumaştan elbiseler içinde, hayatın temizliği, oruç, kefaret ve kusursuzluk üstüne vaazlar veriyorlar, din adamlarını ve resmi Kilisenin âyin usullerini inkâr ediyorlardı¹. Dinsel önyargıların üstüne çıkan, bu yüzden de, yalnızca Hristiyan topluluklar için bulaşıcı nitelik taşımayan güçlü bir halk dini hareketi söz konusuydu. Selçuklular zamanında, Konya'daki gibi, tarih ve yer olarak belirlenmiş dervişliğin temellerini kalkıp Hindistan'da ya da İskenderiye'de aramadan önce, coğrafya üstünde birbirine bunca yakın ve tarih olarak da birbirinin ardından gelen iki dinsel hareketin kaçınılmaz ilişkilerine ışık düşürmek daha gerekli olmaz mı? Onlarla ilgili olaylara gelince, bu olayları açıklarken, XI. ve XII. yüzyılların Küçükasya'sındaki Ermenistan'a bağlamağa başladığımız o «büyük dinsel etki»yi gözden kaçırmamak gerekir².

Sivas'taki ve Konya'daki Selçuk derviş ocaklarının, Batı değil Doğu halk dini geleneklerinin, bunların da en yakınlarının etkisi altında ortaya çıktığı

(1) Bak. M. Wagner, yukarıda a.g.e., II, s. 262-263.

(2) Bak. Gerhard Ficker, *Die Phundagiagiten, Ein Beitrag zur Katzer geschichte der byzantinischen Mittelalters*, Leipzig, 1908, s. 194, n. 1.

ğını da varsayabiliriz¹. Sofilerin *ışk* (aşk) sözcüğü ile *Ahdi Cedid*'deki *agape**'in özdeş olduğunu kanıtlayan Whinfield'in yaptığı gibi, dervişliğin kaynağını Hristiyanlığa götürme yolundaki genel eğilim konuyu açıklamakta yeterli değildir². Sorun, büyük çizgileriyle belirlenmiş felsefi din öğretilerinde kullanılan ve soyut olmaktan ileri gitmeyen benzer kavramların köklerini arama sorunu değildir; kendilerini somut biçimlerle donatmış olan yer ve zaman öğeleriyle belirlenmiş dinsel hareketler arasındaki akrabalık bağlarını araştırmak söz konusudur. Râbiâ adlı sofî kadınının 752'de Kudüs'te oturmuş olması olayının Selçuk sofîliğinin kaynağı sorununun çözümünde bir rolü varsa, Celaleddin'in ki onun gittiği yerlere göre yargılar vermek kaçınılmaz gibi görünüyor— kendi mizacına uygun düşen Ermenistan'la kurduğu ilişkileri de söz konusu etmeli değil miyiz? Çünkü Celaleddin, birçok yerde olduğu gibi, Erzincan'da da dört yıl oturmuştur³.

Müslüman olmayan Kürtler arasında, bugüne dek, Yezidiliğin dışında, az ya da çok ölçüde Yezidilikle soydaş bir paganizmin kalıntıları olan çeşitli halk dini inanışları mevcut olmuştur. Bir kısım Yezidiler

(*) Sevgi (Ç.).

(1) Bak. Prof. V. Barthold, *Encyclopédia de l'Islam*, I, 1913, s. 852, m. *Tchelébie*): «Kürt paganizminin, müslümanların dini üzerinde, özellikle de Küçükasya'daki dervişler üzerindeki açık bir etkisi olmuştur; bu durumu, İran'da onca büyük bir yayılma göstermiş **Ehli Hak** adıyla tanınan Kürt mezhebine benzetmek te mümkündür.»

(2) Whinfield, *Methnevi of Djelaloud-Din Roumi*. Nicholson'a göre, Whinfield, sofîliğin Hristiyanlığa olan borcunu a-bartmaktadır (bak. *Selected Poems from the Divanı Shamsi Tabrizi*, Cambridge, 1898, XXXV, n. 3).

(3) Nicholson, *a.g.e.*, s. XVII.

kendilerine Dazan adını vermektedirler; Profesör Chwolson, Bar-Dayçan'ın müritleri olan Dayçanı'ler tanımak istemiştir¹. Daha ötede, dinlerinin gereği olarak Yezidi Kürtlerle akraba olmaları gereken Ali İlahi'ler oturmaktadır. Konya'daki dervişçiliğin kurucusu Celaleddin'in etki alanı içinde yaşayan Erzincanın Güneyinde, Dersim dağları yükselir (bak, X. bölüm); burası, belli bir süre Müslüman olarak kabul edilen, gerçekte ise Yezidiliğe yakın bir dine bağlanmış olan Kürtlerin elinde kalmıştır. Bunlara kimi zaman Tüjik, kimi zaman Kızılbaş denmektedir. XIX. Yüzyılın 50 yıllarına kadar bağımsız bir hayat süren bu Kürtler 30-40 bin savaşçıyı silâh altına alabiliyorlardı. Elbet, Antik çağda, Yezidiliğin çok daha fazla müridi vardı. Kürtler, İslamiyeti kucakladıktan sonra, güçlerini gitgide kaybederken, Yezidilik de önemini yitirmeğe başlamıştır. Ama şu da var: aynı Kürtler, yeni inanç içinde, atalarından gelen, doğuştan kazanmış oldukları dinsel halk inançlarından da kopamıyorlardı. Konyada dervişçiliğin doğuşunu, uzun bir süre önce İslamiyete kucak açmış ve türkleşmiş bulunan Kürtlerin âşiret inançlarının bir rönesansı, bir kalıntısı olarak düşünebilir miyiz acaba?

Özetlersek, Marra göre, Yezidilik, Kürdün İslamiyetten önceki gerçek dinidir ve bu halka Müslüman inancı sızdıktan sonra çok şey yitirmiştir. Sözü-nü ettığımız bilginin ileri sürdüğü kanıtlar, görüşünü (1911de ileri sürmüştü bu görüşü) destekleyen güçlü belgelerden hiç de yoksun değil; çünkü Marr, büyük bilimsel gücünün yardımıyla, Ermenistanda ve Küçük-asya'da Kürtleri çevreleyen ve belki de onlarla yap-

(1) Chwolson, *Dieszabier*, s. 812.

tiği temasların sonuçlarını da kapsayan dinsel ortam tarafından oluşturulmuş etkiyi ortaya koymağa çalışmaktadır. Yezidilik konusunda, bizimkine daha çok yaklaşan ve yukarda değinme fırsatını bulduğumuz başka görüşler de var. Biz, Marr'ın, Kürt uzmanlarının ve dinsel düşüncelerin hayatına merak duyan her okurun ilgisine lâıyk görüşlerinin gelişimini (ayrıca, Rus bilgininin bu incelemesi Batı'da bilinmiyor) göstermek istiyorduk.

D. KÜRTLER HİNT-AVRUPA KÖKENLİ DEĞİL

Marr, kendi görüşlerini pekiştirmek için, Kürtlerin kökeni sorununu ele alma gereksinimi duymuş ve onları asyalı, alarodyen, ya da kendi deyimine göre yafetik (eski Kaldeliler, Maneenler, Elamlılar, Ermeniler, Gürcüler, vb.) olarak adlandırılması uygun bir etnik bütüne bağlamak istemiştir. Kısacası, Hint-Avrupa (âri) ya da sâmi¹ olarak özeşleştiremediğimiz

(1) «Yezidi aşiretleri arasında iki farklı tipi ayırmalıyız: bunlardan biri, kendilerinin de ifade ettikleri gibi, özellikle gelişmiş bir saç ve sakal biçimiyle asur-sâmi yapısındadır; öteki de daha çok Hint-Cermen karakteri taşımaktadır. Her hâlükârda, onlarda, ülkede eskiden oturan kavimlerin kalıntılarının bulunabileceğini söyleyebiliriz. Eski Van Ermenileriyle bazı fizyolojik benzerlikleri de var; onlarda bir Ermeni yapısının bulunduğunu inkâr edemeyiz» (Th. Menzel, *Enc. Isl.*'da **Yezidi** maddesi). Yukarıda son cümle çok önemli (B.N.). Ama Menzel'in şöyle de dediğini görüyoruz: «Yezidi hareketi, Suriye'deki Ümeyyeler döneminde doğmuş gibi görünüyor. Kendi aralarında hâlâ geçerli geleneğe göre, XIV. Yüzyılın sonunda, Timur döneminde, Basra'dan ve Aşağı Fırat bölgesinden gelmişler, ve yavaş yavaş XV. Yüzyıldan önce ele geçiremedikleri Sincar'a ve Kürdistan'a doğru ilerlemeğe başlamışlar, ve orda Kürtleşmişlerdir.» Bu yeni kürtleşme görüşünün tutarlı bir desteği olduğunu sanmıyoruz. Şeyh Adı'nın X. Yüzyılda vaazlar verdiği Hakkâri çok eski bir Kürt ülkesidir (B.N.).

Ön-Asya tarihince iyice kanıtlanmış olan bütün bu ögelere bağlanıyor Marr. Biz bunların ortak özellikleri konusunda tam bir anlaşma içinde değiliz, bu yüzden de ayrıntılar üstünde tartışma yolları açılmış sayılmaz. Okur, bu sorunlara ayırdığımız birinci bölümde, Kürtlerin Hint - Avrupa kökenli olduğunu ileri süren görüşlerde bile, bazı kuşkuların bulunduğunu, Asya kökenini ileri süren görüşe açık bırakılmış noktalar olduğunu görmüştür. Marr işte bundan yararlanıyor ve *bugünkü* Kürt dilinin Hint - Avrupa karakterinin saptanmasında fazla acele edildiğini söylüyor bize. Onun bu konuda formülleştirdiği ihtiyat paylarından daha önce söz etmiştik. Şimdi bile, diye devam ediyor Marr, Kürtler içinde tanınmış olan iki sınıfı, hatta iki ayrı etnik tipi gözden kaçırmaktayız (bak. VI. bölüm). Hint - Avrupa kökeni konusundaki görüş kabul edilmiş midir? Michaelis, Schlötzer, Frederich, Heeren gibi birinci sıradan Avrupalı bilginler henüz bu kuşku içindedirler; Ernest Renan tarafından günümüzde genellikle benimsendiğini söylediği bu görüş, Lassen ve Karl Ritter tarafından «kanıtlanmıştır». Ancak bir şeyin genellikle benimsenmiş olması her zaman bilimsel kanının doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Ermenistan'da yalnız Hint - Avrupa tabakanın organik durumda olduğu söylenmemiş midir? Ya da, daha önemlisi, Gürcüler ya da onlarla akrabalık bağı olan halklar gibi, âri de, sâmi de olmayan onca eski etnik toplulukların varlığı bütününüyle görmezden gelinmek istenmemiş midir?

O halde Kürtlerin Hint-Avrupacılığı tamamen söz götürmez değildir. Başarısız olmakla beraber yezidiliğin içinde özellikle samiliğe değin birşey bulma-

ğada çalışıldı (1). (Marr keza yezidliği çok zayıf bir düşünce düzeniyle kusursuz bir kürtlkle karıştırıyor.) Şimdiki halde tek birşey belirgin olarak ortaya çıkmaktadır: Yezidiliğin içinde bu çevrelerin çok eski bir din doktrinin kalıntısının varolduğunu görüyoruz. Bundan bağınaz dediğimiz doktrinlerle ve genellikle salt halka değin gizli doktrinlerle hısımlığı olan bağlar ne kadar çok bulunursa kaybolmuş arî öncesi yerel tanrı kültürünün burada o kadar çok kanıtlarının varolduğu görülür. Bu arî-öncesi tanrı inancı daha önce ortaya çıkmış ama, resmi destekten yararlanan yabancı doktrinlerle mücadele eden ve kendini savunmak için hint halk yığınları içindeki hep yeni güçlerden yararlanıyordu. Bu bağlar bize bir yanda Mezopotamya'ya diğeryanda Ermenistan'a giden yolun varlığını ortaya çıkarıyor.

Burda izlediğimiz araştırma için, Yezidilikte Kaldelilerden Aramanlere devredilmiş çizgiler taşıyıp taşımadığını bilmek bütünüyle önemsiz bir şey değildir. Bu konuda Marr tarafından *Kardukoy* ve *Kartvels* arasında yapılmış karşılaştırmayı (bak, I. bölüm) ve onun, Asyalı ilkel Kürt dilinin yerine bugün konuşulmakta olan Hint - Avrupa kökenli bir dilin geçtiği konusundaki varsayımını hatırlayalım. Ayrıca, çağdaş Yezidiliğin içinde, bir yandan mandeizmle, sabeizmle vb. akrabalık bağı bulunan, öte yandan Ermenistan'da ortaya çıkmış çeşitli sapkın öğretilere ve

(1) Chwolson'dan sonra Lidzbarki de (Z.D.M.G., c. II, s. 598) Yezidî putu **Melek Tavus**'ta **Tamuz** sözcüğünün bozulmuş Kürt diyalektiğini buluyor. Ama bu yaklaşmayı daha özel bir biçimde niteleyen Clermont-Ganneau, hiç bir bayramın «Tamuz tanrısının özel ayı olan» Temmuz raslamadığını belirtmektedir (*Rec. d'archéol. orient*, c. III, s. 86).

Gürcistan'a kadar uzanan daha uzak bir kesimdeki dinsel hayat olgularına bağlayabileceğimiz özel türde halk inançlarından birini bulmamız için Marr'ın gözlemi bize yetecektir¹.

Çok daha önce, Yezidiliğin mandeizmle akrabalığını ortaya koyan ve Yezidilerde eski paganizmin kalıntısını bulan bilgin ise Profesör Chwolson olmuştur (*Die Ssabier*, I, s. 292, 648 - 650). Marr, Chwolson'un yaptığı gibi, Yezidileri Şemsiye tarikatıyla özdeş göstermenin (belki de) erken bir iş olacağını söyler; ama, Sabéien'ler dahil, bütün bu yerel, temelde dinsel öğretiler arasında belli bir akrabalık bağı olduğu da gözden kaçmamaktadır. Ama biz, yine de, Aramen toprağında en iyi biçimde yaşayakalmağı başarmış olan bu yafetik-sâmi dinin, bugün bir Hint-Avrupa diliyle, özellikle İran kökenli (Kürtçe) bir dille konuşan bir ulusça muhafaza edildiğini söyleyeceğiz. Burdan, doğal olarak, günümüzdeki teolojik terminolojisinin İran kökenli olduğu, ve daha eski başka bir terminolojiyi tasfiye ettiği sonucu çıkıyor; o eskisinin sâmi ya da yafetik oluşu pek önemli değil.

Marr'a göre, bu eski terminolojiden gönümüze yalnızca *Çeleb* (Tanrı) sözcüğü, o sözcüğün Kürtçede «i» harfi eklenmiş (*Çelebi*, tanrısal, Tanrı'ya ilişkin, bu Tanrı'ya bağlanmak dileğinde olan) kalmıştır. Bu

(1) Bu açıdan, açıklamasız kalmış sabéien (zabarklı) teriminin (Chwolson, *Die Ssabier*, II, 24. 37, s. 191, n. 179) yafetik kültür ortamında, özellikle de Ermeni ve Gürcü kiliselerinde yerli paganizmin bir kalıntısı olarak kullanıldığını belirtmek ilginç olacaktır. Bak. Marr, *Le baptême des Arméniens, des Géorgiens, des Abkhazes et des Alans par saint Gregoire* (Arapça çeviri), *Zap de la Sect. or. de la Soc. archéol. russe*, c. XVI. (1904-1905), s. 203).

sözcük Sabéien'lerde ay sözcüğüyle birlikte, *selem-sin* (ay putu) birleşik sözcüğü biçiminde kullanılır¹. Yezidi âyinlerinde ay inancının belirli çizgileri bulunduğu için, Kürtçe *çeleb* sözcüğü doğrudan Aramen kaynağına bağlanmak istenmiştir. Buna göre, *tselem* sözcüğü «sin» (ay) eklenerek Kürtçeye dönüşmüş olmaktadır.

E. KÜRTLERİN YAFETİZMİ

Ay inancı bizi yafetik ortama götürüyor. Strabon, İberya sınırında Ay Tanrıya inanıştan söz etmektedir². Bunun bazı işaretlerini Ermenistan'da da buluyoruz. Bu böyle de olsa, Yezidiler *Çeleb* tanrıya tapındıkları için, çok doğal olarak kendilerine *çelebi* adını verebileceklerdi. Burda, Yezidilikle akrabalık bağı olduğunu gördüğümüz Polisyenlerde, Öşitlerde, Bogomillerde bu sözcüğün mümkün paralel biçimleri üstünde durmayalım, ama yine Yezidilikle akraba olan *Ali İlahi* tarikatının adının altını çizelim; bu ikinci terim doğrudan doğruya Arapçadan çevrilmiş olabilir (anlamı: tanrısallık) ve *Çeleb*'le aynı özü taşımaktadır, Profesör V. A. Jukovsky'nin incelemiş olduğu *Ali İlahi*'lerde³, inancın ilk sırasında *Hoda* «Tanrı» sözcüğünden çıkmış bir ad olan *Hevendekor*'un tanrısallığı yer almaktadır. Ayrıca, Jukovsky'ye göre, «gerçek»

(1) Chwolson, Coğrafyacı Yakut'tan söz eder, a.g.e., II, s. 551.

(2) Sorun, 23 Mart 1906'da, **Eski Gürcistan'da Payen İnanış** konulu, Rus Arkoloji Derneğinin bir toplantısında yaptığı bir bildiriyle, Prens Cavakov tarafından ele alınmıştır. Bak. Zap. I. XVII (1906), s. XX.

(3) Doğrunun Adamları tarikatı —Ehli Hak— İran'da (Zap. II, (1887), s. II).

Ali İlahî'lerde ya da Suriye'deki Nusayrilerde Ali'nin bizzat Tanrı olduğunu unutmamak gerekir. Bu yorum, Yezidiliğin müritlerinin bugün adlandırılması konusunda Marr'ın düşüncesini büyük ölçüde etkilemektedir. Ona göre, Yezidî sözcüğü, eski biçimi Farsça tanrı anlamına gelen (*ized*) *Yezid* sözcüğüne «İ» harfi getirilerek Kürtçeye geçirilmiştir. Kısacası, *Yezidi* sözcüğünde, yafetik *çelebi* sözcüğünün ayağını kaydıran İran kökenli bir terim bulmaktayız (1). Türklerde bu terim dervişçilikle belirlenmiş ortamlarda kendini muhafaza etmiştir. Ermenicede de raslıyoruz ona. Kürtçede özel bir anlamı korumuştur: gezgin bir çalgıcı. Aynı sözcüğün hem bir soyluyu, hem bir gezgin çalgıcıyı ifade etmesini, Kürtçe *Begzade* (bak. VI. bölüm) sözcüğünde de buluyoruz; bu sözcük hem «begin oğlu», hem de «göçebe çingeneler, şarkıcılar, oyuncular» anlamına gelmektedir. Burda rasladığımız «göçebe» niteliği, bizi, Yezidilikle temas noktaları yukarıda açıklanmış olan dervişler ortamına götürüyor. Bu konuda daha da ilginç bir gözlemden söz edelim; gezgin çalgıcı anlamıyla *çelebi* sözcüğü, Farsçadaki «müzik âleti» anlamındaki *çeleb* sözcüğünden de gelmiş olabilir; *çeleb*, Farsçada, birbirine vurulan iki bakır levha, «gürültü, üşüşme, kalabalık» anlamlarını taşımaktadır. Bu Farsça terimlerin anlamını. Araçpa *çelep* sözcüğünden bağımsız olduğu oranda, Payen Tan-

(1) Biz burda bu düşünceyi destekleyen Marr'ın kanıtlarını anmadan geçmek zorunda kaldık. Bununla birlikte Th. Menzel'in *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Yezidî* maddesinde şöyle yazdığını belirtelim: «Yezidîlerin kendilerinin de yeni bir sözcük olduğu duygusunu taşıdıkları Yezidî adının, Yazid bin Muaviye ile de, Yazid bin Unaysa ile de bir ilgisi yoktur... Modern Farsçadaki *ized* «**Melek, Tanrı**» sözcüğünden çıktığı söylenebilir.» [B.N.]

rı *çeleb* onuruna yapılan «dinsel toplantılar»la açıklamak çok daha doğal bir yol olacaktır. Nitekim, Profesör Jukovsk, Ali İlâhi'ler tarikatını anlatırken, toplantılardan, kesilen kurbanlardan, bir müzik âletinin ve el çırpmalarının eşlik ettiği türkülerden söz ediyor. Marr'a göre de, burdan, yani *Çeleb*'in özel olarak aydınlık bir Tanrısı, bir Ay Tanrısı anlattığı noktastından hareket edilirse, o zaman bakır levha, dinsel bir müzik âleti kullanılması özel bir anlam kazanacaktır.

F. ÇELEBİ VE YEZİDİ SÖZCÜKLERİ EŞANLAMLI SÖZCÜKLERDİR.

Böylece, Marr'a, *Çelebi* sözcüğünü Türklerin Kürtlerden aldıkları, Kürtlerde bu sözcüğün çeşitli anlamlarla zenginleşmiş olduğu, aşiret sorunu içinde soy- lu, iyi huylu vb. anlamlarını kazandığı yolundaki varsayımını pekiştirmek için yapacak fazla bir şey kalmamaktadır. O zaman, Marr, her şeyden önce, *Yezidi* sözcüğüne genellikle bağlanan anlamın, onun dıştan yapılan yorumundan çıktığına dikkat ediyor. Bununla birlikte, gerçekte, burda söz konusu olan, bütününü tariüat değil de, kendini Yezid'in ahfadı olarak gören ve içinden şeyhleri, o dinsel topluluğun reislerini çıkaran klandır ⁽¹⁾. Bu üstün klan da ayrıcalı bir sınıf sırasına geçmiştir. Febvre'e göre, *Yezidiliğe* bağlı Kürt aşiretleri iki sınıfa ayrılmakta, bunlardan biri siyah, öteki beyaz elbise giymektedir ⁽²⁾.

(1) Neander'e göre Febvre, a.g.e., s. 116.

(2) R. Lescot, yukarıda a.g.e., *Siyah, Yezidiliğin bir çeşit keşişleri olan, ve rahipler örgütüne katılmayan fekiran kastının rengidir.* [B.N.]

Birincisi kendisini ayrıcalı olarak görmekte, rahipler kastını da o meydana getirmektedir. Halk inanışı üstünde yüksek bir denetim uygulayan bu kastın, başkalarının gözünden soyluluğun özel itibarını taşıyacağı açıktır. Bütünüyle aşiret örgütlenişine sahip bir halk içinde, bu saygınlık, hiç bir zaman azalma tehlikesiyle karşılaşmaz; din değiştirme durumunda bile. Gerçekten de Müslüman Kürtlerde, yeni manevi hayatın koşulları içinde, bu yönetici klanların geleneksel iktidarına bağlılığın hiç azalmadığına tanık oluyoruz. Benzer bir durumu da Araplarda görmekteyiz. Payen döneme hâkim olan Kureyş klanı, bu ayrıcalı rolünü İslâmiyetten sonra da uzun süre muhafaza etmiştir.

Kürtlerde, bu ayrıcalı klan, eskiden *Yezidi* adını değil, *Çelebi* adını taşımış olmalıdır; bu da, bu sözcüğün öbür anlamları arasında, «prens, kişizâde, soylu» anlamını önümüze sermektedir. Biliyoruz ki Yezidiler toplumsal yapısı günümüze dek teokratik ilkelere üstüne kurulmuştur; halk, dinin yarattığı birkaç kapalı kasta bölünmüştür ⁽¹⁾. Yezidiler kendi aristokrasilerinin safkan niteliğinden ötürü böbürlenmektedir ⁽²⁾. Bugüne dek, Kürtlerde, *Çelebi* adının

(1) Bak. Eghiazarov, *l'Extrait des notes de. M. Siouffi sur les Yézidis* (Zap. de la Sect. du Caucase de la Soc. Géorg., Trflis, 1891, XIII, fasc. 2, s. 264-266). Ayrıntılar bu yapının şu bölümündedir: *Bref essai ethno-jurid. Sur les Yézidis*, s. 194 ve sonrası, s. 200 ve devamı.

(2) Bak. Chabot, *Notice sur les Yézidis*, J. A., 1896, bir Asur kroniğine göre: «Bizde hiç bir karışıklık yoktur, kendi rakiplerinin ve mollalarının belirlenmesinde kökeni hesaba katmayan Hristiyanların ve İsmailiyetilerin tersine, bizde emir her zaman emirin oğlu, şeyh şeyhin oğlu, hoca hocanın oğlu olmaktadır.»

sınıf ya da klanını bulamadığımız doğrudur; ama ne yazık ki, Quatremère'in de (1) daha önce belirttiği gibi, «Kürt aşiretlerinin ad dizini çok büyük değişikliklere uğramıştır» (bak. VI. bölüm).

Çelebi sözcüğünün, Türkçede de taşıdığı *ev sahibi* anlamına gelince, bunu da şöyle açıklayabiliriz: Ayrıcalıklı klan, durumu sayesinde, başlangıçta, özellikle *mülk sahibi* rolünü de oynamaktaydı. Aynı şekilde, her yerde gözlemlendiği gibi, *gentilhomme*, *gentleman* sözcükleri de şu ek anlamları taşımıştır: a) Soylu, şerefli; b) kibar, ince; c) iyiliksever; d) kültürlü. Bu son sıfat konusunda bir ihtiyat payı ayırmak gerekir. Zamanın akışı içinde tamamiyle yitmiş olmasına karşın, Yezidiliğe bağlı Kürtlerde edebiyat eğitimi vardı. Gezginler, Yezidilerin, *furkal* adlı kendi kutsal kitapları² olduğu konusunda bilgiler vermektedirler. Bir Yezidi şeyhi, 1842'de, eski Ninova dolaylarında, misyoner Grant'a (3), kendilerinde eğitimin ancak belli bir klan içinde yayıldığını, ve o klan üyeleri dışında kimse-

(1) Notice sur les Curdes, s. 59. Bununla birlikte O. Mann'da, («Stamm der Tschelebi»), Ardebil dolaylarından, yani Kürtlerden değil, Türklerden söz ediliyor [B.N.].

(2) Bu kitaplar, *Kitabül Cilva* (Esinler Kitabı) ve *Mushaf Reş'tir* (kara Kitap). Buradaki «Kara» sözcüğü «saygıya değer» anlamına kullanılmış görünüyor. Th. Menzel bu kitaplar yönünden fazlaca kuşkulu görünmekte; çünkü bunlar Arapça yazılmıştır; oysa din dili yalnızca halk dilidir, yani Kürtçedir. Bununla birlikte, Hoybun'un *Kürt Sorunu* broşüründen (sayı 6, s. 13, n. 2) şunu çıkarıyoruz: «Yezidin kutsal din kitabı Kürtçedir... Şeyh Adi'nin bütün törenleri... yapılan bütün dualar gibi Kürtçe yapılır... Günümüzde de, Müslüman olsun Yezidi olsun, Botan Kürtleri en büyük yemini *bı mushafê reş kavile Cezirêde* (Cezire yıkıntılarında kaybolmuş Kara Kitap) üstüne yapmaktadırlar».

(3) Grant and Hinsdale, Missionary Heroid, 1861, Mart.

nin okuma öğrenmediğini söylüyordu. Edebiyat eğitiminin aynı *Çelebi* klanına kalıtsal bir ayrıcalık sağlıyor olduğu da düşünülebilir; çünkü onun, oynadığı dinsel rolün gereği olarak yetismeye gereksinimi vardır. Nihayet, bir alay nüansıya birlikte, bir *gentil-hommeun* bir kişizâde, şık bir kimse olarak düşünüldüğü de anlaşılıyor. *Çelebi* sözcüğünün bu anlamına, Suriyede halk arasında Arapçası da söylenen bir halk türküsünde raslanıyor ⁽¹⁾: *Halebi çelebi, Şami şumi, Masri harami* (Halepli kibardır, Şamlı yas kuşudur, Mısırlı haramidir).

Vaktiyle Kürtçe olan *çelebi* sözcüğünün içerdiği bütün anlamları gözden geçirdikten, sözcükteki kutsal ve törensel niteliği saptadıktan sonra, Türkçeye geçen Marr, görüşünü desteklemek için şu sonuca varıyor:

«Bu sözcük her türlü görünümüyle, *in nuce* olarak, Kürt halkının tarihini kapsamaktadır; ancak doğrudan doğruya yazılı kaynakların bulunmamasından ötürü, bu tarihi, kendisine karşın, Antik çağdan oraya yansımış olup hâlâ yaşamakta bulunan bütünleriyle halka ilişkin, dilbilimsel ve dinsel olgulardaki kalıntılar ve yoğrulup kalmış parçalar aracılığıyla ve «paleontolojik» bir biçimde yeniden kurma zorunda kaldık.»

Dillerin yafetik dalı konusundaki teorisinin tamamiyle eksik ve bilisiz yargılarla saptırılıp değiştirildiğini bilen Marr, görüşünün kabul edilmemesi halinde ne yapacağını da öngörmektedir: «Bu durumda bana aşağıdaki postülaya sınımsız sarılmak kalıyor: konu kültür tarihi sorunlarıyla ilgilidir; *çelebi* sorunu.

(1) Kremer, *Mittelsyrien und Damascus*, 1853, s. 95.

Bizans polisyanizmi ve Konaya dervişçiliği sorunları için de böyledir; bunların çözümlenişinden sağlam sonuçlar çıkarılması için, araştıracının, istisnasız bütün komşu halk hayatlarının verilerini de, antik çağdan günümüze dek, etnofrafiye ve diyalekte ilişkin bütün malzemeyle ele almalı, bunu yaparken kitabi tarih geleneklerine aykırı düşmüş olmaktan da çekinmemelidir.»

Bizim fikrimize göre, dilbilim alanında bütün bilimsel düşüncelere cesaretle karşı çıkan Rus bilgini tarafından önerilen araştırma yöntemi, uygulama açısından ilginç bir yan taşımaktadır. Burda Marr'ın incelemesinin özetini yapmamız da, zaten, ona karşı bir tavır almak için değil (çünkü bu bizim kişisel yeteneğimizi de fazlaca aşan bir şeydir), okuru bazı dilbilim yöntemleri ile içli dışlı kılmak içindir. Ayrıca bu özetin buraya alınışı çok yerinde olmuştur; çünkü bizim, Yezidilik ve bir iki uzman dışında (1), belki de herkesin kuşkusuz olarak kabul ettiği Kürtlerin manevi hayatının zenginliği konusunda söylemiş olduklarımızı dikkati çekici şekilde bu özet tamamlıyor.

7. Doğrunun adamları (Ehli Hak).

N. Marr tarafından anılan bu tarikat öğretisi büyük ölçüde Kürdistan'ı ilgilendirmektedir. Onun için burda kısa bir açıklama yapacağız. Konu, ünlü İran uzmanı Profesör Jukovsky, ve özellikle İran'da tarikatın reisiyle yakınlık kurabilmiş olan Minorsky ta-

(1) Yezidilerle ilgili birkaç eser: J. Campanile, **O. P. Storia della regione del Kurdistan e delle sette di religione ive esistenti**, Napoli, 1818, Abbas 'Azzaovi, **Tarikh al Tazidiyya wa aslu aqudatihim**, Bağdad, 1935; İsmail Beg Çol. **El Yazidiyya quadi-man wahadithan**, Beyrut. 1934.

rafından incelenmiştir (bak. *Matériaux pour l'étude de la secte persane des Gens de la Vérité ou Ali İlâhî*, Moskova, 1911, Rusça; *Notes sur la secte des Ahlé Haqq*, Paris, 1921, R.M.M.).

Minorskyden öğrendiğimize göre, burda yalnızca dördüncü halifenin tanrılaştırılması söz konusu değildir. Tanrısallığın yedi çeşit cisimlenişi vardır, Ali bunlardan biri olmuştur. Tanrıya eşlik eden, ve her seferinde, her biri tanrısal niteliklerden birini temsil eden dört melek vardır. «Sırrın İlhamı», Ali döneminde başlamış değildir, Baba Hoşin ve Sultan Sohak zamanından beri vardır bu.

Tarikat mensupları tenasüha ⁽¹⁾ inanmaktaydılar. Farklı cinsten kişiler arasında bile bir çeşit mistik sözleşme uyguluyorlardı. Tören usullerinden biri olarak bir ekmeğin ve pişmiş etin mecliste hazır bulunanlar arasında bölüşülmesi gösterilebilir. Bunu ekmeğe ve şarap âyininin bir kalıntısı olarak yorumlamamalıyız; tarikatın Hıristiyanlarla hiç bir ortak yanını yoktur (tersine, bazı noktalarda Tavsi tarikatına yaklaşır; bak. bu konuda E. I.'de çıkmış yazımız). Dersim'deki Kızılbaşlar da onun bir koludur. Rusların, Ali'nin kendilerine emanet ettiği Zülfikârla Türklerle karşı mücadele edeceklerine inanırlar. Ali İlâhîlerin Guran diyalektiyle başka diyalektlerle olduğu gibi yazılı bir edebiyatı vardır. (bak. VII. bölüm). Minorsky, onların el yazması eserlerinden *Seren-câm* başlıklı birini elde etmeği başarmıştır.

Minorsky'ye göre, tarikatın içinde olduğu tarihsel ve coğrafi koşulların incelenmesinden bir olum-

(1) Ruhun bir cisimden ötekine, insandan hayvana veya hayvandan insana geçmesi (Ç.N.)

lu veriler bütünü ortaya çıkmaktadır. Böylece, Ehl-i Hak öğretisi, kendi topluluklarının gerçek dinsel tarihini yansıtmaktadır. Sözelimi, Üçüncü dönemde, Lorestan'da, birçoğu saptanabilen bir sürü olay geçer. Melekler arasında, Bavalin hacıları tarafından kutlu sayılan Baba Bozorg ve şiirlerini yerel diyalektle yazmış şair Baba Tahir de vardır (bak. XII. bölüm).

Bu dönemin dört meleği arasında, imam Hüseyin'in cisimlenişini temsil eden Baba Yadegâr'ı da anmadan geçemeyeceğiz; o da aynı dönemin adı çok yaygın bir kişiliğidir. Mezarı Zohab'da, Guran nahiyesinde.

Dördüncü dönem, Zohab'ın Kuzeyindeki Sirvan kıyıları üstünde sınırlanır. Beşincisi de Kürdistan'dadır, ama altıncı ve yedinci belirtiler Azerbaycan'da ortaya çıkmıştır. XV. Yüzyıldaki Karakoyunlular hanedanının anılması, son iki belirtiyile ilgili olayların tarihsel akışı konusunda açıklayıcı olabilir.

Tarikata bağlı Kürt aşiretleri Kelhorların Meniş klanı; Sencabiler ve Guranların çekirdeği olmalıdır. Ancak, Ehli Hak mensuplarına, geleneklerinde onca önemli bir yer tutan Perdiver dolaylarında da, Seneh'ten Sauc-Bulag'a kadar uzanan İran Kürdistan'ında raslanmamaktadır. Minorsky bunu sünnilüğün güçlü egemenliğiyle ve Nakşibendi şeyhlerinin Tavile'deki ve Beyare'deki nüfuzlarıyla açıklıyor.

Aynı usulleri arasında armağanlar ve manevi reise sunulmuş para katkıları anılabilir. Sir H. Rawlinson, yukarıda sözünü ettiğimiz haşlanmış et dağıtılması sırasında «kurban törenini yöneten pîrin ellerinde mersin ve söğüt dalları tuttuğunu» söylüyor. Aynı şeye Suriye'deki Nusayrilerde de raslanmaktadır.

Minorsky'nin de belirttiği gibi, «başın adanması» (müptedinin manevî reise) âyini yalnız Ehli Hak mensupları arasında değil, Tavsilerde de yapılmaktadır. Bir ceviz ikiye bölünür. Bir yarısı töreni yöneten kişi tarafından saklanır. Çocuğun şapkasında taşıdığı öbür yarı ise muska yerine geçer. Bu âyinde, bir gümüş parçası ya da bir ipek mendil de aynı rolü oynayabilir. «Doğruluk birleşmesi» olarak da adlandırılan mistik birlik âyininde de tarikata yeni giriş âyi-niyle birçok ortak nokta vardır. Safavi şahlarının müritleri de XVII. Yüzyılın başında benzer bir âyin usulü uygulamaktaydılar.

Ehli Hak mensupları oruç ve bayram ödevlerinin gereğine uyarlar. *Barh Borân* (kurban) bayramı oruçtan sonra kutlanır. Nevruz da büyük bir neşeyle kutlanan bir bayramdır.

Sofî dervişler gibi, Ehli Hak mensupları da müzikli *zikirle*, Tanrı sevgisi, kardeşlik sevgisi üstüne yapılan konuşmalarla uygulanan vecd meclisleri düzenlemektedirler.

Evlenme, cenaze ve giyim konularını geçelim. Tarikat mensupları için zorunlu ahlâk kurallarına gelince, bu konu biraz belirsiz kalmış görünüyor. Kötülüğün kökeni konusundaki düşünceler henüz yeterince aydınlanmış değildir. Ehli Hak mensupları inançlarının ödüllendirilme sorununu tenasühle çözme çabası içindedirler.

Gobineau'ya göre (*Trois Ans en Asie*, 1859 basımı, s. 338-370), tarikatın dogmasında, insanın, günahları ölçüsünde, daha sefil koşullar içinde yeniden hayata geleceği belirtilmektedir. *Pir'lik* düzeyine ulaşmış erdemli ruh ise tanrısal kata yükselecek ve ordan doğacaktır.

Kıyamet yeri olarak belirtilen yerler de şunlardır: Zencan, Şehrizur, Kazvin.

Gobineau'nun çok daha önceleri doğru olmadığını söylediği gece âlemlerine gelince, bunlarla Yezi-dileri, Kızılbaşları, Nusayrileri suçlayacak mıyız? Manişenler, ilk Hıristiyanlar da bu iftiraya uğramışlardı. Minorsky, bu söylentileri doğrulayacak hiç bir olumlu kanıtı sahip olmadığını kesinlikle ortaya koymuştur (bak. Grenard sur les Kyzyl Bach, J. A., 1904).

Fr. Cumont, Minorsky'nin eserini ele alıp özetleyen kitabında (Suriye, 1922, s. 262-263), Nusayrilerde ve Kızılbaşlarda olduğu gibi, Ehli Hak mensuplarında da «paganizmin çok eski âyin usullerinin muhafaza edildiğini» söylüyor. Bizim verdiğimiz şu kısa bilgiler okura Kürtlerin dinsel hayatının ne kadar zengin ve çeşitli olduğunu, ve hâlâ ne büyük bir araştırma alanı olma niteliği taşıdığını gösterebilirse çok mutlu olacağız. İşte bir örnek:

1914-1918 savaşı sırasında, İran-Türk sınırları üstündeki askerî bir olayı konu alan bir Rus öyküsünde, bir Kazak birliğinin göçebe Kürtlerin konak yerlerine geçişi anlatılır. Aynı zamanda kitabın yazarı olan subayın dikkatini bir çadır çeker; çadırın içinde bir sacayağının üstüne konmuş bir kazan vardır; ve paslı bir zincirin bir ucu bir koçun boynuzlarına asılmış, öbür ucu sacayağının altına serilmiştir. (1) Bu ocağın çevresine üstlerinde desenler, işaretler, harfler taşıyan taşlar yerleştirilmiştir. Kazakların yanında bulunan Ermeni mütercim, buranın bir çeşit tapınak, bir

(1) Tarihçi G. Verdnadsky'nin bana açıkladığına göre, bu, Osetlerde de bir rolü olan «ocak zinciri»dir.

çeşit kurban yeri olduğunu açıklar. Resmi olarak İslamiyete bağlandıkları halde, bu Kürtlerin paganizmle ilişkilerini kesmediklerini ve «meçhul tanrılara kurbanlar adadıklarını» söyler. Koyunun yarı yarıya kireç tutmuş boynuzları, gerçekten de, taşlar arasında öylece durmaktadır. Bu çadırda kimse oturmamaktadır; bakımı kollektif olarak yapılan bir yerdir burası. Oraya yalnız tören günlerinde, klanın yaşlı kişileri taşların üstünde kurban kesecekleri zaman, gidilmektedir. (*Vers les rivages du Tigre*, Hacı Muguyev, s. 113)

8. Kürtlerde bâtil inanışlar.

Kurulmuş topluluklar içindeki Kürt din inançlarını ele alan bu incelemeye, bütün Kürt çevrelerinde farksız olarak yayılmış bulunan bâtil inanışlarla ilgili birkaç gözlemi de eklemenin yararlı olacağı kanısındayız.

Aşağıdaki verileri kaçırmış olabilirler diye, folklorcular için, Rusça yayımlanmış bazı malzemeyi buraya alıyoruz (*Kafkas Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü Bülteni*, c. III, Tiflis, 1925, M. Çursin'in Azerbaycan Kürtleri üstüne incelemesi).

Yeryüzünün oluşumuyla ilgili kavramlar. Kürtler için güneş güzel bir kadındır; gözümüzü kamaştırması da bundandır. Ay ise bir erkektir⁽¹⁾, daha karanlık bir görünüm taşıması, lekelerle, çiçekbozuğu gibi izlerle kaplı bulunması bundandır. Bir halk efsane-

(1) Bu konu için bak: G. Jacob, *Der Einfluss des Morgenlandes auf des Abendland*, p.1. (Doğunun Batı üzerine etkisi, s. 1.). «En eski dinsel görüşler, tam anlamıyla zıt iki kutup oluşturmaktadırlar. Bunlardan Yunanlılar ve Lâtinlerde Ay dişi ve Güneş eril iken, Almanlar Ay'ı eril, Güneşi dişil bir varlık olarak kabul eden halk gurubuna dahildirler.»

sine göre, Güneş ve ay iki genç kişiymiş. Genç adamın attığı adımlar genç kızca pek iyi karşılanmamış. Baştan savılan nişanlı erkek şöyle bağırmış: «Öyle bir varlık haline gel ki, hiç kimse sana ulaşmasın!» Kız ay olmuş, kendisi de Güneş. Güneş ve Ay tutulması, bazı kötü ruhlu varlıklar yüzündendir. Bunları kaçırmak için gürültü çıkarmak gerekir; silahla ateş etmek, bakır kap kacağa vurmak gibi. Mollalara göre, Güneş ya da Ay tutulması Tanrının gazabını da göstermektedir. Bu olay karşısında dua edilmelidir. Gökyüzü, onları yıkma gücünü elinde bulunduran Hadrat Süleyman'ın egemenliği altındaki direkler üstüne bir çatı gibi çatılmıştır. Her yüzyılda göğün görünümü değişir. Samanyolu Mekke'ye giden yoldur, onun kolu da Medine'ye uzanır. Her insanın bir yıldızı vardır, o ölünce, yıldızı da kayar. Kürt, gökte akan bir yıldız gördüğü zaman bir dua okur. Kuyrukluyıldız yakın bir felaketin belirtisidir. Gökkuşağına «Fatma ananın kemeri» (*Fatma anasi kürsağı*) denir. Kürtler başka bazı halklar gibi, gökkuşağının altından geçen erkeklerin kadın, kadınların erkek olacaklarına inanmaktadırlar. Tayfın kırmızı bölümü mutluluk ve bolluk vâdeder; sarı bölümü ne iyi ne kötü demektir; koyu bölümü ise felaket işaretidir. Çocuklar gökkuşağını görünce şöyle bağırlar: «Benim kırmızım!» Yağmuru Tanrı bölüştürür. Hadrat Süleyman'a şu ya da bu bölgeye yağmur göndermesini buyuran odur. Hayvanların ve kuşların yüce başkanı olmak sıfatıyla, Hadrat Süleyman, bu buyruğu, bütün kuşları ayağa kaldıracak olan Hüma'ya (1) geçirir. Hüma, hemen bü-

(1) Bak. M. Stasiak'ın. Kataka kuşu üstüne ilginç incelemesi, R. O., II, s. 33-117.

tün kuşları bir araya toplar ve onlara şöyle buyurur: Falan okyanustan ya da falan denizden su toplayacaksınız, bunu yukarı çıkaracaksınız ve gagalarınızla şu yere boşaltacaksınız. Kuşlarda hükümdarlarının buyruğunu yerine getirirler. Yağmur tanelerindeki farklılık, bunların büyük ya da küçük oluşu, kuşların büyük ya da küçük olmalarından ileri gelmektedir. Dolu ve karın kökeni aynıdır, kuşların gökte yükseliş noktalarına göre ısının daha yüksek ve daha düşük oluşuna göre meydana gelirler. Gök gürültüsü ve şimşek, gökte, elinde ateşten bir kırbaçla dört nala giden bir süvariden doğar. Nevruz bayramından önceki son perşembe (*ahir çarşamba*) ⁽¹⁾ günü, derelerde ve ırmaklarda suyun akışı durur; hareketsiz kalır su; bütün doğa uyuklamamağa başlar, ve gök açılır. Bu olaya tanık olacak, ve o anda hemen bir dilekte bulunacak kimseler, bunların eksiksiz olarak gerçekleştiğini görürler. Yer sarsıntısı, dünyanın kırmızı bir boğanın sırtında duruyor olmasından doğmaktadır. Boğa, zaman zaman kulaklarını idikeltir, kuyruğunu sallar. Kimileri de şöyle demektedir: «Boğanın çevresinde dönen bir sinek vardır. Gözüne yaklaştığı zaman, boğa gözünü kırpar, ve yeryüzü sarsılır. Günün birinde, sinek boğanın sırtına konacak olursa, boğa silkinecek, işte o zaman bütün dünyanın sonu gelecektir.»

M. Çursin'in incelemesinde büyü düşünceleriyle ve uygulamalarıyla ilgili bazı açıklamalar da buluyoruz. Sözgelimi, nesnelere sayısını bilmenin bun-

(1) Bak. Y. Mar «Muhammed Mirza Kermani'nin otobiyografisi ve dinsel inançları ve töreleri **kızıl çarşambaya** bağlayan eseri» (Rusça). Bul de l'Acad, des Sc. de l'UR.S.S., 1927.

ların üstünde bir güçle ilgili olduğu konusundaki inançtan ötürü, Kürtler, sürü hayvanlarını saymaktan kaçınırlar; komşularının da o sayıyı öğreneceğinden korkarlar. Aynı nedenlerle, Kürtlerde, evcil hayvanlarının sayısını tam olarak söylemek caiz değildir. Bolluğu sağlamak için, hayvanlarından henüz süt almamış komşuya, ilk kez süt vermiş ineğin sütünü yollamak gelenektir. Sütü aldıktan sonra, gelmiş kabı boş göndermemek gerekir. Kabin içine her zaman biraz tuz ya da bir yumurta konur; yoksa gelecek yıl, o süt gönderen aile sütsüz kalabilir. Vaftiz babası (Kürtçede, *krvo*; Azerilerde, *kirva*; Asur-Kaldelilerde *kariva*) sünnet ettiği vaftiz oğluna *pilov* gönderdiği zaman, boş kap geri getirilirken yanında bir armağan da bulunacaktır (bir parça kumaş, bir inek). M. Çursin'e göre, karşılıklı armağan alıp verilmesi âdeti burda büyü düşüncesi mantığını taşımaktadır; kendisine boş kap getirilen kimse, evine girecek o «boş» lukla huzurunun da tehlikeye gireceği duygusuna giriyor olmalıdır. Bir inek satın alınırken yapılan işlemde de aynı düşüncenin hâkim olduğu görülüyor: Önce yerden bir avuç toprak alınır, sonra el sıkılır ve «Allah heyv versin» denir. At mutlaka dizginleri ve üstündekilerle birlikte (*Çul*) satılır; yoksa alıcı için hayırlı olmayacaktır. Başka birçok halk gibi, Kürtte çemberin büyü niteliğine inanmaktadır. Issız ve bilmediği bir yerde uyuyacağı zaman, kendini kötü ruhlardan sakınmak için, çevresine bir çember çizer. Ayrıca çemberin çevresine katran sürülecek olursa, Şeytan oraya yapışacak ve yakalanabilecektir. Kuraklıkla mücadele etmek için, kadınlar pınara giderler, orda karşılıklı yıkanır. Yine kadınların bir sabana koşuldukları, onu ırmağa kadar çekerek suyu sür-

dükleri de görülür. Tersine, yağmurun kesilmesini sağlamak için, bir ip alınır, ipe yedi ya da dokuz düğüm atılır, her düğüm atışta kel bir adamın adı söylenir, sonra ip ateşe atılır ve şu sözler söylenir: «Ben kellere ateş verdim, Allah'da bana ateş versin». Kelller, herhalde parlayan dazlak kafalarıyla güneşi de parlatacaklardır. Kuraklık ve yağmurla ilgili bu uygulamalara başka birkaç Kafkas halkında da raslanıyor. Rus köylü kesimlerinde de, birçok bölgede, kelliğin özel erdemlerine inanılmaktadır. Yağmurun kesilmesi için başvurulmuş başka bir Kürt âdeti var: *Kodü*. Ononiki yaşlarında bir sürü çocuk bir değneğin üstüne çamaşırlar vb. geçirerek, değneğin kalın tarafı baş olacak biçimde, bir bebek yaparlar. Bu bebekle birlikte dolaşırlar, bir yandan da «Kodü, Kodü» diye bağırırlardır. Evlerdeki kadınlar onlara armağanlar, peynir, buğday verirler. Bu da çok yaygınlık kazanmış bir âdettir.

Kuşkusuz, çok iyi biliyoruz ki, birkaç büyüsel ya da dinsel kavramı çerçevelememize yardımcı olmaktan uzak bulunan bu alan, bizi, daha çok, çeşitli ortamlarda bir âdetin, bir düşüncenin geniş bir yayılma gösterdiği sonucuna varmak zorunda bırakmaktadır. Öte yandan, bu etnik düzen farkı, hayat koşullarının toplumsal evresindeki benzerliklerle de hafiflemektedir. Bununla birlikte, aynı toplumsal gelişim evresindeki başka etnik topluluklar için olduğu gibi, Kürtler için de, bu yaşama kurallarının büyük bir bölümünün, dinlerinden değil, çoğunca hayat tarzlarının, çalışma biçimlerinin sonucu olan bâtil inanışlarından ve inançlarından doğduğunu burda hatırlatmanın yararlı bir şey olacağı kanısındayız. M. Çurşin'in incelediği Azerbaycan Kürtlerinin bâtil inanış-

larında ve bizim Asur-Kaldeliler üstüne yayımladıklarımızda ortak bir temel olduğu görülüyor. Bunlar komşu halkların inanışlarına da bağlanıyor. Bu gözlem, bizim için, sözgelimi Kafkas aşiretlerindeki ağaçlar ve taşlar kültürünün ⁽¹⁾ kalıntısının M. Driver tarafından Kürtlerde de bulunduğu konusunda yapılan saptama kadar değerlidir. M. Dreiver şöyle diyordu: «Ayrıca bazı kabileler vardır ki, bunlar ziyaretlere taparlar ve ülkelerinin gizli köşelerinde, büyük taş kulübeleri ya da menhir'ler gibi kaba taş bloklardan yapılmış mihraplara sahiptirler». Biz, ancak hastalıktan, ölümden ya da delirmekten önce görülen iğrenç görünümlü devle (*alki*) ⁽²⁾, M. Y. Marr'ın *al* adıyla sözünü ettiği ruhu, hem İran'ın ruhlar başkentinde, hem de Kafkasya folklorunda bilinen bir varlık olarak karşılaştırmanın mümkün olduğu kanısındayız³

(1) Bak. M. Mesçaninov'un, Moskova'daki **Novvel Orient'** da yayımladığı çok ilginç yazısı, no 26-27 (**Histoire et Préhistoire**, s. 244-245); ayrıca, olaylar için, Bodenstaedt'in eski eserine bakınız, **Les peuples du Caucase**.

(2) Bak. **Quelques observations sur les Kurdes** başlıklı yazımız, **Mercure de France** dergisi, 1921.

(3) «**Âl**, lohusa kadına işkence eden ve onun karaciğerini söküp bir sepetin içine atan bir çeşit dişi Şeytandır. **Âl**, sepetiyle birlikte suyu geçmeği başarır, lohusa ölür.» Adı Türkçeden gelen bu şeytan, H. Massé'ye göre (Benim bu konudaki yorumum başka, [B.N.]), «el ve ayakları zayıf, yüzü kırmızı, kilden bir burnu olan bir kadındır. Ermeniler de ondan korkarlar» (vide infra [B.N.]; bak. Arthur Christensen, **Essai sur la démonologie iranienne**, 1941, s. 85)

«**Âl**'den kimi zaman insan biçimine giren bir canavar olarak da söz edilmektedir. **Âl**, özellikle evde yalnız kalmış gebe kadınlar için tehlikelidir. Böyle bir durumda, canavar odaya girer, kadının kalbini söker ve onu öldürür. Bir kâhin, dağda, elinde gebe bir kadının kalbini tutmakta olan bir **âl**'a rasla-

Aynı şekilde, bize öyle geliyor ki, «çöllük yerlerde oturan (*piravlülk* ya da *pir-hulk*) da *al* tipi yaratıklardan biri olabilir (dilbilim açısından, sözcüklerin başına getirilen *h*, Kürtçede kullanılan bir sesi ifade eder; oysa Farsçada yoktur bu; öte yandan, *k*, *ki* öneki yanılmıyorsa, Kafkas dillerine özgüdür, daha doğrusu Ermeniceye; Farsçada bu ek küçültme anlamı yaratır). Öyleyse, Kürt-İran-Kafkas bağlarını sıkılaştırmanın bir folklor olayı karşısında olduğumuzu mu söyleyeceğiz yoksa? (1)

miştir. Kâhin, âl'la döğüşmüş, onu yenmiş, âl'da, bir kitap, bir çivi, bir kuş, ya da kâhinlerde bulunan herhangi bir nesnenin olduğu bir eve artık girmeyeceğine yemin etmiştir. Âl'ın, özellikle lohusalığın ilk kırk günü içinde daha tehlikeli olduğuna inanılır.» Bu inanışa, Fırat dolaylarındaki Akn'lı Ermenilerde raslanıyor (bak. F. Macler, *Quatre conférences sur l'Arménie*, s. 99-100).

«Christensen'deki **karaciğer**le Macler'deki **yürek** arasında bir çelişki yoktur. Birincisi, gerçekten, cesaret ve dirim merkezinin karaciğer olduğuna inanan müslüman görüşü açıklamaktadır. İkincisinin sözünü ettiği yürek kavramında ise belki de Hristiyanlığın bir etkisi var.»

(1) Profesör N. Marr'ın bir eserinde (*La politique linguistique de la théorie japhétique et la langue oudmourie*, Moskova, 1931), **örümcek** sözcüğü üstüne etraflı bir analiz gördük. Kürtçede **pirçulk** sözcüğünün hem örümcek, hem de «kocakarı», «büyücü» anlamına geldiğini belirtmeliyiz. **pir ha - vu-k** (burda yine I harfinin silindiğini söyleyelim). N. Marr, bu kitabında dikkatimizi özellikle bu sözcüğün «bâkire-analar» kurumu sorununun çözümünde taşıdığı değere çekmektedir. Kitabın ikinci bölümünde de özellikle ve bağımsız olarak Kürtlerde (**he-vü, he-vi**) «nikâhsız kadın», «harem kadını» sözcüğünü işlemektedir. Aynı kocanın karıları karşılıklı olarak **ha-vi'**dirler. N. Marr, «bâkire-analar» kurumunun, aileden önce gelen kolektif ve toplumsal bir örgütleniş olduğuna (bak. I. bölüm, N. Marr'ın hadımlıkla ilgili gözlemi), ve bazı Gürcü, Ermeni vb.

9. Kürt inançlarında yılan.

Bu hızlı açıklamalar, bize, Kürtlerde dinsel hayatın büyük bir olay zenginliği sunduğunu, yüze- den bir analizin bile, her biri farklı, İslâmiyet cilâsı altında gizlenmiş karmaşık bir bütünün oluşumuna katkıda bulunan birçok tabakayı ortaya çıkardığını görme olanağı vermektedir.

Burda, yalnızca, İsmail Hakkı Çaveş'in Kürt bâ- tıl inanışları ve atasözleri konusunda yazmış olduğu değerli kitapçığa değinebileceğim (*Hende prupuçu peşinan ve matal*, Bağdad, 1938).

Nihayet, Kürtlerin dinsel hayatlarına ilişkin bu bölümü, yılanla ilgili birkaç gözlemle bitireceğim. Bu sürünge Yezidi simgeciliği içinde belli bir rol oynamakta ve, belki de, çok eski bir dinin çizgilerini ortaya çıkarmağa olanak vermektedir. Gerçekten, yılanı Cehenneme ilişkin bir yaratık olarak ele alırsak, Küçükasya'daki Yunan ve Asya kökenli görüşler arasındaki dinsel ve aynı zamanda toplumsal mücadeledeyi de kavramağa girişmiş oluruz... Birçok bilim adamının yanısıra Profesör Doktor F. Kern'den bunu öğreniyoruz (*Die woren die Griechen traten, in Anthropolos, XXIV, 1929*). Ona göre Grekler, ilginç bir karşılıklı etkileşim süreci içinde, kendi babaerki ve hierarşili Pantheon sistemlerini Asya kökenli anaerkiğin cehennem Tanrılarına kabul ettirmişlerdir. Böylece, bizim için, içine Kürt bâtil inanışlarını aralayarak gireceğimiz «dinsel yeraltı» kesimlerinden hiç değilse birine ışık düşürümüş oluyor.

sözcüklerinin içinde yaşadığına inanıyor (a.g.e., s. 53-54 ve 54. sayf. n. 1). Biz burada Kürtçede örümcek anlamına gelen başka bir sözcük (*dapirusk*) daha olduğunu, ve yine «kocakarı» ve «ebe» anlamlarını da kavradığını da belirtelim.

Burda, özellikle, Ermeni, Kürt, Med ve İskit alanlarını katederken rasladığımız, yılanlara ilişkin geleneklerin bir bütünü söz konusudur.

Bunun için de, yapılacak ilk iş, Fr. Spiegel'i izyerek (bak. *Erânicshc Alterthumskunde*, III. Band, s. 227 ve devamı), Moiz Korenatzi'nin naklettiği efsanenin karşılaştırmalı biçimde ele alınması olmalıdır; bu efsaneye göre Ermeni kahramanı Tigran yılanların med kralıyla (Azdahak-Astyages?) mücadeleye girer, yenik düşer; Ermenistan'a dönen ailesi Masis dağı yakınlarına yerleşir. Fr. Spiegel, özellikle, Moiz'in anlattıklarında tarihsel gerçekle çelişen yanlar üstünde durmuştur. Ona göre, *Azdahak* sözcüğüne Ermeni efsanesinde raslanmamaktadır; bu efsanede yılanla «*vishap*», yılan yavrularına da «*visha pazounk*» denmektedir; ama, öte yandan, İran kökenli Zohak efsanesiyle benzerlik çok belirgindir (her iki efsanede de nalbantın bir rolü vardır; dağlar da öyle: Demavend ve Masis). Fr. Spiegel, nihayet, İran efsanesinin Doğu İran'daki etnik çatışmaları yansıtmasına karşılık, Ermeni efsanelerinin de, bir bakıma onu tamamladığını, İran'ın Batısında Kafkas, İskit (Alanlar) gibi vahşi kavimlerle olan benzer çatışmaları ele aldığını ortaya koymaktadır. İskitlere burada yeniden rasladığımızı göre, Herodot'un onlar üstüne verdiği bilgilerden söz etmenin yararlı olacağı kanısındayız. Herodot'a göre, İskitler kendi kökenlerini, Boristen ve Herakles ağzında yerleşmiş yarı-kadın, yarı-yılan bir tanrıya bağlamaktaydılar. Aynı folklor teması yeniden ortaya çıkıyor. Moiz Korenatzi'de (Spiegel, a.g.e. s. 228) *vishap* diye adlandırılan efsane yaratıklarına raslıyoruz: «... bunlar harika yaratıklardır ki N. T.'nin Otterngüzste'siyle birçok benzerlik

lere sahip görünüyorlar.» Spiegel de, soylu Ermeni klanlarının, kendilerinin, Masis dağı yakınlarında yerleşmiş Med yılanlar kralının soyundan geldiklerine inandıklarını belirtiyor. *Karnamak-i Artashir*'de «Medlerin Kürt Kralı»ndan söz edilmektedir. Yezidi geleneğinde ve dininde yılanın rolü, belki de, Kürtlerdeki payen kalıntıları en büyük bir sadakat içinde sürdürmektedir. Yer adlarıyla ilgili birkaç belirti de bunu göstermektedir. Sözelimi merkezi Kürdistan'ın tam ortasındaki küçük Oramar ülkesi, geleneğe göre yılanların sığınağıdır. Burada, belki de, iki efsanenin içiçe kaynaşması söz konusu; biri, bütünüyle daha önce gözlemlediğimiz payen efsane; öteki birincinin üstüne eklenmiş hristiyan efsane. Mari Mummu adlı bir ermiş yılanları büyülemiş ve onları bir mahzene kapatmış; mahzenin üstüne de onun himayesinde bir kilise kurulmuş. O kilise hâlâ yerinde durmaktadır; bekçiliğini de, yalnız Kürt ortamında, Kaldeli bir aile yapmaktadır. Hristiyan bekçi her yıl «yılanların baba»sını görür. Yerel inanışa göre, hristiyan aile özel ayrıcalığını yitirirse, sürüngenler mahzenden çıkacak ve bütün bölgeye yayılacaktır.

Kafkasya'daki dağlı Yahudiler, ecdad dininden kalma «Oşdeha-mar'a ev ruhu'na inanmaktadırlar (bak. Byhan, *a.g.e.*, s. 239); büyük Rus efsanelerine benzeyen bu yaratık döşemenin altında yaşamaktadır, yedi başlı bir yılan biçimindedir; kendisi görünmeme niteliğine sahiptir; ama oğullarının görünmesine karışmaz; aile huzurunun bekçisidir, kendisine armağan olarak bal sunulur.» Aynı eserin 195. sayfasındaki 46. figür, altında gizli değerli nesnelere, çalınmaya ya da bozulmaya karşı koruyacak olan pirinçten bir yılanı göstermektedir. Bu düşünce, hazi-

neleri bekleyen yılanlarla ilgili folklor temasındaki düşünceye yaklaşıyor (bak. edebiyat konusuna ayrılmış bölümden sonra gelen parça). Byhan'ın bu nesneyi hangi Kafkas halkına yakıştırdığını bilmiyorum (1).

Hızlı bir biçimde ard arda getirilmiş olmasına karşın, etnojenik evrim içinde. Kürt folklorunda birkaç işaret noktası aramak için, bu folkloru elden geçirirken akılda tutulması gereken bir iki çizgidir bunlar.

Zaten alan çok geniştir. Sigur'dun (Ejder Kıran), Kuzey mitini bir yana bırakalım; bilindiği gibi, Kürt öykülerinde karşılıklarını saptamış olduğumuz Cermen halk inanışlarında dragon (yılan) gizli hazineleri beklemektedir (bak. Socin'in derlediği Kürt masalları, *Die goldhütende Schlange; Die Schlange an der Guelle; Schlangenkönig*). Cermenlerde Sigurd-canavara karşı kazandığı zafer, ya da, şimdilik, İran kökenli olduğu söylenen kesimde, Kavş'ın kazandığı zafer, metalürjinin yeni başladığı bir dönemde madenlere sahip olan insanın düşüncesini yansıtmaktadır. Bu yorum, bütünüyle, yafetidoloji okulunun «teknolojik» çalışmaları yönünde bir anlam taşıyor. Nihayet, dikkat edeceğimiz bir nokta daha var: Marr'a göre, Med sözcüğü şu evrimi geçirmiştir: *Mê-d, Mi-d, Mâ'd. Mar'd* Ermenicede de *Mar* olmuştur. Bu sonuncusu ise totemden (yılan) başka bir şey değildir (*Vichap* karşılığı). Sorun, Marr'ın 1931'de yayımlanmış *Les Vichap* adlı eserinde ele alınmıştır; payen Ermen-

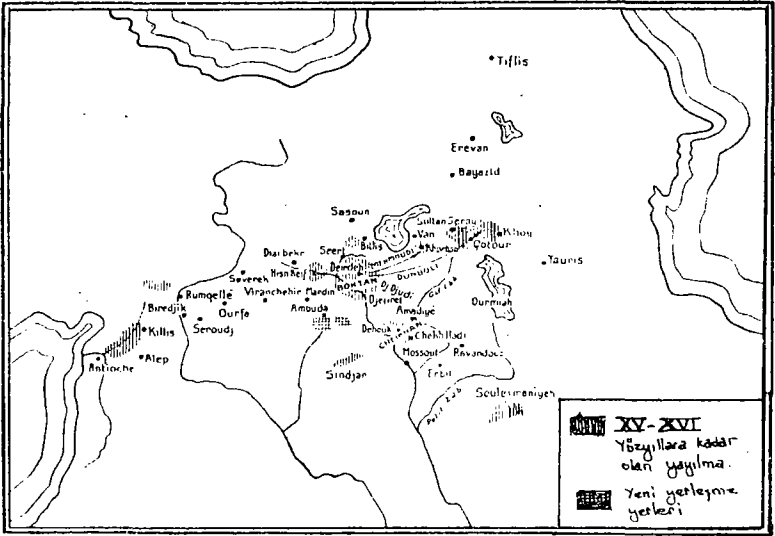
(1) Dersim'de, Kıştim köyünde, başı yılanla benzetilmiş bir değnekle gerçek bir yılan kültü uygulanmaktadır. Bu âyin Kürdistan Tarihinde Dersim adlı kitapta açıklanmaktadır, s. 97.

istan'daki balıklar (yılanlar) inancı ilgili malzemenin geri kalanını da bu kitaptan öğrenmişizdir.

Bu konuda Jacob'un gözlemi de çok ilginçtir (*Mörchen Und Traum*, s. 50). Hellenistik çağda, Plotin'in hayatını okurken (Plotin, *Enneades*, c. I. s-3) şuna tanık oluruz: Plotin son nefesini verirken şöyle demiştir: «İçinde olan tanrısal gücü, evrende olan tanrısal güce doğru götürmeğe çalışıyorum». Tam bu sırada, onun yattığı yatağın altına bir yılan kaymıştır. Ölüm ânında sık sık yılan görünmesine karşın, bu efsane, Plotin'in Şeytanı çağırma konulu öyküsüyle iyice ilgili bir şey. Gerçekte bir Tanrı olan bu Şeytan, kuşkusuz, öldüğü anda Plotin'i terkeden yılanla özdeştir. İskenderiye'de bir Yılan Tanrı'ya inanılır (Agatodemon); rolü, aşağı yukarı Hermes Thot'unki gibidir; yani bu Yılan-Tanrı, tanrısal doğrunun bir esinleyicisidir (bak. R. Ganszyniec, *De Agathodaemone*, 1921, s. 565); belki de Alexandrin Eustochius'un, Plotin'i şeytan olarak görme bâtil inancı bundan doğmuştur.

İskandinav Edda'lar, bilge ve erdemli Vanir yılanlarından söz ederler; bunların, Ases'lerin, yani İskitya'daki büyücülerin ilkel ülkelerinin güneyinde pek çok bulunduğu inanırlar (Herodot, *Melpomène*, 67). Merkür Kadüse'si, çevresine dolanmış yılanlarla birlikte bir fal çubuğu meydana getirmekteydi. Kerametle hasta iyileştirenlerin Tanrısı olan Asclepios'un amblemi bir yilandı; mitik varlıklar, teokratik şefler yılan biçimindeydiler; antik rahiplerin belli-başlı üç tarikatını bir arada temsil eden Echidna, Bore, Tifon, Kekrops, yılanların çektiği bir araba üstünde resmedilmişlerdir.

Demeter, Persefone'yi bir yeraltı mağarasına at-

Harita 14. — Yazidiliğin yayılışı (R. Lescot'a göre).

Harita 14. — Yazidiliğin Yayılışı (R. Lescot'a göre).

mış, iyi muhafaza etsinler diye onu yılanlara bırakmıştır. Ama Zeus, kanatlı bir yılan haline dönüşerek, bekçi yılanları kandırarak, sürünerek mağaraya girmiş ve kızına kavuşmuştur. Bu birleşmeden, boyuzlu, boğa başlı bir çocuk, Dionis Zagreos doğmuştur (D. Merejkovsky, *a.g.e.*, s. 429) ⁽¹⁾.

Öte yandan, yılan simgeciligi boğa simgeciligine karışmaktadır. Orfiklerin tekerlemesinde dendiği gibi: «Tavrus dracomen genuit et Tavrum draco genuit»

(1) Yılanın Grek ve Roma inançlarında tuttuğu yer konusunda şu eserlere bak: *Primitive Culture in Greece*, H. J. Rose, 1925; *Primitive Culture in Italy*, aynı yazar, 1926. Sırplar için de Dr. Jaap Kunst'un eseri: *Cultural relations between the Balkans and Indonesia*, Amsterdam, 1954.

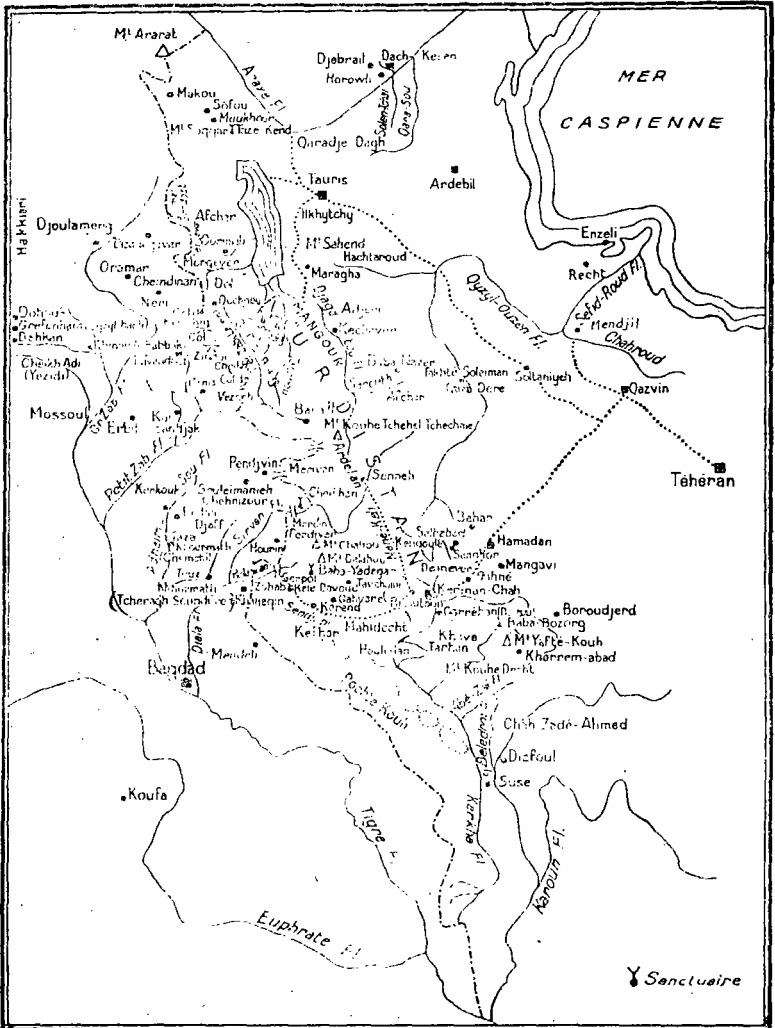
(a.g.e., s. 486). Bunun için, bloklar üstünde *Vichap*'ların (balıklar-yılanlar) yanısıra sığırgillerin de temsil edildiğini akıldan çıkarmayalım.

10. Eşek kültü mü?

Kürtlerde din konulu bu bölümü bitirirken, son olarak, Profesör J. Przuluski'nin şifahi bir bildirisi üzerine, eşek inancının, bu halkın dinsel görüşlerinde bir iki iz bırakmış olabileceği kanısının bazı nedenlere dayandığına değinmek istiyorum. J. Przuluski, *Linguistique et mytologie comparée* adlı incelemesinde (*Revue de l'Histoire des Religions*, c. CXV, n. 2-3, Mart-Haziran 1937) yeni bir kitaptan söz ederken, 236. sayfada şunları yazıyor:

«Strabon'a göre, Karman savaşçılarının tek tanrıları Ares'ti; ve at bulunmadığından ona eşekler kurban ediyorlardı. Ares, Yunanca Vrdragna sözcüğünden gelmektedir; ve eşeğin kutsal karakterinin bütün Doğu'da, belki de Hint-Avrupa'lıların İran'a gelişinden çok daha eski inançların bir kalıntısı olduğunu düşünürsek, Strabon'un tanıklığının bütün değeri ortaya çıkar.

Nitekim, J. Przulusci, Malatya'ya 15 kilometre uzaklıktaki Diras köyünde (Türkçe adı: Karaköy), duvarlarının birinde eşek resmi bulunan bir tapınağı ziyaret etmiş. J. Przulusci önce bunun tavuc gibi bir kuş olabileceğini düşünmüş. Gittiği yer belki de bir Yezidi tapınağıydı (iki defa temsil edilmiş iki uçlu Zülfikarın simgeciliği de söz konusu olabilirdi). J. Przulusci bu konuda bir Hindu Tanrısını hatırlatıyor, onun, atının yanında çizilmiş resminde kendisi de at kafalı olarak yapılmış. J. Przulusci, daha sonra bir Kürtçe sözlükte *Har na mut* bayramından («Ölümsüz

Harita. 15 - Ehli Hak'ların dağılışı. (A-Minorsky'ye göre)

Harita 15 — Ehli Hak'ların dağılışı.
(A. Minorsky'ye göre).

eşek») söz edildiğini saptamakta; nihayet eşek adı ile Kürtlerin ki arasında ilginç uyumlar bulmaktadır: Sanskritçede, *garda (bha)*; Munda dillerinde, *gadri, gadhâ, gadhai (gadhai sözcüğü, «eşek» anlamına gelen gadaboi sözcüğünden gelmektedir; dravidyen dillerde, karudei, kadi, karuda, gadhâ.*

Dikkatimizi çekmeğe lâyık bir sorunu ortaya koyan Prof. J. Przulsci'nin bu gözlemler bütününden burda söz etmenin ilginç olduğu sanıyordum. Benim fikrimce, bildiğim Kürt inanışları içinde eşeğin yüceltilişine ilişkin hiç bir ize raslamış değilim. Tersine, Müslüman görüşlerin etkisi altında, bu hayvan daha çok aşağılanmaktadır. Gerçekten, kıyamet günü Deccal'ın ona bineceğini de biliyoruz. (Kolleksiyonumda, bir mollanın, kıyamet günü bu hayvanın oynayacağı uğursuz rolü anlatması üzerine bir aşirette bütün eşeklerin öldürüldüğünü anlatan bir Kürt öyküsü var). Ama, J. Przulsci tarafından toplanmış belgelere Uşnu'da *Ker-Horân, yani «eşek yiyenler»* diye adlandırılan bir çaminin adını ekleyebilirim; bu da, belki bu hayvanın kurban niteliğini içermektedir (Karmanyenlerde olduğu gibi).

XII. BÖLÜM

KÜRTLERİN MANEVİ HAYATI (devam).—EDEBİYAT

1. *Bir halkın «Somut» tarihi ve «törel» tarihi*

Bir halkın başından geçenleri anlatan ve bunların bağlantılarını ve nedenlerini açıklamaya çalışan *somut* tarihin yanında, onun fizyonomisini, özel karakterini belirleyen başka bir olaylar bütünü daha vardır; bunlar, o halkın ortak manevî servetini, *törel* tarihini meydana getiren dininde ve edebiyatında yansımaktadır. Bir halkın oluşumunda, bu iki olaylar dizisi birbirine paralel olarak gelişir, ikisi de, araştırmalarının konusu üstüne mümkün olduğu kadar tam, belirgin bir fikir edinmek isteyen araştırmacı için büyük bir değer taşır. Önceki bölümlerde, Ön-Asya'nın somut tarihinin çerçevesi içinde Kürt halkının yerini daha iyi kavramamıza olanak sağlayan bütün öğeleri incelemeğe çalışmıştık, görmüştük ki, Kürt ulusu, zihniyetini ve yapısını etkileyen çeşitli nedenlerle, özellikle de coğrafi ve toplumsal nedenlerle, bağımsız bir Devlet kurmayı başaramamıştır; bu da, siyasal yönden, onun tarih içindeki yerini, kendisinden hiç de üstün olmayan, ama bugüne dek başarı gösteremediği noktada belirmenin üstesinden gelmiş bulunan başka halkların yanında göstermeğe yetmiş-

tir. N. Marr, «tarihin unuttuğu bir ulus» diyor ona, ama bir yandan da bu unutuşun hangi noktada haklı görülemez nitelikte olduğunu göstermek istiyor. Bu yargısını, özellikle Kürtlerin Ön-Asya'nın kültür evriminden oynadıkları role yaslayarak inandırıcı da kılıyor. Böylece, somut tarihin karşısına törel tarihi çıkarıyor. Kürtlerde din konulu bölümü iyi kavramış olan okur, eminim, o bölümde desteklediğimiz görüşü paylaşacak, Kürt halkının, Müslüman inancı dışında, kendi özel karakteri hakkında hiç bir kuşkuya yer bırakmayacak öz manevî değerler muhafaza ettiği ya da yarattığı, bu konuda büyük bir özgünlük taşıdığı fikrine katılacaktır. Kürt halkı, hiç değilse bu alanda, kendine, her şeyiyle kendinin olan bir yer sağlamayı başarmıştır. Kürt dininden sonra, şimdi de, yine «Kürtlerde manevî hayat» planında durarak, bu kitabı yazarken genel çizgileriyle sunmayı düşündüğümüz tablo bütününe son çizgiyi de eklemek için, okura, Kürt edebiyatı üstüne birkaç gözlemimizi sunacağız.

2. Kürt folkloru

Kürt edebiyatına eğilen araştırmacıya en çarpıcı gelen şey «aşırı folklor bolluğu»dur (Vilçevsky'nin deyimini); bu edebiyata temel özelliğini kazandıran da budur. Kürt folklorunun bu zenginliği, diyor Vilçevsky, bu halkın ana dilinde hemen hemen genel olan okur-yazar olmama olgusuyla açıklanabilir. Bu okur-yazar olmama durumu, sözgelimi Yezidilerde olduğu gibi, topluluğun dinsel kuralıdır da (okuma-yazma öğrenmek topluluktaki bir tek kastın ayrıcalığı olmaktadır). Kürtlüğün Müslüman yanını incelerken, Kürt ülkelerinde medrese sayısının her zaman fazla

olduğunu görmüştük. Kitabımıza, Molla Said'den edindiğimiz bilgilere dayanarak, 1914 yıllarında Kürdistan'da mevcut bu tür okulların listesini ekledik. Ancak bütün bu okul kurumları, çoğunca, öğrencilere Müslüman dininin pratiklerinde gerekli bilgileri vermekle görevli din okulları niteliğindeydi: dualar, Kuran okuma, Kuran'ın yorumlanması vb. öğretim, Kürtçe değil, Müslüman dünyasının Latincesi olan Arapça yapılmaktadır. Yukarıda andığım birkaç halk öyküsünde de görüleceği gibi, Arapça bilmek, hiç değilse dinsel dilde birkaç cümle öğrenmiş olmak, derin bilgi sahibi olmakla bir tutulmaktadır. Kürtlerin kafasında okul ve cami kavramları öylesine içiçe geçmiş bir durumdadır ki, Kemalist rejim sırasındaki isyan hareketlerinde, camide değil de okulda öğretim yapmağa kalkıştıkları gerekçesiyle öldürülmüş ilkokul öğretmenlerine raslanmaktadır. X. bölümde andığımız Kürt bildirimlerine bakılırsa, İran Kürtleri kendi dillerinin onurunun bilincini daha bir kavramışlardır: «İran dili yok olsaydı, gerçekte Kürtçe olan saf İran diline başvurularak onu yeniden kurmak mümkündü». Bu dile lâyık olduğu yeri verecek tek yol olan Kürtçe öğretim henüz o kadar yeni bir olay ki, bu konuda elde edilmiş sonuçlardan söz etmek için vakit daha çok erken. Zaten bu öğretim, sadece Kürt azınlığının belli bir kültür özerkliğinden yararlandığı ülkelerde, Irak'ta ve Sovyet Ermenistanı'nda gerçekleşebilmiştir.

Irak'ta, on yıl kadar önce, 1470 öğrencinin okuduğu 26 ilkokul ve bir ortaokul vardı; bu da, özellikle Süleymaniye, kerkük ve Erbil illerinde oturan Kürt nüfusunun %2'sini bile karşılayamıyordu. Ayrıca, Bağdad'da, yüksek okullarda 40-50 öğrenci okumak-

taydı. Kürt okul kitapları, bazı ayırık durumları saymazsak, öğretim gereklerini karşılayabilecek nitelikte görülmemektedir. İlerde bundan yine söz edeceğiz.

Anadilde öğretim yapılmasının, kendi ulusal karakterini korumak, kendisine gelişme olanakları sağlamak isteyen bir halk için vazgeçilmez öncüller olduğu açık bir gerçek değil midir? Yine de, buradaki yararı görmeyen Kürt kökenli kimselere de raslanıyor. Örnek olarak Doktor Şükrü Mehmed Sekban'ın¹ bu konuda yazdıklarına bir bakalım:

«Ben de, 1923'te, Kahire'de yayımlanmış mektubumda öğretimde Kürt dilinin tanınması konusunda ısrar etmişim. Şu son yıllara gelene dek hepimiz için bir idealdi bu.

«Açık konuşmak gerekirse, nedendir şu asimile olmak korkusu?

«Zayıfların en güçlü olanlar tarafından emilmesi olayı her zaman daha iyi sonuçlar doğurmuştur. Yeter ki bu işte şiddete başvurulmuş olmasın.

«Süleymaniye bırakışmasından bu yana, sekiz yılı aşkın bir süreden beri, bu bölgede Kürtçe konuşulan bütün çevrelerde öğretim dili Kürtçedir. Öğretim yoluyla elde edilmiş sonuçların kocaman bir hiç olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz... Bu öğrenciler okulu bitirdikten sonra ne okuyacaklardır? Hiç bir şey. Bugüne dek, okul kitapları dışında, topu topu bir düzine kadar broşür ve kitap yayımlanmıştır. İtiraf etmek gerekir ki, bunlar hiç bir pratik yarar sunmamaktadır... Kısacası, kültür alanında bir ilerleme söz

(1) Kürt Sorunu. Azınlıklar Sorunu, Les Presses Universitaires de France, 1933. Hemen belirtelim ki Kürt yurttaşlar öyle düşünmüyorlar.

konusu değildir. Bir yüzyıl sonra, Kürt dili en iyi biçimde gelişse bile, «Kulturstaaten»lerin düzeyine ulaşmakta yeterli olmayacaktır.

«Kürt halkı, iyi bir miras olarak kendine hiç bir şey bırakmamış çok eski kuşaklar tarafından yönetilmeyi yeğ tutar görünüyor.

«Dürüstçe itiraf etmek gerekir ki, Kürt halkını kendi diliyle eğitmenin zorunlu olduğu konusundaki kanımız artık yıkılmış durumdadır. Kısacası, bu konudaki yaygın doğma iflâs ettiği için, geçerliliğini yitirmişdir artık.

«Soydaşlarımı, Türkiye Kürtlerini, ünlü liderleri Mustafa Kemal Paşa tarafından kendileri için en kesin biçimde çizilmiş izden yürümeğe çağırıyorum; ruh sükûnetini de, maddi mutluluğu da o izde bulacaklardır.»

Yukarıda ulusal Kürt hareketiyle ilgili bölümlerde bütün söylediklerimiz, uluslaşmaya karşı olan bu havarinin halkı tarafından izlenmeyeceğine bizi inandırmaktadır.

Sovyet Ermenistanı'na gelince, burada okullardaki Kürtçe durumu aşağıdaki gibidir. Irak'takine göre sekiz kat daha az bir Kürt nüfusu için, 1419 öğrencinin (yani Irak'taki kadar öğrencinin) devam ettiği 41 ilkokul vardır. Ayrıca 7 sınıflı bir ortaokul ve Erivan'da bir Kürt öğretmen okulu bulunmaktadır (1934'te 161 öğrenci). Yardımcı kitapların ve okunacak kitapların sayısı da Irak'takine göre çok daha fazladır. Çeşitleri de bugün yüz başlığı çoktan aşmış olmalıdır.

Türk, İranlı ve Arap komşuları gibi okulda Kürtçe okuyup yazamadığı için anadilini geliştirme olanağından yoksun kalmış olan Kürt, kendini oral (sö-

zel) folklor edebiyatına indirgenmiş bulmakta, ve bu alanda, bize, doğduğu yerin bölgesel diline bağlılığının en belirgin kanıtını vermektedir.

Bu yüzden, Kürt edebiyatı üstüne yapılacak bütün incelemeler, özellikle, ve her şeyden önce, bu halkın folkloru üstüne yapılmış incelemeler olacaktır; yalnız geçmiş kuşakların zengin katkılarıyla beslenmiş bir folklor değildir o; onu sürekli olarak yenileme ve zenginleştirme yolunda şaşırtıcı bir dirim ve yaratıcı güçle beliren, çoğunca Kürt potasında komşu folklor temalarını da eriten bir bütündür.

Vilçevsky, Kürt folklorunun bu aşırı büyümesi olayının, bu oral halk yaratışındaki sınıf karakterini açıkladığı kanısında; ona göre Kürt folklorunda, Kürt toplumunun üst tabakasının uğraşları ve üslubu üstüne yeğlemeler yankılanmaktadır. Böylece, folklor, feodallerin, Kürt çoban ve çiftçilerine kendi etkilerini ulaştırmak için kullandıkları bir araç haline gelmektedir. Birçok Kürt folklor ürününde başlıca temanın bir ağanın, bir şeyhin ve onların hısımlarının savaş başarılarına düzölmüş bir övgü olduğunu inkâr etmeyeceğim, ayrıca dilin, Arapça ve Farsça deyimlerle minelenmiş, daha kültürlü sınıfların dili olduğunu da kabul ediyorum, ama soruna bütünüyle baktığım zaman, meslektaşımın, bütün Kürt folklorunu değil de, folklorun belli bir türünü ele aldığı, bunun sonucu olarak da kendi araştırma konusunu sınırladığı kanısına varıyorum. Hiç unutmamak gerekir ki, bizim de VI. bölümde belirttiğimiz gibi, Kürt hayatı yüzyıllar boyunca feodal bir yapı içinde kaynaşmıştır; ve, Vilçevsky'nin kendisinin de itiraf etmiş olduğu gibi, Kürdistan'a özel ulusal kültürünü koruma olanağı veren de yine bu durum olmuştur. Baş-

ka türlü söylersek, bir Kürt ozanı, bir Yezdan Şir'in ya da bir Abdurrahman Paşa'nın savaş başarılarını dile getirdiği zaman, Kürtlük adına yabancılara karşı verilmiş mücadeleleri de anlatmakta, anıları içinde ulusal isteğini de yeniden pekiştirmektedir. Üslup konusuna gelince, hâkim sınıfın üslubuyla Kürt halk kitlesinininki arasında bir fark olduğunu kesinlikle söyleyebilmek için, çok ayrıntılı bir araştırma yapmış olmamız gerekmez mi? Bu konuda kesin bir yargıya varmak şimdilik pek güç. Üstelik bizde, soylulara ve halka ait bu iki üslup arasında pek az fark olduğu izlenimi uyanmıştır. Ortaya çıkan farklar da, diyalekt ayrılıklarından ve dile komşu söz hazinelerinden az ya da çok olmuş sızmalardan ileri gelmektedir. Arapça sözleri, bazı ozanların, Peygamber'in dilinden alınmış sözcüklerle, eserlerini, dinleyenlerin karşısında süslemek konusundaki istekleriyle açıklayabiliriz; bu dil, müslümanlığa vukufun ve Arap şeceresine bağlanmak istendiğini görmüş olduğumuz soyluluğun simgesidir. Bununla şunu demek istiyoruz: Büyük bir tema çeşitliliği sunan Kürt folkloru, az çok stilistik bir uyarlanmaya uğramış şarkıların ve şiirlerin yanında, en katkısız halk atardamarının kendinden ve birdenbirelik içinde bulunan, her türlü yapmacıktan kurtulmuş ve ilgili olay sırasında ya da ondan hemen sonra fıskıran bir düzenlemeyle gelen örnekler de pek çoktur.

Bunu böyle diyoruz ya, yine de J. Bedier'nin, en karakteristik olarak ele alınması gereken halk edebiyatı ürünlerinin lirik yaratışlar olduğu, onların özgün niteliklerini daha iyi koruduğu, yabancı temaların bulaşmasına daha az elverişli olduğu, ve karşılaştırmalı edebiyat incelemesinde her şeyi gerçek

yerine oturtmak söz konusu olduğu zaman, daha iyi bir düzeyde işaret noktaları rolü oynadıkları konusundaki düşüncesini de görmezden gelemiyoruz elbet.

A. KÜRT LİRİK LÂVC'LARI.

İşte bu nedenledir ki, her şeyden önce, Kürdün şiirsel eğilimini bize olduğu gibi gösterme yönünden en iyi ölçü olduğunu sandığımız bir iki Kürt lâvc'ını, bu kısa lirik şiirleri, burda söz konusu etmek istedik.

Bunlarda, kimi zaman, sevgililerin ayrılık ânında birbirleri için buldukları karşılıklı dilekler söz konusudur:

1. «(İşte) ilkbahar. Evden çıkmanın zamanıdır. Yârimin evi nasıl da sıcak. Pireler ortalığı istilâ etmiş. İki yıl önce ve geçen yıl çok küçüktü yârimin memeleri. Ama bu yıl tam dişlenecek vakte erişmiş onlar. *Hay leyli, hay leyli*¹. Penceredeyim ben, sen de pencerede, gel de aşk için görüşelim. Sen bir küpe üstüne, ben bir hençer üstüne, söz keselim. Gel de o altın gerdanına koyayım ellerimi. Şeytanın gözleri ve kem söz sahipleri çekip gitsinler. *Hay leyli, hay leyli, eyli dılal*. Evlerimiz (hayvanların sırtına) yüklenmiş ve yemyeşil bir çimenliğe götürülmüş. Kınalı saçının örgüsü beline kadar düşüyor; başım kurban o örgülere. Ey yâr, o aptal ve sakat yetime gitme sakın. Parmağımla feleğin gözünü çıkarmalıyım bu se-

(1) Kıt'alar arasına yerleştirilen bu ses taklitlerinin bir anlamı yoktur, ya da «sevgilim, güzelim, yakışıklım», vb. anlamlarına gelir; Rus halk şarkılarına yaklaşırsanız bu yönden: Rus halk şarkılarında da «ay lüli, oy did lado» vb. ses taklitlerine raslanmaktadır.

fer. *Vay leyli, vay leyli, eyli dılal...* Gel, gitme, unutmama beni. Adımı yazdır parmağındaki yüzüğün içine. *Ey lo lavko dılal...* Gurbete gittiğin zaman kadınların yaptığı gibi günde üç sefer başını eğ, ve oku (yüzükteki adımı). *Vay leyli, vay leyli, eyli dılal.* Üzmeyesin canını, zayıf düşmeyesin, Yârimin sırtının çizgisi kusura olmalı, Ey yârim, sen ki fukara evdensin. Hiç bir şeyden değil benim derdim. Derdim, senin aptal ve sakat bir kocaya gitmendir. *Vay leyli, vay leyli, vay leyli gâvur.* Üzme canını, kötü şey üzüntü. Çiçekler bitmelidir çiçeklerin yerine. *Delili, delâli.* Getir el basayım kitaba. Sen şişsin, ben de kebab. *Vay leyli, vay leyli.*

Kimi zaman silâhlı bir karşılaşma tasvir edilir:

2. «*Olo*, yiğitler, Kela Mamu'da, tepelerde, savaş patladı. Kâfir Beşar'ın tüfengi daha şimdiden Botan aşiretinden işitilmekte. Kâfir Beşar üç talâk üstüne yemin içmiş¹. Çar Malian'dan (dost aşiret), kara başlıklı dostlardan yardım gelmedikçe ayağını ayağımın üstünden çekmeyeceğim ben. *Olo*, yağmanın babası bu, kavganın! Feli Kelo'nun desteği çok önemli, dini imanı olmayan bir hücum bu. Darbelerden sonra haykırışlar, erkeklerin savaşı, kılıç şakırtıları, mavzer sesleri, *aynalıların* (Martini tüfekleri) yaylım ateşleri. Bakın, çocuklar, köpeğin döllerini, iyi dayanınız, er meydanını terketmeyiniz. Elbet kaçmak da var, ama kocakarıların işidir kaçmak. Akşama doğru savaş kızışıyor. *Olo*, yiğitler, Kela Mamu'da, bahçelerde savaş patladı. Kâfir Beşar'ın tüfengi daha şimdiden Har-

(1) Üç talâk (karısını üç kere boş düşürmek), öfkeli Kürt mizacının kötü alışkanlıklarından biridir.

ran aşiretinden işitilmekte. Kâfir Beşar üç talâk üstüne yemin içmiş; ama ben Çar Malian'ın ve dostum Şeyh Hamzo'nun yardımı gelmedikçe ayağımı ayağımın üstünden oynatmayacağım... («Olo, yağmanın babası»ndan sonra aynı mısralar tekrarlanıp gitmektedir).

Görüldüğü gibi Kürt şiir usulleri fazla değişik öğeler taşımıyor; imgelerde çeşitlilik yok. İzlenimin pekişmesi için aynı mısraların tekrarlanışına başvuruluyor. Bununla birlikte, mısraların sıralanmasıyla bu *lâvc*'lerden inkâr edilemez bir göç ve sevgi soluğu yükselmekte. Sözgelimi, işte duygusal bir şiir:

3. «Ey, güzelim, ben kalkıp oraya (yaylaya) gitmek isterim. Oraya hayırlısıyla gitmem ve sağ salım dönmem gerekiyor. Yârim, izin ver de gerdanının üstünde Allah'ın şu zavallı kulu gençlik elden gitmeden gezinsin. Ey yârim, uzun küpelerinle ve kesilmemiş saçınla birlikte alnına düşen o bembeyaz altınlarıyla karşımdasın. Bu kusursuz süsleri ömrün oldukça bırakmayacağına dair söz verelim aramızda. Yârim, kalk, iki yanağından birer öpücük lütfet bana. Mahşer gününe çok var daha ölmek neye yarar? Yârim, erken kalkmışsın. Yârimin sesi pınardan geliyor. Onun ardından kakule, tarçın, kâfur (!) kokuları geliyor... Kıyamet gününe çok var daha bugün. Ölürsek, kimse hatırlamayacak bunu... (birlikte işleyeceğiz bu günahı.)»

Yeniden, savaş anılarından bir parça alalım:

4. «Bak, kireçli ve taş gibi çıplak Bernava geçidinde, Solhe'nin (kızın adı) babası, iyice silâhlanmış, arap atına binmiş, koşumlarını takmış, eğerini, pos-

tunu vurmuş onun üstüne. Celâleddin, Faki Obeyd'e haykırarak çağrıda bulunuyor: «Hadi, çabuk ol, vakit geldi». Güç bir ân bu, kendini Osmanki Zoro'dan sakınasın, babası gibi tekin değildir o...» Geçit baştan başa sis içinde. O adam kıyıcısı Osman kardeşin omuzunda *kica kica* diye takırdayan *aynalı*'nın (martini tüfek) cayırtısını dinle. Geçitte küçük bir gölet var; bak, kaçmanın kapısı işte orda, öndedir. Geday dağından bize yardım gelmesinin tam da zamanıdır. Solhe'nin babası arap ata binmiş, Veysel de meyreye binmiş. İki yan yana... *Hoy, hoy.*» (Görüldüğü gibi kabiledede aşiretteki ünlü savaş atları, sahiplerinin ünlerini paylaşmakta.)

Elimdeki *lâvc* kolleksiyonundan başka bir parça da, sevgililer arasındaki diyalog biçimi altında, savaş için bir yüreklendirme sahnesini canlandırmakta:

5. «Ey yârim, ey civan! Bak sana söylerim: «Derre-Zur'dan, Nuhu köyünden otuz atlı gelir. Kim olduklarını çıkaramadım. Yine de, zannımca, birisi *vezir* (tahsildar) Babi Hasan; onun ardından gelen atlı Hami Hacı, daha uzaktan gelen iki gözüpek atlı da, Babi Emin ve gözüpek süvari Muhammed Ali.» Tutkun delikanlı karşılık veriyor: «Ey Seydi (demin kendisine sorular yöneltmiş olan kızın adı), Allah adına yemin ederim ki, Beşeriye dağlarında, ve Bil Dere ovasında, Meymuniye bozkırında (şimdi sürüp gitmekte olan) savaşın başladığı gün, Babi Emin at üstünde giderken yere yıkıldı, ve (orda bulunan) sefiller, Şubat-Mart kurtları gibi kanlı ağızlarıyla çevresini aldılar; oysa yardım için gelen Keku'nun adamları yayan ve yavaş ilerliyorlardı. Dedim ki: «Sirta

Gola kavruk¹ bir yerdir (otları ateşe verilmiş gibi). Kalk, kılıncını al, üstünü başını düzelt, işte Hele Siran'ın ve Çeneriyan'ın, Ali Unis'in adamları, Mutkan'dan, Muhammed Dakha köşkünden gelen adamlar yardıma geliyorlar. Ey Seydi, Allah adına burda yemin ederim: Babi Emin'in tüfengi iyi bir tüfeng, *beylik* bir tüfeng. O (ağır) olayların geçtiği gün, yüz kurşun attı, yüzü de yere düşmedi (ama hedefini buldu). Oysa Hami Hacı'nin tüfengi evde yapılmış (bir silâh), her yanını pas tutmuş. Köşkün sahibi cehenemde yana. Bu silâh o zor kavga gününde tek bir fişeng atamaz... Sirta Gola'da bir dağ silsilesi var. Kalk, kılıncını kuşan, üstünü başını düzelt, tüfengini omuzuna at. Yardım kuvvetleri... gayret içinde... tek bir fişeng boşuna atılmadı... Yardım kuvvetleri yavaş yavaş ilerliyor.»

Bu parçada, tüfeklerin karşılıklı değeri üstüne okuduğumuz ayrıntılar Kürdün silâhlara karşı duyduğu ilgiyi pek güzel yansıtmakta.

Aşağıdaki bölüm de Kürtlerle Türkler'i kapıştıran bir savaş öyküsünü anlatıyor:

6. Ey Emir, caminin arkasında savaş patladı, savaşın gürültüsü caminin arkasından işitilmekte. Şeyhanlılar Alaman tüfenglerini kaptılar, ziyaret'in arkasına geçtiler. «Hadi, kırmızı şapkalıları mezarların üstünde vurun. Çavuşları, başçavuşları, onbaşılıları, inülâzımları² ödüreceğiz, boruları ve boru çalanları babanın mezarında yakacağız. Ömer Ali Ömer Paşa zamanından beri hiç bir hükümete hiç bir *vergi* ödemi-

(1) Bir belânın çöktüğü bir yer: «lânetlenmiş», «nasipsiz» anlamında.

(2) Türk ordusunda rütbeliler.

yorduk. Savaşçıları yüreklendirecek bir şair¹ gönder-
sinler şimdi...»

Burada, iyice derli toplu bir biçim altında, otoritelerin vergi talebi üstüne ortaya çıkan her zaman olağan bir Kürt-Türk müsademesinin tasvirini görüyoruz. Okura daha önce bütün genişliğiyle anlattığımız bu iki halkı ayıran yüzyıllık kinin belirdiği bu savaş alanını şimdi bırakalım da, gelin bir aşk şarkısının daha tatlı vurgularını dinleyelim.

7. «Alacger (yani Ermenice Aleskirt) bütün eyaletlerin beyidir. Başına taktığı altınlar ak alnına bir tente gibi düşen yârim. Leylim, zavalıcağızım benim, kalk, iki yanağından birer öpücük lütfet bana.

İşte ilân ediyorum: Yukarıda Allah her şeye kaa-dirdir. *Heri Leyli, Heri Leyli*, bu dünyada da ben senin kölenim. Bütün güzel şeylerinin hizmetkârı olacağım. *Heri lülü, heri lülü*.

«Geri Dağ yanmış, tepeleriyle, tümsekleriyle birlikte; babamın kervanında ise (ordan mı geçiyor?) yalnız develer var; hem de püsküllü, müsküllü develer. Başım senin salınan bedeninin, süzgün gözlerinin, beyaz alnının, kara gözlerinin buyruğundadır. Kulak memelerinde kara küpeler. *Heri leyli, heri leyli*.

Bu şarkının mısraları arasında, yoksul bir hayran kişinin kendinden daha yüksek koşulda bulunan bir güzele seslendiği sezilmekte. Aşağıdaki *lâvc*'da da, şair bize sevdiği ama hafifliğinden ötürü de üzüldüğü güzeli anlatıyor:

8. «Fingirdek! Yosmanın adı şeker gibi, şerbet

(1) Önemsiz olmayan bir ayrıntı; şaire burda «gulam» denmiştir.

gibi tatlı gelir bana. Tek avuntum şu: seni terketmeyeceğim, alıp seni büyük taş kapının üstündeki odaya götüreceğim, ziyaret'in pencerelerini kapayacağım, ağzımı ensedeki benin üstüne koyacağım. Sabah ezanına kadar avuntumu sürdüreceğim. *El aman, el aman!* ey yosma, insaf et! Bir yıl oluyor, belki de daha fazla, Nuhu'nun kızı şu hoppa Cazika aklımı başımdan aldı. Benim yosmam, taze bir fidan gibi esnek-tir, incedir, vaatlerle doludur. Saçının örgüsü yerde sürünür. Hemen birini Mardin pazarına salayım da, evinde oturmakta olan şu çılgına, her biri iki altına bir çift iskarpın aldırayım. Köyümüzde oyun-şenlik olur olmaz, şıllık yârimin ayaklarına takayım. Yosmam, benim ince ve sevgili fidanım ne zaman ki oyuna kalksın, herkes görsün bunu. *El aman, el aman!..*

Bu da güzelin verdiği karşılık:

«Cano, yosma ve oynak değilim ben, Ayağım ne kısa, ne de büyüktür. şingirdayıp duran mercan gerdanlığım, göğsümdeki altın kapaklı süsümle, pandantifimle işte ben böyleyim. Çevredeki yiğit hovardalara pahalıya satarım kendimi, ama yakışıklı bir delikanlı karşısında, akşama doğru, para pul düşünmem... —*el aman, el aman,*— insaf yok mu sende, ey şıllık... Sakın güneşte fazla oturma ki pembe yanakların onun ışınlarıyla kızarmasın. Musul pazarına gideceğim ve altmış altı dirhem ağırlığındaki yârım için bir kemer ısmarlayacağım. Köyümüzde oyunşenlik olduğu gün hemen onu sevdiceğimin beline takacağım. Yosmam, benim ince ve sevgili fidanım ne zaman ki oyuna kalksın, herkes görsün belinde onu. *El aman, el aman!..*»

Bu küçük lirik parçada, saflığı içinde öyle pek de kolay olmayan bir çekicilik bulunduğu konusundaki

düşünceme okur da katılacaktır sanırım. En basit im-geler kullanılarak, yine de gerçekten inkâr edilemez bir şiirselliğe varılmaktadır. Aşağıda çevirdiğim küçük savaşçı şiiri de, Toris'te, pusuya düşürülerek öldürülen Cafar Ağanın öyküsü hatırlanmak istenirse, dikkatimizi üstünde toplayacak niteliktedir (bak. IV. bölüm). Kürt yiğitliğini belirtmek için o şiirden can alıcı yerleri aldık. Bakın, öldürülen begin çevresinden adsız bir ozan birkaç cümleyle o olayı nasıl anlatıyor:

9. «Ey, altından bir ırmak akan derin bir boğazda kurulmuş rengâren Çeri'de oturan genç Ağa. İran tahtının vârisi şehzadenin evine çökesi bir veba doluyor ortalıkta¹. O. Gülizar'ın (Cafar Ağa'nın kızı) babasına bir mektup yolladı: «Benim evime gel misafir ol» dedi. Cafar Ağa, geçen yıl, ve iki yıl önceden beri bir yarı-padişah gibi olduğundan, bu yılı Acer toprağında geçirdi. (Yani komşu Türkiye'de yaylaya çıkmadı). Ey genç ağa, Ey genç ağa, sen (savaş sırasında) topraktaki demir gibisin, düşmanın gözüne diken gibisin, çölün gerçek paşası-sın. Ey genç ağa! Allah yüksek tahtına kurulmuş bize düşmanlık ediyor. Bozku'nun babası (Cafar Ağa'nın oğlu sarı saçlı Aziz Han), Rişan'a binmiş, koyun postu kulküsünü ve çamaşırını (*kaputi*) bir kenara koymuş, *kaçar* kıyafetine (yani kentli İran'lı kıyafeti) girmiş, mavzerinin

(1) Çekak aşireti ağalarının oturma yeri Çerik-kala'da, Türk sınırı üzerinde, Urmiye ve Salmas arasında bulunmaktadır. Nasturi patriği Mar Şimun'un Cafar'ın erkek kardeşi tarafından öldürülmesinden sonra, Mart 1918'de, bu yerlere dağlı hristiyanlar saldırmış ve yağmalamışlardı. Burda rengârenk deyimi «kavruk»un tersi olarak kullanılmış olup çiçeklerle örtülü yeşil bir düzlüğü anlatıyor.

fişekliğini altın boynuna asmış. Evinin üstüne belâ çökesi İran tahtının vârisi şehzade. Rişan'ın üstünde giden Bozku'nun babasının vücuduna iki kurşun sıktılar; o sırada, o, altıpatlar tabancasının (*Şeş ağıre*) kılıfının düğmesine üç sefer elini attı, ama, boşuna Ağa! *Hay be-mâ, hay!* Şu üç günlük dünyaya böyle felâket mi gelecekti? Yardım (*imdâd*) kuvvetinin Bozku'nun babasına ulaşması güç, onun evinden çok uzakta daha yardım kuvveti. Bu felâket Toris'te sevinçle kutlanır, ve güzel haber Kerbela seyitleri arasında yayılır¹. *Hela*, genç ağa, Bozku'nun babası, süvariler içinde eşi menendi bulunmaz süvari. Hede (Cafar Ağa'nın karısı) ağlayıp sızlar; zavallı Motebere (Öbür karısı), kalk, Bozku'nun babasının elbisesinin üstüne bir atkı at, üstü başı toz olmaya. O İran tahtının varisinin... vb. Lokman Hekim gele. Yaralar çok derin, irin çıkmaz. Ey genç Ağa... toprağın içindeki demir... düşmanın gözüne diken olan, ey çölün paşası! *Hela*, genç ağa, yüreğim parça parça olur onun bu durumuna. Hede haykırır durur, ve zavallı Motebere. Evinin üstüne belâ çökesi İran tahtının vârisi şehzade. Rişan'ın üstünde giden Bozku'nun babasının vücuduna iki kurşun sıktılar. İşte o ân Bozku'nun babası için acı ve şaşkınlık ânı oldu. Tamer Ağa ve İsmail Ağa o sırada nasıl oldu da ortaya çıkmadılar? (Cafar Ağa'nın amcası ve erkek kardeşi). Şu üç günlük dünyaya böyle felâket mi gelecekti? Yardım kuvvetinin Bozku'nun babasına ulaşması çok güç, onun yerinden çok uzakta daha yardım kuvve-

(1) Kerbela, şifelerin kutsal yeridir; burda sünnlere, yani Kürtlere düşman olan bu dinsel görüşün en saygın temsilcileri toplaşmıştır.

ti. Bu felâket Toris'te sevinçle kutlanır, ve güzel haber Kerbela seyitleri arasında yayılır.»

Aşağıya aldığımız şu başka *lâvc*'da da bir Kürt ağasının ihtiyatsızlığına yanılmakta, aynı zamanda ona övgü düzülmetedir. Burada da Sürmeli Mehmed Paşanın oğlu Avlâ (Abdullah) Begin öyküsü söz konusu.

10. «Lo, ağa! Torpakkala kalesi çok uzun zamandan beri ordadır. Ömer Beg (Muş sancağına bağlı Toprakkala'daki Türk kaymakamı), gitsin sazını getirsin diye hristiyan Petros'u yolladı. Lo, Petros çalmaz sazı: Sürmeli Mehmed Paşa'nın evi yas içindedir. Ey ihtiyatsız adam! (Avlâ Begden söz ediliyor). Avlâ Beg Çerkezle Ömer Bege şu haberi yolladı: «Sen iki *gulâm*'ımızı tutuklamışsın (gulâm: ağanın hizmetindeki silâhşör), onları serbest bıraksın.» Tanığı çoktur bu konuda Avlâ Begin¹. Çerkez Ömer Begi öldürdü, ayrıca küpeli karısını da öldürdü onun². *Veylâ*, (ne yazık!), ey adam, *Divan* (kaymakamın kabul salonu) dar yerdir, yiğidin omuzları orda rahat bul salonu) dar yerdir, yiğidin omuzları orda rahat dönemez (yani rahat dövüşülemez orda). Ey adam, Torpakkala kalasının mazgalları var. Aşya Hanum (Avlâ Begin anası) yanıp yakılır: «Avlâ Beg, savaşçı kişisin sen, git oraya, ama silâhlarını kuşanmadan git...» Bu acı ve belâlı duruma düşen Avlâ ortada görünmeyince, Sürmeli Mehmed Paşa arap ata bindi. İhtiyatsız adamın başına gelen belâdır bu. Toprakkala kalası gibi kala mı var bu dünyada? Avlâ Beg, Aşya

(1) Yani anlatılan olaylar gerçektir.

(2) Bir kürdün bir kadını öldürmesi çok az raslanan bir durumdur.

Hanuma seslenir: «Biraz gel, pencereden bak, bu köpeklerle bıçak bıcağa dögüşüyoruz.» *Heilâ*, dar yerdir *divan*, yiğitlerin omuzları orda rahat dönemez. *Heilâ*, ey adam, Avlâ Beg kalaya gitmeyeceğine, fenerin mumunu yakmayacağına yemin etti. Avlâ Beg bu acı ve belâlı duruma düşünce, bir zamanların zorlu savaşısı Sürmeli Mehmed Paşa ortaya çıktı! *Heilâ*, dar yerdir *divan*, yiğitlerin omuzları orda rahat dönemez...»

Cafar Ağa, Toris'teki tahtın vârisi şehzadenin toprağına nasıl girip öldürölmüşse, Avlâ Beg de, Türk kaymakamından adamlarını serbest bırakması için Torpakkala'ya gitmiş, bu memuru ve karısını öldürdükten sonra, orda, göğüs göğüse yapılan bir çarpışmada, iki erkek kardeşini kaybetmiştir... *Lâvc*, şu sözlerle bitmektedir:

«*Heylâ*, ey adam, Avlâ Begin boyu bosu bir dut ağacının ki gibidir. Avlâ Beg ordan dönerken, iki kardeşinin cesetleri de onun arkasından taşınarak getirilirdi. Avlâ Beg, Ayşa Hanuma bağırđı: «Üzölmeyesin, kardaşlarım, tüfek cayırtıları ve barut dumanı içinde (yiğitçe dövüşerek) ölmüşlerdir... *Veylâ*, ey ihtiyat bilmez adam...»

Bu *lâvc*'da sanırız, Avlâ Beg, kaymakamın şatosuna girdiğı için, Kürtleri daracık bir odada çarpışma zorunda bıraktığı ve Sürmeli Mehmed Paşa'nın iki oğlunun ölümine sebep olduğı için eleştirilmektedir.

Daha geniş, daha serbest bir savaş alanında Kürtlerin çok daha şanslı oldukları sezdirilmektedir.

Şimdi yine, o zorlu savaşçıları bir yatışma yolu aradıkları aşk *lâvc*'larına dönelim:

11. «*Delâle, ha-delâle...* Ey tatlı Esmer (kadın adı). Senin yanında gözüm bu dünyanın gelip geçici malını mülkünü görmez oldu artık. Yok, Allah için söylüyorum, seni kendi karımdan daha çok sevmekteyim. Güzelim! Aklımı başımdan aldın! Kalk, *ber kapke*'nin (üstünde yün eğirilirken giysinin yıpranmaması için göğüsten bağlanan deri önlük) bağlarını bana ver, ve tabancamın sapı o zaman, *lo, lo, lo*, dostlar gelir yayan...»

12. «*Maşallah*» (beğeni ifadesi) Bu sabah kız arkadaşım tencereleri tabakları alıp gölün kaynağına gitti. Güzelim! Bayılıyorum. Ayağa kalk, önlüğünün bağlarını bana ver (*ber kapké* yün eğirirken elbise eskimesin diye dize bağlanan deri parçası) o zaman da tabancamın kabzası, *lo, lo, lo*, dostlar yürüyerek geldiler...»

Son cümle şiirsel düzeniyle pek bir açıklık taşımıyor. Yârin göğsünden geldiği için büyük değer taşıyan o deri parçasının, kılıf görevi göreceği tabancaya yeni bir erdem katacağı, mı düşünülmüş acaba?

13. «*Lê cané, lê cané!* (cancağızım). Allah benim canımı kurban etsin sana. *Lo, lo, kuru* (kadın karşılıkveriyor): «Bak oğlum, sen daha bir çocuksun, çiğsin daha (gençsin), «kal»sın (bir meyva gibi, olmamışsın), aklın başında değil daha; en iyisi, Allah'ın istediği gibi hareket et. Belki de, saçına sakalına kır düşmüş kocam Şunduk günün birinde ölür. O zaman Allah genç yüreğimde senin payını da ayırır belki. *De hoyo hoy, canu* (nakarat). *Ey lê cané*. Yukarıda, köyümüzün dağına kar indi. Yarı-viran köyün ortasına kar yağdı. Herkesin gözü dünya malında; bana gelince, ben ki Allah'ın zavallı bir kuluyum, o süz-

gün gözlere, o salınan boy posa âşık düştüm. *De hoyo hoy, canu*. Léylâ, canım, kar düştü üstümüze, köyümüzün dağımı kapladı ve tümsekler meydana getirdi. Kocan Şunduk elini senin göğsünde ve gerdanından ayırmasın. Çünkü onlar, uzakta, yolun üstünde duran bir delikanlı için rehindedir. *De hoyo hoy, canu-Léylâ*, canım! Yüreğim seninleedir. Allah da bilir ki açıktır bu, gizli değil. *Ey lâ delâlê* (ey güzelim). Benim korkum yukarıdaki Allah'tandır, yoksa senin şu sakat kocandan değil. *Le hoyo hoy*, ey kusursuz güzel.»

Başka *lâvc*'larda yine savaşı vurguları görülüyor. Buraya aldığım oldukça ilginç. 1914'te, Urmiye kenti dolaylarında Kürtler ve Ruslar arasında çıkmış bir çatışmayı anlatıyor. Bunu olaydan iki yıl sonra, aynı kentte, Molla Sait yazdırmıştı bana.

14. «*Hey vay, hey vay!* Savaş Anhar'da (Urmiye'ye on kilometre uzaklıkta birköy), buğday harmanının yanında patladı. Benim başım Kekê Şemun Muti'ye, onun kara Kafir'ine feda olsun. Bize bağırr: «Hadi mavzere fişenk yetiştirin». Bir yandan da *gulam* birliğine bağırr: *hadi başlayın*, bu imansızların başına bir iş getirin. Öyle ki, adımız geçmiş yüzyıllardaki *ashabın* (peygamberin ilk taraftarları) arasında anılmalıdır. *Hey vay, hey vay!* İyiniyetli bir kişi yok mudur ki, şimdi heyecan içindeki Toris'e gitsin, ve ağamıza şöyle desin: «Müjde ağa, halk da bin yedi yüz kazak süvarisinin kaçtığını ve senin kölenin de onların ardına düştüğünü gör». *De hay vay!* Savaş, kurumuş (yağumurlarla sulanmış) tarım topraklarının üstünde, *Anhar'da* oldu. Kazak süvarileri bin

yedi yüz kişiydi¹, yakışıklı şeyhinkiler ise² yirmiden eksikti, fazla değil. Uzun boylu ve ince yapılı şeyhin³ birçok tanıdığı var bu konuda: bin yedi yüz kazak süvarisinin ardına düştü ve onları onları Urmiye'de ırmağın kenarına kadar sürdü. *Heyvay, heyvay*. Toris'e haber götürecektiyimiyetli bir kişi yok mudur?..»

Hafifçe bir abartma bulunduğunu söyleyebileceğim bu *lâvc*'dan sonra, Milan aşiretinden (Muş dolaylarında) Türklerle savaşan iki kardeşin, Camil ve Beşar'ın bize kavgaya serüvenlerini anlatan aynı savaşçı türde bir başkasını ele alalım.

15. «*De hoyhoy hoyhoy!* Kardeşler, savaşayız biz. Beşar'ım ben, sarı Beşar. Siirt (Türk) hükümetiyle ve onun hiyleleriyle, rüşvetleriyle böyle ömrümü sürdürüp gidemem. Bütün varlığımla söylediğim şu sözler herkesçe biline: Basit askerlere ateş etmeyeceğim; çünkü (basit) askerler Devletin çocuklarıdır (yani yalnızca aldıkları buyrukları yerine getirirler); kaymakama, binbaşıya, yüzbaşıya, mülâzıma ateş edeceğim ben. İsyanımı kendi kalamın içinden ilân edeceğim, tıpkı bir kayanın arkasında pusuya yatmış bir kaplan gibi. *De hay bima hay*. Şu üç günlük dünyaya belâ çöker... Be Camil üç sefer bağırır: Beşar, ey kardeş, kalk, gerekir ki adımız dünyada dolansın diye bir yiğitlik gösterek. *De hoyhoy hoyhoy!* Kardeşler kavgayı açarlar. Camil, Beşar'a bağırır: «Kardeş, bilirsin ki şeyh evimize bir cuma gü-

(1) Gerçekte, sayıca çok üstün bir Kürt kuvvetinin küçük bir kazak devriye kolunu pusuya düşürmesi söz konusudur.

(2) Şeyh Abdülkadir'in oğlu Seyit Muhammed.

(3) İdeal erkek güzelliği ölçüsü.

nü¹ gelmiştir. *Aynalı*'yı iyi tutasın, mavzeri de omuzundan çıkarmayasın. Askerlere ateş etmeyesin, askerler Devletin çocuklarıdır. Bak: hepsi de sırma gümüş dikişli kayışlarıyla kılıçlarını aşağıda tutarlar. Şuna gelince, at onu yere.» *De hay be me, hay...* Beşarigilin kalası (*Kasr*) bir pınarın yanındadır. Beşar kuvvetle haykırır ve Camil'i çağırır: «Kalk, *aynalı*'yı bir güzel ateşle: Bütün varlığımla söylüyorum, sözüm erkek sözüdür, biline: «Bu dünyada elim ayağım tuttuğu sürece, korkakların ekmeğini yemeyeceğim. —Nakarat.»

Nihayet, kolleksiyonumdaki son *lâvc*, bir hristiyan kadına âşık olmuş bir müslümanın öyküsünü anlatır görünüyor. Gerçekten de burda âşık, bir *keşişin* evinden söz etmekte, ayrıca hristiyanların büyük kış perhizine değinmektedir. Yine de, bu parçada, bütünüyle ele alınırsa öbürlerindeki lirik yanı eksik değildir; gönül acısını diş ağrısıyla karşılaştıran az başarılı bir de imge vardır. Güzelin ana babası, âşığın (yatışmamış aşktan ötürü) acı çektiği absesini iyileştirirse, artık bir sıkıntısı kalmayacaktır!

Yukarıda okumuş olduğumuz bu birkaç *lâvc* örneği, Kürt halk edebiyatının bellibaşlı temalarını ortaya koyma bakımından bizim için elverecektir. Savaş ve aşk kültü, bu halkın erkek espirisinin iki belirtisidir. Böylece folklorun tanıklığı, okurun, önceki bölümleri okuyarak Kürt üstüne öğrenebileceği her şeye destek olmaktadır. Yine de, benim küçük *lâvc* kolleksiyonumda Kürt lirizminin dadanmaktan hoşlandığı bir motif eksik kalmaktadır: Doğanın, yazları, dağların yemyeşil dekoru içinde güleç ve neşeli meraların

(1) Yani evimiz bu (mübarek) olayla kutsanmıştır.

şiiresel imgesidir bu. Okur, ayrıca, Transkafkasya Kürdü Ereş Şamo'nun edebî yapıtındaki birkaç parçadan (III. bölüm), ve Avlian köyünün güzelliklerini anlatan öyküden (VI. bölüm) Kürdün doğduğu yerin manzarasına nice bağılı olduğunu anlamış olacaktır¹.

B. BU ŞİİRESEL TÜRÜN ÖNEMİ.

Bana sorarsanız, *lâvc*'lar, Kürt halk şiirinin bütününü genel bir biçimde temsil ettiği için de ayrıca değerlidir. Bunlar, bu halkın folklorundaki bütün temel öğeleri kendinde toplayan anlık görünüşleri, hızlı ve kısa şiirel belirtileri temsil ettiğinden, bir bakıma halk şiirini, *in statünascendi*, doğduğu gibi özetlemektedir. *Lâvc*'larda temalar şöyle bir belirir, daha ileri götürülerek geliştirilmemiş imalar görürüz onlarda; ama yüzlerce mısradan meydana gelen, şiirel öyküyü daha düşünülüp taşınmış bir kesiksizlik içinde sunan büyük epik poemlerde rasladığımız öğelerin tıpkısıdır bunlar. Ama, çoğunca konu dışı ayrıntılarla ve tekrarlarla dolu olan bu daha önemli eserlerin, bu daha edebî nitelikleri nedeniyle ki *lâvc*'lardaki havaî değeri ve taptazeliği yitmekte, kazanılan daha bilgili yapı ve biçim de dilin ve imgelelerin katkısızlığının zararına olmakta, İran şiirinin, onun cümle biçimlerinin ve mecazlarının etkisine gi-

(1) Kış bastırdıktan sonra, kar altında, yaz meralarına çıkış, Kürt için bir çeşit yüksek moral değeri taşımaktadır. Halk şiirinde, çoğunca, arkadaşları doruklara çıktıkları halde, kendisi, yârinin güzelliği yüzünden, utana utana köyde kalan, aşğın yakarmalarına raslanır. «Culamerg'e gidişimi önledin sen...» (P. Rondo, *Aşiretler*, s. 30).

rilmektedir. Bu gözlemler yukarıdaki düşüncemizi destekliyor: Yalnız bir halkın öz duyarlılığından fıskıran lirik şiir, J. Bédier'nin de bize öğretmiş olduğu gibi, yabancı eserlerin alıntılarından kaçabilmekte, ve bize ilgili halkın mizacı ve şiirsel yeteneği konusunda güvenilir bir ölçü sağlamakta, ayrıca her çeşit karşılaştırmalı incelemeler için sağlam bir temel meydana getirmektedir. Az sonra bu türde küçük bir denemeye girişeceğiz; ancak, *lâvc*'da bugün bulduğumuz niteliklerin, bir zaman gerilemesi içinde, o hemen anlık olarak beliren konu taslaklarıyla, o bir çırpıda oluşan çizgiyle daha büyük eserlerin çıkış noktası olabilmesini, ard arda gelen olayları biriktirerek, doğa betimlemelerini de onlara katarak epik bir poemde gelişebilmesini isterdik. Gerçekten de, Kürdün şiirsel varlığını meydana getiren bugünkü epik poemlerin, eskiden *lâvc* biçiminde ayrı parçalardan ibaret olduğunu, onların daha sonra aralarında bütünleşerek, bir bütün oluşturarak, özellikle aynı bir kahramanın çevresinde, bir konu birliği içinde toparlanarak bir poemi kurduklarını varsayabiliriz. Bu varsayımı ileri götürürken, bunun tehlikeli olabileceğini de hiç saklamıyoruz. Bu özellikle şiirlerin yapısının analizinde geçerli olmaktadır. Gerçekten de, Alman doğubilimcisi O. Mann'ın köklü bir biçimde incelediği Kürt şiirlerinin epik stilinde, anlatılan olayların sakin ve duru olarak verilmesine uygun uzun şiirlerin ağır bastığını, ama onların zaman zaman arasına karışan lirik bölümlerin daha kısa, canlı ve hızlı bir ritm taşıyan şiirlerden geldiğinin hemen anıldığını biliyoruz. Öyleki, O. Mann, zaman zaman, orijinal epik metnin içine, donmuş, değişmez bir model halinde akmış geleneksel oral öğelerin, şiiri söy-

leyen kişi tarafından araya sıkıştırılan lirik ve doğağtan paręalar olup olmadığını da sormaktadır kendine. Bu itiraz önemlidir, ve görmezden gelemeyiz onu. Ne var ki, Kürt nazım malzemesinin, sözgelimi, *değişmez* bir düzen içinde, bilinçli bir biçimde türler yaratmış olan Arap ve Fars şiirlerinin sunduğu sıkı ve katı nazım kurallarına bağlı olmadığını da gözden kaçırmamalıyız. Kürtçede, hiç değilse Kürtçenin her türlü yabancı modelleri taklitten uzak ve geręek anlamda halk şiiri niteliğini taşıyan (*lâvc*'lar gibi) şiirsel yaratışlarında bunun tersini görüyoruz: tam bir özgürlük, hatta, denebilirse, bir anlatım anarşisi vardır bunlarda. O kadar ki, O. Mann'ın da belirttiği gibi¹ (O. Mann, selesi Socin'in bu konuda ileri sürdüğü teorileri haklı olarak reddetmiştir; Socin, yabancı eserin etkisi altında kalmış edebi şiirle geręek folkloru birbirine karıştırmaktadır), Kürt ozanı, bir şiiri söylerken, uzun mısralar söz konusuysa, söyleyiş ritmini hızlandırır, yalnız sondan bir önceki heceyi söyler, ritmi vurgulamak amacıyla son heceyi bir soluk halinde ifade eder; ama lirik bölümlerdeki kısa mısralarda, yine yukarıda değindiğimiz gibi, yalnız ritmi vurgulamak için, söyleyişine daha yavaş bir kıvam vererek o mısraları uzata uzata verir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Kürt halk şiiri ritmi bilmekte, yalnızca kafiyeye dikkat etmektedir. (Sesli ya da sessiz harflerle biten kafiyeler). Bir Kürt epik poeminde kısa ve uzun mısralar nöbetleşe ard arda gelebilmektedir. Ritm, bir şiirde bulunan kısa ya da uzun hecelerin miktarıyla hiç belirlenmemektedir; önemli

(1) O. Mann, *Die Mundart der Mukri-Kurden*, Teil I, Berlin, 1906, *Grammatische Skizzen U. Kurd. Text*; t. II, *Inhalt U. Form der Ost-Kurdischen Volksepik*, Berlin, 1909.

olan onların sayısıdır. Sözelimi, kısa bir şiirde yedi, sekiz, hatta kimi zaman on bir heceye, uzun bir şiirde on beş heceye raslanır. Bu konuda birtakım belirleyici kurallara uyma zorunluluğu yoktur. Ama, böyle de olsa, bir *lâvc* parçasını, ya da konu birliğiyle bir araya gelmiş bir *lâvc* dizisini, epik poemın bir ögesi olarak kabul etmek daha kolaydır; çünkü epik poem içinde yalnızca uzun ve kısa mısraların nöbetleşe dönüp durmasına değil (kıtalar zaman zaman üçer mısradan, çoğunca ikişer ve dörder mısradan, seyrek olarak da onar mısradan meydana gelmektedir), nesir parçalarıyla nazım bölümlerinin ard arda gelişine de tanık olmaktayız. *lâvc*'lar da, kimi zaman kafiyeli olup kimi zaman da sadece yukarıda değişik biçimlerini gördüğümüz taklidî seslerle kesilmiş niteliktedir; *lo, lo, lo; hoyo hoyo* gibi.

Kısacası, *lâvc*'ın epik eserlere sınıksız bağlılığı konusunda aşılmaz bir güçlük ya da çürütülmez bir ilke itirazı olmaması gerekir sanısında; *lâvc*, savaş hayatına ya da duygusal hayata ilişkin bir olayı olduğu gibi ele alarak, o kendinden yaratışı içinde, daha o sırada bildirmekte, ve o olay daha sonra epik poemde kurucu öğelerden biri haline gelmektedir.

Gerçekten de, *lâvc*'ların yapısında, dokuz, on, onbir heceli kısa mısralar ve on altı, hatta on dokuz heceli uzun mısralar, hemen her zaman dört mısralık olmayı aşan kıtalar bulunmaktadır; O. Mann bunu karakteristik görüyor ve Avesta'daki *yashts*'larla çok büyük bir yakınlık içinde olduğunu söylüyor; Profesör Joukovsky'nin de belirttiği gibi, *yashts*'lar, İranlıların en eski şiiri olup günümüzdeki Fars halk şiiridir. Nihayet, O Mann'ın da Mukri'lerde dikkat ettiği gibi, hemen bütün kafiyeler erkektir; dışı kafiye-

lere çok seyrek raslanmaktadır. Özetlersek şöyle diyebiliriz: Lirik *lâvc*'larla epik poemler arasındaki yaklaşım noktaları pek çoktur. Bununla, benim varsayımımın bütün bütüne doğrulanmış olduğunu söylemek istemiyorum, ama onda bir «kanıt başlangıcı» olabileceği kanısındayım. Bu konuda kesin bir sonuca ulaşabilmek için, bu Kürt şiir türünün daha derinleştirilmiş bir analizine girme, ve bu halkın folklorundaki başka anlatım biçimleriyle karşılaştırma olanağı verecek, bendekinden çok daha büyük bir *lâvc* koleksiyonuna sahip olmak gerekir. Ne olursa olsun, yapılmış olan gözlemler gösteriyor ki Kürt halk şiirinin bütün örneklerini göz önünde tutmak büyük önem taşımaktadır. Bunlar parçalı ve dağınık bir karakter gösteriyor da olsa, Kürdün şiirsel yaratışı sorunu konusuna yeni bir ışık düşürmeğe elverişli değerli belgeler sunma yönünden az şey değildir.

C. KÜRT LÂVC'LARININ ARAP KASİDE'LERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI.

Öte yandan, bizim burada bir araya getirdiğimiz ögeler bile, Kürt *lâvc*'lerinin Arap şiirindeki aynı türden ne kadar farklı olduğunu göstermeğe yetecektir, sanırız. İslâmiyetten önce Araplarda en yaygın anlatım biçimi olmuş olan *kaside*'yi bu yönden ele alabiliriz. İslâmiyetten önce dedik, çünkü bu dönem ulusal çizgilerin en saf bir biçimde belirdiği, ve İslâmiyet'in dünyaya yayılışı sırasında ortaya çıkan yabancı etkilerin henüz görülmediği bir dönemdir. Arap *kasidesi*, son olarak, Polonya'lı doğubilimci doktor Th. Kowalski tarafından incelenmiştir (bu doğubilimcinin kitabına bakınız: *Na Szlakach Islamu*, Krakov,

1935). Biçim yönünden olsun, içerik yönünden olsun, hiç bir katı kurala bağlı bulunmayan Kürt *lâvc'*ından farklı olarak, *kaside*, her zaman, iyice belirgin iki bölümden meydana gelmektedir. *Nasip* adı verilen birinci bölüm, sevgilisinin kabilesince terkedilmiş konaklama yerinin izlerini seyreden şairin düşüncelerine ve yakınmalarına ayrılır. Şair, yol arkadaşlarına seslenir, sorular yöneltir, onlar da, belli varyantlar içinde ona karşılık verirler. Ayrılık sahnesini anımsar şair. Aşiretlerin her biri kendi köşesinden çıkıp gelmekte, yeni meralar bulmak için yola düzülmemektedir; yük hayvanlarına denkler yüklenmektedir. Güzel sevgili, bindiği devenin üstünden veda işaretleri yapmaktadır. Şair burada bize onun güzelliğini tasvir eder. Sonra konu dışına çıkarak şaraptan; şarabın verdiği tatlardan konuşur. Derken, bu sefil yalnızlığının tek avutucusu olarak kalmış olan sadık dişi devesini (ya da atını) tasvir etmeğe girişir. Bu da ona çölde dolanıp duruşlarını, geceyi, rasladığı hayvanları, avı yeniden mısra mısra yaşama olanağı verir... Bu ilk bölüm, birkaç hafif varyantla (deve ya da at; ceylân ya da devekuşu; dostların yakarı içinde yer alışı ya da almayışı), *kaside*'nin zorunlu ve klasik kısmı olup belirttiğimiz öğeleri kesinkes taşımaktadır. Ve genellikle aşkın kararsızlığı, oynaklığı, kadınların vefasızlığı, ya da şairin ayrılığa neden olan ilerlemiş yaşı üstüne bir sonuçla bitmektedir. Şairin, imgeleri seçişte, mecazları ve kafiyeleri düşürüşteki sanatı ne olursa olsun, yine de baştan belirlenmiş ve uyulması gereken bir klişeye bağlı kalmak söz konusudur. Ancak *kasd* denilen ve konuya gerçek anlamda yaklaşılacak ikinci bölümdedir ki, şair, kendi düş gücüne serbest bir akış verebilmektedir.

Kaside'ler, konularına göre methiye, hieviye ve ağıt niteliği taşımaktadır. İşte kaside'nin bu lirik mısralarıdır ki bize göçebe Bedevi aşiretlerin hayatını, aralarındaki iç mücadeleleri, konukseverliği, kıtlık zamanlarındaki cömert tavırları, şu ya da bu reisin, şu ya da bu aşiretin iyi ya da kötü şöhretini tanıma olanağı vermektedir. Nihayet, belirtelim ki, *kaside* hiç bir zaman anonim bir eser değildir; bu şiir türünde çoğunca şairin kendi kendini övdüğü bir *fahriye* kısmına raslanmaktadır.

Kuşkusuz, okur da, *lâvc*'larda ve *kaside*'lerde buluşan birçok benzer motife karşın, bu iki halkın şiirsel mizaçları arasındaki farkın ne kadar büyük olduğu görmüş olacaktır. Savaşta yiğitliğe övgü, göçebe hayat sahnelerinin tasvir edilişi, kadının güzelliği, ayrılık acısı gibi motifler benzerlik içindedir... Ama, Kürt, lirizmi içinde düzensiz, özlü ve hızlı bir anlatımla yetinir, hiç bir kurala boyun eğmezken, Arap, üstünde bir çeşit düşünülüp taşınılmış, benzer duyguların dışavurumuna yaklaşmakta, ve onları, sıyrılamayacağı, iyice belirlenmiş bir çerçeve içine kapatmaktadır. Bütün Arap *kaside*'leri birbirine benzemekte, ancak çok ya da az uygun bir biçimle ya da pek önem taşımayan birkaç varyantla değişmektedir; oysa *lâvc*'lar her çeşit sınıflama girişiminin dışına sarkmakta; birbirlerini de ancak büyük bir biçim özgürlüğü içinde verilen belli-başlı temaların benzerliği ile andırmaktadır¹.

(1) Bununla birlikte Bedevilerin zaman zaman biçime önem vermeyen, kendinden şiirler ortaya koyduğunu da belirtelim. T. E. Lawrence, *Les sept piliers de la sagesse* (Payot), s. 159-187. Baron Rosen (Büyük Rus Arapça Uzmanı) da Bedevilerin bu tür şiirlerine (*irtical*) büyük yer ayırmaktadır.

Saptamış olduğumuz bu farkı neye bağlayabiliriz acaba? Bir yandan İslâmiyet öncesi Bedevîleri, öte yandan göçebe Kürtleri, karşılıklı lirik anlatım biçimleriyle yüz yüze getirme yolunu seçerken, duyarlık yönünden eşit ve aynı toplumsal evrim düzeyine yerleşmiş iki ortamı, iki ruh halini karşılaştırmış olduğumuza inanmaktayız. Bu böyledir ya, çok ilkel de olsa, Arap lirizminin tutturduğu güzel uyumla Kürt lirizmindeki her çeşit sistem yokluğu, bu iki nitelik, evrim eşitsizliğiyle değil, başka bir yolla açıklanmalıdır diyoruz. Öyleyse aradaki bu farkı, bu iki halkın ulusal karakterlerinde aramalıyız. Bunlardan biri, Arap, taşkınlığı ve aşiret adamı olma bireyciliği ne olursa olsun sâmi'dir; Kürtte de bulunan bu özellikler dışında Arap'ta yapı olarak bir düzen duygusu, bir hesaplama ve sistemleştirme niteliği de vardır; ve bunlar Arap halk şiirinde de yankılanmaktadır. Oysa âri kökenli (yoksa Asya'lı mı?) olan Kürtte bu sonradan saydığımız özellikler hiç bulunmamaktadır. Elbet burda, gerçek anlamda Kürt şiirini, gerçek folkloru anlatmak istiyoruz; yoksa Arap ve İran modellerini taklit eden, bilgiye dayalı eserleri değil. Gerçekten de, O. Mann, Kürt şairlerinden 200 kadar *gazel* ve *kaside* derlemiştir; ne var ki biz burada Kürt şiirsel yaratışının orijinal öğelerini ortaya koyma çabası içinde olduğumuz için, müslüman okulun etkisi altına girmiş bu okumuş sanatçılarla ilgilenmiyoruz.

Ama ne olursa olsun, Kürt folkloru üstüne yaptığımız bu inceleme, bizi, Kürtleri sürekli bir ulusal Devlet kurmaktan alıkoyan nedenleri analiz ederken bulunduğumuz gözlemin aynına götürmektedir. Kürtler, şiirde olduğu gibi, siyasette de iyice dağınık

ve bireyci nitelikteki aşiret aşamasının ötesine geçme yeteneğini göstermemişlerdir; ve öyle görünüyor ki onların yapıları herhangi bir alanda disiplinle iyi uyuşmamaktadır.

D. KÜRT OZAN OKULLARI

Kürt edebiyatının başka alanlarına geçmeden O. Mann'ın (c. I, s. XXVIII - XXX), *şairler* (Mukrilerin kullandığı Arapça sözcük) ve *dengbêj'ler* (Kürdistan'ın Kuzey-Batısının bir bölümünde bu sözcük kullanılır) için, yani halk şairleri için Kürdistan'da mevcut olan özel okullar için bize verdiği bilgileri, folklor konusunda, burada anmanın yerinde olacağı kanısındayız. Bakın, ne diyor O. Mann:

«Çoğunca mollalar tarafından yönetilen okulların (bunların sayısı da pek fazla değildir) yanında, Kürtlerde, epik halk şiirini besleyen bir ezgi okulu türünün bulunmuş olduğu, hâlâ da bulunduğunu söyleyebiliriz. Türkücü olma yeteneği taşıyan delikanlılar eğitim görmek için bir ustanın (Farsça *vastâ-üstad*) yanına girmekte ve bu ustaların yalnızca sözel (oral) geleneği sürdüren repertuvarını öğrenmektedirler; okuma-yazma bilen ozanların sayısı çok azdır. Rahmân da (O. Mann'a bu bilgileri sağlayan Kürt ozanı) öyle okumuş, yazmış biri değildi. Bu delikanlıların yetenekleri belli düzeyin üstündeyse, daha sonra ikinci bir, üçüncü bir hocanın yanına girmekte ve onların *şâgird*'leri (öğrenci, çırak) olmaktadırlar. Elbet onlara bunun bedelini ödemek de söz konusudur: *şâgirdler* ya hocanın ev hizmetlerini görmekte, ya da minnetlerinin karşılığı aynı bir ödemedede bulunmaktadırlar.

Böylece öğrenilmiş ezgili şiir okuma sanatının icra yeri de ileri gelenlerin evleridir; bunlar, akşamları ozan türküleri dinleyerek vakit geçirmekten hoşlanan *helât* (bu sözcüğünün ilk anlamı «onur giysisi» dir, bugün her türlü armağanı da ifade ediyor) konusunda elleri hiç de sıkı olmayan kişilerdir. Zaten ozan, köylerde, verdiği temsilin karşılığı olarak bir tabak pirinçle yetinmektedir. Ayrıca kentlerde, yalnızca çay içilen ve müşterilerle tıkabasa dolu kahveler vardır; buralarda, yolu ordan geçen bir türkücüyü dinlemek her şeyin üstünde tutulur. (O. Mann bu konuda, Rahmân'la birlikte çalışmalarının Sauc-Bulağ'da bir bayram dolayısıyla süreklilik kazandığını belirtir. Her yıl bir günlüğüne kırdan kente gelen Rahmân, «işten artan» saatlerinde kahvelerden birine gitmekteydi; doğubilimci için de onu coşkun dinleyicilerinden kopararak çalışmak üzere eve götürmek pek kolay olmuyordu.)

Ozanın verdiği temsil, bizim beğenimize vurulursa, iyice monoton bir sesle ezgili şiirler okumaktan ibarettir¹. Türkücü, uzun mısralarda sözcükleri hızla ve üst üste yığarak okur; kısa mısralarda da onları iyice uzatır, sonra sondan bir önceki hecede —sanausal bir uyumla, ve olağanüstü uzun bir biçimde— üstüne basarak durur, son hece ise hemen hemen ölürken olduğu gibi ve bir soluk halinde, vurgusuz çıkar ağızından; ama onda da uyumlu bir makam seyri, siddetli bir titreşim vardır.

Bu adamların olağanüstü belleği bütünüyle tür-

(1) Bununla birlikte daha eski gezginler Kürt türkücülerindeki makam seyri sanatına ve çok anlamlı nüanslara dikkati çekmektedirler. VI. bölümde biz de belirtmiştik bunu. Bu sanatta, Kürt bireyselliğinin başka temel çizgileri gibi, yok olma yoluna mı giriyor acaba?

küye bağlanmış görünmektedir. Sözelimi Rahmân, ezginin yardımına başvurmaksızın, ard-arda gelen mısraları hatırlayamıyordu. Elbet, bu tür ezgili şiir okuyuşta bir irtical payı da var; ama sanıldığı kadar da değil bu.

İlk bakışta, bütün şiirlerin aynı biçime uydurularak kurulmamış olduğu anlaşılıyor. Bununla birlikte, şiiri söyleyen kimse, sözelimi *Mem-û-Zin* gibi bir poemın uzun ve geniş epik mısralarıyla efsaneler için kullanılan dört ayaklı ritm arasında müzikal icra yönünden hiç bir fark gözetmemektedir.

E. KÜRT FOLKLORUNA İLİŞKİN KOLLEKSİYONLAR.

Bugün elimizin altında çok sayıda Kürt folkloru koleksiyonu var. XIX. Yüzyılda Kürtçeyle uğraşan Rusya Başkonsolosu Jaba'dan sonra aynı yüzyılın sonlarına doğru Socin ve Prym, daha sonra da, XX. yüzyılda, Makas ve Mann birçok metin derlemiştir. En iyi koleksiyon da Mann'inkidir (Kürtçe metinler ve Almanca çevirileri). Onun koleksiyonunun başlıca parçası *Mem-û-Zin* poemidir (s. 40-135). Öbür parçalar arasında da şunları analım: *Las ile Hezal* (s. 135-166), *Nasir ile Malmal* (s. 166-205), *Ferk ile Asti* (s. 223-310), *Cülindi* (s. 361-386), vb. bütün bu eserler, henüz ruhunu anlamak için elimizde fazla belge bulunmayan Kürt hayatı konusunda bize gerçek bir bilgi hazinesi sunmaktadır. Av ve savaş sahneleri, aşk yakarıları; dağlı ile ova halkı arasındaki yapı ve mizaç uyumsuzluğu; batıl inanışlar; manzara tasvirleri (dağlardan kopan seller; fırtına); ilginç panteizm notları (kuşlara, ata ya da yağın kara adan-

muş dualar)... Kısacası, her biri ilgimizi çekmeğe lâ-yık olan ve düşünce için malzeme taşıyan çok çeşitli ve zengin bir motifler kalabalığına raslarız bunlarda.

Bu türdeki en yeni tarihli derleme ise bize Sovyet Ermenistanı'ndan geliyor. 1936'da Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Devlet yayınları arasında çıkan bu kitap (bir dizinin ilkidir ve ardından yeni kitapların geleceğini sezdirmektedir) 1000 adet basılmış olup 663 sayfadır; yalnız Kürtçe basılmış, çevirileri yapılmamış olan bu derlemede, o bölgede oturan Kürtlerin bütün folklor temaları zengin bir bütün halinde bir araya getirilmiştir. Belli bir ölçüde önem taşıyan her parçanın yanında bilgi kaynağı olan kişinin adı, kökeni ve yaşı da verilmekte, ayrıca onun okur-yazar olup olmadığı vb. gibi her folklor uzmanının değer vereceği bilgiler belirtilmiştir. Gerçekten, bizler, elimize geçen bir metnin yalnızca sözel (oral) halk geleneği temeline oturmuş olmasına ayrı bir gözle bakarız; çünkü metnin gerçek orijinal karakterini yalnız o garanti etmektedir; aynı metin, okumuş bir kişinin ağzından da duyulabilir; ama o zaman, yabancı etkiler bulaşabilmektedir ona; anlatımı güzelleştirilmek istenirken o ilk durumundaki tazeliğin yitip gitmesine yol açılabilir. Metinler A. Cinci ve A. Avdal tarafından derlenip yazılmış, redaksiyonu da Cem Halil tarafından yapılmıştır (Üçü de Kürttür bunların). Onlar gibi ün yapmış bir Ermeni olan S. Kirakosyan'ın rolü de kitabın Devlet Yayınları örgütüne sunulmasında ve siyasal bir sakınca taşımadığı konusunda güvence verilmesinde (çünkü Sovyet rejiminde hiç bir şey bu sansürün dışında kalamaz) belirmiştir diyebiliriz. Kitap birçok

bölümlerden meydana gelmektedir. Tek bir konuya ayrılan 260 sayfalık ilk bölüm olan *Ker-û-Kuluk*'te otuz parça vardır: Yarı-şiir, yarı-düzyazı olarak, ya da bütünüyle şiir olarak meydana getirilmiş büyük poem türündeki bu parçalarda adları bölümün başında yer alan iki kardeşin başından geçen olaylar ve onların bu olaylar içindeki davranışları anlatılmaktadır. *Leyl u Mecnun* şiiri ayrı bir yönden de önem taşımaktadır; çünkü bu tema İran şairleri tarafından da ele alınmıştır. Üçüncü bölümde sayıları 279'u bulan lirik şiirler, çocuk şiirleri ve pastoral şiirler vardır. İncelenmesi belki en ilginç olan da bu bölümdür; koleksiyonumdaki *lâvc*'lar konusunda yukarıda yaptığım açıklamalar bunun nedenini ortaya koymaktadır sanırım. «Efdal Zeynik'in Sözleri» bölümünde, bu tema üstüne meydana getirilmiş ve hepsi on bir tane olan şiirlerden birkaçı toplanmıştır. Nihayet, son iki bölüm şiirlere ve öykülere (*hikâyat*) ayrılmıştır; bunların içinde «zembil satıcısı» (iki metin), *Leyl u Mecnun* (üç metin) ve *Dimdim* de vardır; bu sonuncusunu O. Mann'ın derlemesine göre tanımış oluyoruz. Görüldüğü gibi, sınıflama işleminde hiç de yönlemsel bir çaba güdülmüş değil, ama Kürt folkloru konularının bu basit sıralanışı da o folklorun hangi noktalarda zengin olduğunu göstermeğe yetiyor. Erivan derlemesi, bize, Kürt halk şiiri konusunda büyük bir belgeler bütünü sunmaktadır.

F. KÜRT FOLKLOR TEMALARININ BAŞKA HALKLARINKİLER KARŞISINDAKİ DURUMU.

Elimizin altında folklor niteliği taşıyan yeter sa-

yıda Kürt metinleri varsa da, biz, bunları şimdiye kadar daha çok sözcük hazinesi, diyalekt farkları, gramer ve sözdizimi gibi konuları incelemek için dilbilimsel amaçlarla kullandık. Bu bölümde de, bu metinlerin bazılarını, başka halkların folklorlarında bilinen temalarla bağıntılarını gösterecek biçimde folklor açısından ele almağa çalışacağız. Burada açıklamayacak kadar geniş olan konunun bütünüyle üstesinden geleceğimiz iddisında değiliz elbet. Çok daha alçakgönüllü bir niyetimiz var bu noktada: Bugüne kadar yalnızca dilbilimcilerin bildiği bazı metinleri okura da göstermek istiyoruz.

Folklorlarda en yaygınlık kazanmış motiflerden biri şeytanlarca gizlenmiş hazinelerin kahramanlar tarafından ortaya çıkarılmasıdır. Bu motifin kozmik yorumu ardında değerli madenlerden, değerli taşlardan oluşmuş gezegenlerin ve yıldızların varlığı yatmaktadır. Yayılan ışık karanlık ruhlarca ele geçirilmiş ve bulutların derinliklerine atılmıştır. Gök gürültüsü Tanrısı mağaralara girer, yılanı öldürür, yağmuru arttırır ve hazineleri ele geçirir. Bu yiğitlik serüvenlerinde çoğunca ejderha tarafından kaçırılmış ve hazinelerin bulunduğu yere kapatılmış bir dilberin kurtarılışı da anlatılır. Bu temaya Yunan mitolojisinde de raslıyoruz: Herkül, Pluton'un kaçırdığı Hesione'u kurtarır. Hintlilerin Vritra'sı güzel bir kızı bir mağaraya kapatır. Cermen saga'larında da aynı temayı görürüz. Rus halk öykülerini de analiz burada (Afanessiev, *Slavların Doğa Üstüne Görüşleri*, II, s. 586). Sırpların da Yastrenats yılanının kurbanı olan kraliçe Militza üstüne bir öyküleri vardır; Militza bu öyküde Despot Vouk tarafından kurtarılmaktadır. Valaklarda da dokuz başlı ejderle savaşılan

Petru Firiçel'i ya da Çiçek-Prens Florianu'yu anlatan öykülere raslanıyor¹.

Aynı inanışları temel alan bir kürt öyküsü biliyoruz (bak. Prym ve Socin derlemesi, *Die Goldhütende Schlange*, I). Yoksul bir köylü tarafından bulunmuş olan bu yılan başlangıçta iyilikçi bir rodedir; çünkü yirmi yıl boyunca düzenli olarak ona bir altın sikke getirmekte, beriki de onu onun ağzından almaktadır. Derken, bir raslantı sonucu, ve bir kaçırmayla ilgisi olmaksızın, yılanın zenginliklerle dolu yeraltı barınağına genç bir kadın gelir. Burada hiç de sıkılmışa benzememektedir. Ancak bir gün yılanla birlikte gezinti yaparken, vezirin, o sırada ava çıkmış olan bir oğlu kadını görür. Yılanın inine girer; yılan da başını kurtarmak için, ona ininde bulunan başka bir genç kızı verir. Ne var ki bu genç kız belli bir süre sonra ortadan kaybolur. O zaman vezirin oğlu gidip taç biçimindeki boynuzlarıyla öbür yılanlardan ayrı bir görünüme sahip olan yılanlar padişahına başvurur. Ne var ki genç kadınları kaçıran o yılan, yılanlar padişahının değil de, cinler padişahının buyruğu altındadır. Genç adam sonunda cinler padişahının kayrasını elde eder ve onun yardımıyla dilberi kurtarır. Bu özetlediğimiz Kürt öyküsü, olayı süslemek için kullanılmış birçok ek ayrıntıyla doludur; ama burada söz konusu ettiğimiz temaya açıkça bağlı temel ögeyi çekip çıkarmak hiç de güç değil.

Yine aynı düşünce yapısını taşıyan başka bir yılan motifini de anabiliriz: Yılan, suyun kaynağını ele geçirmiştir ve onun, hayvan (Afanassiev'in yukarıda

(1) Din konusuyla ilgili bir önceki bölümde yılanın Kürt inançlarında ne büyük bir yer tuttuğunu görmüştük. Bu motif folkloru da yansıtmaktadır.

sözünü ettiğimiz ve gerçekliği tartışılabilir bir XVI. yüzyıl şiirinde, II, s. 557) ya da insan kurbanlarla memnun edilmesi gerekmektedir. Bir Kürt öyküsünde yılanla güzel kızlar gönderilmesi gerektiği açıkça görülmektedir (bak. Prym ve Socin, *Die Schlange in der Quelle*). Sıra prensin kızına gelir; ama tam o sırada bir *ifrit* (Müslüman cinbiliminde raslanan yaratıklardan biri) ortaya çıkar, yılanla savaşa girer ve onu ikiye böler. Canavarın daha önce yutmuş olduğu bütün genç kızlar sağ salim olarak onun karnından dışarı çıkarlar. İfrit'te, pek haklı olarak, kurtardığı prensesle evlenir. Ama yılanların padişahı ordusuyla gelip İfrit'i kuşatır ve genç karısını elinden alır. Bununla birlikte yılanların padişahı onunla evlenmemiş, onu yeraltındaki sarayına kapatmakla yetinmiştir. Günün birinde yılanların padişahının huzuruna Çelenk Abdal adlı biri gelir; karısını bir sürüngen hayvan sokmuştur; bir ilâç ister ondan. Yılanların padişahı kadının ölmüş olduğunu öğrenince elinden bir şey gelmeyeceğini söyler; ama Abdal'ı teselli etmek için de, karısının yerini tutar diye güzel tutsağını ona verir. Kızın babası prens ise onun artık ifritle değil de bir insanla yaşadığını öğrenince Abdal'ı yakalatır. Kızı Abdal'ın elinden alır. Kız da bu ayrılığın acısına dayanamadığından birkaç gün sonra ölür. Burada da Kürt folklorunu başka nedenle tanıdığımız konulara bağlayan bir motife daha rashyoruz.

Zaman zaman da dikkati çeken anlamlı birtakım ayrıntıyla karşılaşabiliyoruz. Sözelimi büyük Kürt poemi *Mem-û-Zin*'de, *Mem*'in babası olan Yemen Kralının çocuğu olmamaktadır, ama kendisi ve karısı sihirli bir elmayı yarı yarıya bölüşerek yedikten sonra bir oğlu dünyaya gelir. Aynı temaya Almanların

Völsungasage'sin de raslarız; orda da hiç çocukları olmayan Odin ve Frigga çifti, «dileklerini yerine getiren peri»nin sunduğu elmayı yerler, bu peri (Wunschmagd), kuş görünümüne girmiştir; elmayı Odin'in kucağına atar. Bir Sırp öyküsünde, yoksul bir adamın çocuğu olmamaktadır, sahip olduğu bütün hayvanlar da yavrulayamamaktadırlar. Bir kuyunun yanında, meçhul birine raslar, meçhul kişi bir elma verir ona; ve ne yapması gerektiğini anlatır: Kendisi ve karısı elmayı yiyecekler, kabuklarını da hayvanların önüne atacaktadırlar. «Böylece kısır olan her yaratık döl sahibi olacaktır.» Ve öyle olur. *Mem-ü-Zin*'de, aynısına *Tristan* ile *Iseuld*'de rasladığımız ortak bir motif daha vardır: Yan yana yatmış iki sevgilinin arasına bir kılınc konulması.

Kürt folklorunda gelişigüzel rasladığımız ortak temalardan biri de şudur: Uykuya dalmış kahramanın yanığına güzel bir kızın gözlerinden bir gözyaşı damlası düşer; böylece kahraman tam zamanında uyanmış olur; çünkü tam o sırada bir canavarla savaşması gerekecektir. Bir ortak tema daha: suçluyu bulmak ve ölüyü yeniden hayata kavuşturmak için, bir kurbanın mezarına (Afanassiev, *a.g.e.*, II, s. 494), ya da kötü bir kişiye (bak. *Mem-ü-Zin*) doğru uzanan bitkiler ve ağaçlar.

Başka bazı konulara eğildiğimiz zaman daha büyük gelişmelere de tanık oluyoruz.

Kurulan bir yapının daha sağlam olmasını sağlamak için duvarları içine bir canlının, bir insanı kişinin atılması gerektiği konusundaki ünlü folklor temasına Kürt geleneklerinde de raslanmaktadır.

Rahip Paul Beidar'ın *Kürt Grameri*'nde tam da böyle bir öykü var (s. 36-38):

«Büyük Zaho köprüsü yapılırken, iş büyük kemeri kurmağa geldiği zaman, mimar boşuna uğraşıp duruyordu; inşaat her seferinde yıkılıyor, yerle bir oluyordu. Mimar, o zaman, orada hazır bulunan Zaho emirine köprünün bir canlıнын hayatını istediğini ve hiç değilse canlı bir şey onun harcına katılmazsa kemerin hiç bir zaman kenetlenmeyeceğini açıkladı. Kendini ölümsüzleştirecek güzel bir eserin her ne pahasına olursa olsun bitirilmesini isteyen Emir, köyden çıkan ve köprüye gelen ilk canlı yaratığın diri diri inşaatın harcı içine atılmasını buyurdu; bu kararını da ulusal yeminle pekiştirdi. Emirın üstüne titrediği bir tanecik bir kıızı vardı. Adı Dale idi. Çok sevdiği babasını anımsayan ve köprünün kapanış işleminde hazır bulunmak isteyen Dale, köpeğiyle birlikte, öğleye doğru köyden çıktı ve inşaata doğru ilerlemeğe başladı. Köpeğin, kızının önünden yürüdüğünü gören Emir sevinmişti, kaderin bu güzel cilvesiyle gülmeğe başladı. Dale ise, babasının, pis bir köpeğin önden yürüyor olmasını görünce kendisiyle alay ettiğini sanarak köpeği gerisine aldı ve köprüye bu şekilde vardı. Büyük bir iç acısı yarattı bu durum; orada bulunan herkes büyük bir kederle birbirine baktı. Emir, babalık duygusunu, evlât sevgisini içine gömerek, kızının inşaatın içine atılmasını buyurdu; genç kız babasının buyruğunu karşısında boyun eğdi ve ağzını açıp tek söz söylemedi; olacağı kabul etti. Böylece o çok sevgili Dale inşaatın içine konuldu; son taş da yerleştirilip gözlerini örttüğü zaman hâlâ sevgili, ama dediği dedik babasını yüce bir tavırla selâmlamaktaydı; Emirın yanaklarına iri iki gözyaşı damladı, hepsi o kadar.»

Analizimizi derinleştirirsek, bu Kürt öyküsüne

ilişkin *a priori* olarak reddedilmemesi gerek başka bir yorum da söz konusu olabilir. Gerçekten de, böyle bir durumda, bir köprünün yapımına suya göre daha az bağlı bazı inançların söz konusu olup olmadığı düşünülebilir. Bu varsayımın şöyle düşünmek mümkündür: Irmak, kendisine bir insan kurban edilmediği sürece, insanların kendi dalgaları üstünden geçişini kolaylaştıran bir köprüyle kendisine hâkim olunmasını istemiyordur.

M. Toutain, bu konuda bizim için çok büyük önem taşıyan bazı gözlemlerde bulunmuştur (*Les sacrifices humains et le culte des divinités fluviales , princi palement dans l'antiquité grecque*, 1923'te Paris'te toplanmış *Uluslararası Dinler Tarihi Kongresi* oturumları, c. II, s. 156-162). Asıl Yunanistan'da olduğu gibi Küçük Asya'nın helenleşmiş bölümünde ve bütün Büyük Yunan'da geçerlik kazanmış olan bu inancın belirtilerini özellikle edebî metinlerden öğrenmiş bulunuyoruz. Artemis Triklaria'dan Aşe'li Patras'a kadar geçerli olan inançla ilgili Posanyüs öyküsünü inceleyen M. Toutain bu öykünün temel ögesinin çift insanın kurban edilmesine ve ırmağın burada çok önemli bir rol oynamasına (gaddar Amelikos, sonra da onu yatıştıran Melikos) dikkati çekmektedir. M. Toutain, daha sonra, ölen efsanevi insanlar, rahibeler ve günah ödeyici kimselerle ırmaklar arasındaki sıkı ilişkiyi belirtir. Bu konudaki en çarpıcı efsaneler, Meandr, Öratos, İnakos, Karkos, Akelleos efsaneleridir. Bir su geçidinden akıntıyı geçme korkusu ilginç olduğu gibi, Roma'da Arge'lerin, Tiber suyu üstündeki Sublicius köprüsünden acele acele geçerken ırmak Tanrısına insan biçiminde yapılmış korkuluklar, mankenler sunmaları da kayda değer. M.

Toutain'e göre, Eski Yunan'da, ırmağa saç atılması geleneği *pars pro toto* bir kurban verme biçimidir. M. Toutaine, ırmak tanrılarının henüz insan-biçimli (anthropo-Morphique) bir görünüm kazanmadıkları ve tanrısal ögenin suyun akışında bulunduğunun varsayıldığı döneme eğilmeyi salık veriyor. M. Toutaine, tanrısal güce verilmiş olan bu armağanlarda (para) o klasik dönem görüşünün kalıntılarını görmekte. Aynı şekilde, Antik çağda da ırmağın kutsal bir karakteri vardı¹. Bir ırmak geçitinden geçilmesi ya da bir köprü inşa edilmesi bir kefareti zorunlu kılıyordu; Roma dininin gerçek önderleri olmuş olan *Pontifex*'lerin, yani köprü yapımcısı rahiplerin önem kazanışı da buradan doğuyor.

Öte yandan, bu inanış, klasik Antik çağla da sınırlanmış değildir. Rus halk şiirinde de raslıyoruz ona. Genç bir atlı Smorodina ırmağını hafife aldığı, üstünden geçmekle öğündüğü için oraya düşüp boğulmuştur. Epik şiir *Slovo o polkou Igorove*'de, («Igor'un Kırı Böyle Diyor») Prenses Yaroslavna, çokşun dualarla Dinyeper ırmağına seslenir, ona kocasının kayıklarını üstünden sağ salim geçmesine ses etmesi için yakarır.

Cermenler, tanrısal gücün gazabını çekmemek için suların derinliğini ölçmekten korkarlardı². Aynı adı taşıyan Rus operasından tanıdığımız Sadko, Volga suyuna ekmek ve tuz sunardı. Epik kahraman İl-

(1) Sözü bu noktaya getirmişken, Fırat suyunda yıkanmanın yasaklandığını belirtelim (Prym und Socin, yukarıda a.g.e., s. 86). Ayrıca, Spiegel'e göre (Eran, *Alttertumsk*, II, 65), Kürtlerde suyun tanrısallığına ilişkin Anait inancından söz etmek uygun olacaktır.

(2) Bak. Afanassiev, a.g.e., II. s. 230.

ya Muromets, ülkesini terketmeden önce doğduğu yerin ırmağı olan Oka üstüne ekmek parçaları atmıştı. Sakharov (*Rus Halkının Efsaneleri*, II, VII. kitap, s. 21), bir zamanlar Volga kıyısında oturan halkın bir geleneğini unutulmaktan kurtarıyor: Bunlar, 3 Nisan gününde, buzların çözülmesinden kısa bir süre önce, kış uykusundan henüz yeni uyanmış ve karnı acıkmış bulunan su tanrısı *vodiyanoy*'a yelesi kırmızı kurdelelerle süslenmiş, üstüne bal ve tuz sürülmüş bir at kurban ederlerdi.

Aynı düşünce doğrultusunda, Bretagne'da, Saint Elois dini üzerine de söylenecek çok şey vardır; burada da atın, suyunkiyle birlikte çok önemli bir rolüne raslamaktayız.

Ama biz, yine de, suyla at arasında gördüğümüz bu birleşmeyi aklımızda tutalım, çünkü bu motif, bizi, başka halk inançlarıyla temas noktalarını araştırdığımız Kürt folkloruna yeniden götürecektir. Rus efsanelerindeki şâhâne atlar çoğunca sulardan çıkmıştır. Sözelimi Rus çarının deniz kıyısında tarlaları vardır. Denizden bir at sürüsü çıkar ve bütün ürünü yer. At sürüsünün içinde üç at vardır ki, birinin alnında yıldız, ikincisinin alnında ay, üçüncüsünün güneş görülmektedir. Hepsi de en küçük kardeş tarafından yakalanır; küçük kardeş ilk aygırı alır, bütün öbür atlar da arkasından gelir. Fin öykülerine göre de iyi bir ata sahip olmak ve binicilik hünerleri edinmek suların gücüyle temas kurmak anlamına gelmektedir. Kahramanımız önce evinin avlusunda, sonra tarlada, nihayet üçüncü bir kez bir ovada bulacağı bir pınarda yıkanmalıdır.

Polonyalılardaki ve Çeklerdeki benzer olgulara sadece değinip Arap dünyasının da bize aynı alanda

belirtiler sunduğunu söyleyelim. Gerçekten, Arapça bir atbilim kitabında (*Binicilerin Takımları*, L. Mercier tarafından çevrilmiştir) ünlü at soyunun kökeninin Süleyman'ın harasına kadar uzandığı konusunda bir not görüyoruz. Burada da yukarıda söylediklerimizle ilginç bir birleşme var: «Rivayete göre, diyor bu Arap yazar, Tanrı denizden Süleyman için kanatlı yüz at çıkartmıştır; Süleyman da bunlara «iyi» adını vermiştir (s. 17). Tanrının Süleyman'a verdiği en iyi yarış atlarının böyle deniz kökenli olduğu konusundaki kanı halkın hayal gücünde iyice yer ettiği görülüyor; öyle ki bir Fas efsanesinde kıyıda oturan yerli halk deniz aygırıyla aşılmış bazı atların çok daha güçlü olacaklarına inanmaktadır» (a.g.e., s. 17, n. 2).

Kürt ortamında benzerine raslanan inancın Yahudi-Arap etkisi altında oluştuğu söylenebilir. Sözelimi, *Küç Osman*¹ başlıklı Kürt poeminde, anlatılan olayın hep başarılar çevresinde döndüğü ilginç bir yarış atı vardır. Bu atın erdemleri şiirde sayılıp dökülürken, babasının bir *deniz aygırı* olduğu belirtilir. Buradaki düşünce, ilk bakışta, İran değil, Arap kökenlidir.

Ama, o sıralarda yalnızca sâmi dünyasına bağlayamayacağımız aynı geleneği epik İran şiirinin de sürdürdüğünü söylemeden edemeyeceğiz. Sözelimi,

(1) O. Mann, *Die Mundart der Mukri-Kürden*, Teil II, Berlin, 1909, s. 353: «Ey Sultan, Mir Seyfeddin Bæg için kır bir aygır gelmiştir; babası bir deniz aygırıdır; ayrıca kanatları da vardır. Onun özengisine ayağını koyup üstüne binmek yalnız senin hakkındır».

«Sultan, aspeki bera bo mir Sefuddin begi hátva, bâbi bahriya, bo hoa bâldâra.»

kahraman Rüstem¹ üstüne, *Şahname*'nin bir bölümünün Kürtçe çevirisinde de aynı motife raslanıyor.

Nihayet, efsanevi atların genellikle beyaz renkte olduğunu belirtelim.

Peygamberin beyaz katırı Düldül, Kürt şiirinde at haline gelmektedir; oysa, İranlı şiirlerde Peygamberin damadı Ali'nin biniti olmak gibi özel bir onur da verilir ona. İran'da birçok yerde taşların üstünde Düldül'ün nal izlerini gösterirler size, ama, yukarıdaki sözlerimizi unutmamışsak, belirli bir kaynakla herhangi bir bağlantı kurulamıyor bu konuda.

3. Yazılı Kürt Edebiyatı.

A. ÜNLÜ ADLAR.

Kürt edebiyatına ayırdığımız bu bölümde, folklor çeşitli görünüşleriyle büyük yer vermemizin nedeni, halk eserleri arasında, Kürtlerin karakterini yalnız yüksek tabakalarıyla değil, bütünüyle onun yansıttığına inanmamızdır; elbet bunun da istisnaları yok değildir, ve halk yapıtları da, beğeni ve tema seçimi yönünden İran ve Arap edebiyatının büyük etkileri altında kalmıştır. Ama, folklorun bu istisnai değerini kabul etmekle, Kürtlerdeki öteki edebiyat belirtmelerini, özellikle de yazılı eserleri sessizlikle geçiştirecek değiliz elbet. Okuru şimdi de işte bu eserlere götüreceğiz². Öte yandan, Kürt folklorunun taşıdığı

(1) Bak. Prym und Socin, *Kurdische, in Erzählungen V. Lieder im Dialekt des Tür'Abdin.*

(2) Bu konuda bak: Vilçevsky, *İlk Kürdoloji Konferansı ve Edebî Dil Olarak Kürtçe Sorunu* (La Première conférence de kurdologie et le problème de la langue littéraire kurde), *Le langage et la Penst*, VI-VII, 1936, Rusça.

büyük zenginlik ne olursa olsun, bu halkın tarihin çok uzak dönemlerine kadar uzanan yazılı eserlere sahip olduğunu unutmamak da yerinde olacaktır. Daha XI. yüzyılın başında, Şemdinan'da, Ali Hariri Kürtçe yazmaktaydı. Onun günümüze kadar gelmiş *Divan*'ı el yazması biçimindedir. Bu dönemden başlayarak ve XII., XV. yüzyıllar arasında geçen uzun sürede, Kürt şairleri topluluklarının birbiri ardı sıra sökün ettiğine tanık oluyoruz; bu çiçeklenme, Kürt ulusunun evrimindeki rolünü belirtmeye çalıştığımız feodalizmin yükseliş dönemiyle aynı zamana raslamaktadır. Bu şairler arasında en ilgiye değer, adları en çok yaygınlık kazanmış olanları şunlardır: Anlatımı ve lirizmiyle eşsiz olarak gösterilmeği haketmiş Cezireli Ahmed Molla, daha sonra Mim-Hc takma adıyla yazan Fakih Têran¹, ve nihayet Hakkârili Molla Bate².

Bütün bu şairler, bir bakıma, «Kürt Firdevsi'si» olarak nitelendirebileceğimiz sanatçının ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Kürt ulusal duygusunun hazırlanış sürecinden söz ederken adını daha önce andığımız Ahmed Hani'ye bu sıfatı yakıştırdık; çünkü ulusal duygunun hazırlanışı, gerçek yerini ve en güzel şiirsel anlatımını onun eserinde bulmuştur. 1591'de Hakkârî'de doğmuş ve 1652'de Bayazıd'da ölmüş olan Ahmed Hani, yalnızca kitabımızın birçok yerinde adını ettiğimiz *Mem-û-Zin* adlı en önemli epik şiirin yaratıcısı olarak değil, aynı zamanda, eseri zaman zaman Celâleddin Rumi'nin (Konya'daki Mev-

(1) Bak. Bu yazara maledilen *Siyah At* şiiri, Socin, yukarıda a.g.e., II, s. 192.

(2) Bak. Bu yazara mal edilen *Dimdim* öyküsü, Socin, a.g.e., s. 202.

levi dervişleri tarikatının kurucusu ve belli-başlı mistik eşinleyicisi) divanının eşsiz bölümlerine yaklaşan birinci sınıf lirik bir şair olarak da okumuş Kürt çevrelerinde ad yapmıştır. Öyle görünüyor ki, Ahmed Hani kendisine model olarak Celâleddin Rumi'nin eserini seçmiştir; bilindiği gibi Farsça'nın bu büyük lirik şairinin eseri Küçük Asya'daki halk lirizmiyle derinden derine kaynaşmıştır, ve lirik Kürt folklorunun en güzel belirtilerine hayat veren aynı kaynaklarla beslenmiştir. Ahmed Hani'nin bazı teorik eserlerinden parçalar var elimizde; bunlar şiir sanatıyla ilgili; özellikle de, Kürt şiirindeki ölçüler ve kafiyeler üstüne ilk ve tek sözlüğü o yapmış.

Dil üstüne sürekli çalışması, derin bilgisi, tartışılmaz şiir kültürü, ayrıca sıkı sıkıya dile bağlı olarak ortaya koyduğu yaratışlardaki, halk deyimleriyle kurduğu imgelerdeki çok içten, yüreктen gelen karakter, işte bütün bunlar, Ahmed Hani'ye en sevilen Kürt şairi olma erdemini kazandırmış ve birçok taklitçisinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlar arasında Bayazıd'lı İsmail'in, Culamerg'li Şeref Han'ın, ve Bayazıd'lı Murad Han'ın adlarını anabiliriz. Bütün bu yazarlar, ve çağdaş Kürt şairlerinin çoğu, dil yönünden olsun, biçim ya da içerik yönünden olsun, gerçekte, sadece Ahmed Hani okulunun geleneklerini sürdürmüşlerdir.

Yazılı Kürt edebiyatının bu yıldızlarının yanında, yaklaşık olarak XVI. - XVIII. yüzyıllarda, Kürdistan'ın Güney-Doğu bölgesinde, lirik şiir denemelerinde az-çok bir başarı elde etmiş birkaç şairden de söz etmek gerekiyor; bunlar, bu bölgedeki Kürt diline (avromanî, guranî, bak. VII. bölüm) yaşlanıyorlar ve model olarak Celâleddin Rumi'nin edebî geleneğini

değil, İran edebiyatının klasik geleneğinin başka bir «kırıcı»sının, Baba Tahir'in eserlerini alıyorlardı; Baba Tahir'in (bak. XI. bölüm, «Ali İlâhi») lirik şiiri (dörtlüklerden oluşan), İran'ın bu bölümünde oturan geniş halk tabakaları içinde çok büyük bir yaygınlık kazanmıştır; bu şiir, modern İran dili tarafından bütünüyle yutulmamış belli bir yerel beğeniye hâlâ taşımakta, ve Kürt konuşma normlarına çok yaklaşan bazı diyalekt özelliklerini muhafaza etmekteydi.

B. ÇAĞDAŞ TEMSİLCİLERİ.

Bu edebiyat eğiliminin en iyi temsilcileri arasında, hiç kuşkusuz, XIX. yüzyılda yaşamış şairleri saymak gerekir. Bunların adlarını da verelim: Nali¹, Salim ve Koy'lu Hacı Kadir. Minorsky bunlara başka adlar da ekliyor (*İslâm Ansiklopedisi*): 1909'da Süleymaniye'de ölen ve *divan*'ı 1924'te yayımlanmış bulunan Mahur; Sirvan üstünde, Talabani ailesinden gelen ve 1910'da ölen Şeyh Razay²; Alepçeli Osman Paşanın oğlu olup 1920'de ölen Tahir Beg Caf; ayrıca, *divan*'ını 1806'da tamamlamış Hakkâri'li Şah Pertev ve Büyük Savaş sırasında Sauc-Bulag'da ölen Abdullah Beg Misbah Ali Divan («Adab» takma adını kullanmıştır). Daha önce de sözünü etme fırsatını bulduğum Adab (V. bölüm), Ravanduz'da Seyit Hüseyin

(1) Seçme şiirleri Amin Faidi'nin *Şû'a'at* kitabı içinde, İstanbul'da yayımlanmıştır.

(2) Bu konuda C. J. Edmonds'un yazısına bakınız, *A Kurdish lampoonist: Şeyh Rıza Talabani, J. of the Royal Central Asian Society*, c. XXIV, Temmuz 1937. Ayrıca, Farsça'da, Doktor Muhammed Mokri adını anmalıyız. (bak. *Nethr-é farsiyé moacer*, 1330)

Hüzni tarafından yayımlanmış küçük bir şiir kitabı bırakmıştır; bu kitabı da, hayatındaki karşılıksız tek aşkına, söylemekle saygısızlık etmiyorsam, bir Kürt Beatrice'ine ithaf etmiştir. Ayrıca, bu şairin, tanıştığımız zaman bana armağan etmiş olduğu ve içinde bazı *gazeller* bulunan el yazısı bir defteri var elimde.

Edebi gelenek, özellikle de şiir geleneği Kürtlerde kaybolmuyor: Bunun kanıtını, Minorsky'nin (*a.g.e.*) yaptığı ve birçok çağdaş adı bir araya getirdiği listede de göstermektedir: Bağdad'lı Abdülkâdir Zahavi; Süleymaniye'li Ali Kamil ve Ahmed Beg Fettah Sahip-Kiran; Mustafa Beg Caf (heccav); Adele Hanımın oğlu Ahmed Beg Caf (bak. V. bölüm); Kirkuki (At-hir). Kürt basınından, özellikle de Şam'da yayımlanmakta olan *Hawar* dergisinden daha başka adlar da çıkarılabilirdi. Ama bize öyle geliyor ki, bu halkın acılarıyla dolu yayat koşulları göz önünde bulundurulursa, Asya'nın bu bölümündeki başka modern edebiyatlar karşısında pek de kötü görünmeyen yazılı Kürt edebiyatının varlığı konusunda okurun daha fazla kanıtı gereksinimi yoktur.

C. KÜRTÇENİN BİR EDEBİYAT DİLİ OLARAK SORUNU.

Burada ortaya çıkan sorun, yazılı bir Kürt edebiyatının varlığı karşısında bulunduğumuz zaman, yazarların hangi dilde yazacakları, ve bütün Kürdistan çerçevesinde, herkesin anlayabileceği biçimde düşünceleri iletmeğe elverişli ortak bir edebiyat dilinin var olup olmadığı sorunudur.

Bu konuda, 9-14 Temmuz 1934'te, Erivan'da (Sovyet Ermenistan'ı) toplanmış Kürdoloji konferansı sı-

rasında bunları formüllendirmiş olan Vilçevsky'de bazı ilginç açıklamalar buluyoruz.

Okurun daha önce yakınlık kurmuş olduğu bu Kürtçe uzmanı, her şeyden önce, Kürt edebiyatının, daha doğduğu andan itibaren, büyük kızkardeşi olan İran edebiyatı karşısında bağımsız kalma yollarını aradığını, aynı zamanda da, çağdaş dönemin, yani Müslüman dönemin klâsik İran edebiyatı içinde kendini uzlaşmacı olmayan eğilimlerin mirasçısı olarak gördüğünü gözlemliyor. Gerçekten de, daha önce de, Kürt edebiyatının özellikle Celâleddin Rûmî gibi bir yenilikçinin ya da bir Baba Tahir'in mistisizminin peşinden gittiğini görmüştük. Öte yandan, modellerin seçilişi, duyulur biçimde modern İran edebiyat diline yaklaşmış bulunan Kürt yazarların dilini de etkilememiş değildir.

Bununla birlikte, eserleri Kürt folkloruyla beslenen Ahmed Hani, Cezireli Molla Ahmed, Nâli vb. gibi az sayıda birkaç yazarı saymazsak, yazılı Kürt edebiyatının ulusal düşüncelere ancak dar bir feodal çember ve zayıf bir entellektüel çevre içinde ulaştığı gerçeğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

Yabancı birçok Devlet arasında bölünmüş olan Kürt kitlesine gelince, o, yazılı edebiyattan yoksun bulunmaktaydı. Ne var ki bu halkın yüksek sınıfları, hâkim ulusun aynı toplumsal düzeydeki çevrelerine bağlanmışlardı, ve edebiyat dili niteliği olarak ve kültürel ve siyasal ilişkiler için, onların dillerine (Türkçe, Farsça, Arapça, bazan Ermenice) hizmet ediyorlardı.

Kısacası, ancak geçen yüzyılın sonlarına doğrudur ki Kürt ulusal hareketi (bak. IX. ve X. bölümler), bu amaçla, Kürt dilinin bazı biçimlerini kullan-

mağa, kimi zaman büyük bir başarı kazanmaksızın (iyi anlamak gerekir bunu), ilk adımlarını atmağa başlamıştır, hâlâ da atmaktadır. Yalnız XIX. yüzyılda, daha doğrusu Büyük Savaş sonrasında, iki Kürt kültür merkezi yavaş yavaş bir oluşum yoluna girmiştir: Bunlardan biri, Ahmed Hani okulunun geleneği içinde birbirine yaklaşmış Kürt edebi eserlerinin yayımlandığı, yeniden yayımlandığı Şam; öteki de, Baba Tahir geleneğine bağlı edebiyatın yayımlanmasının merkezi olan Bağdad'dır.

Vilçevsky'nin işaret ettiği bu merkezlerin yanında, Kahire'nin de sözünü etmek gerekir belki; çünkü Muhammed Ali Avni'nin ve Faracullah Zeki'nin özenleriyle Şerefnâme'nin eleştirel bir metni ve XI. bölümde sözünü ettiğimiz Seyit Abdurrahim el-Hüseyin'in teolojik eserinin, gurani lehçesiyle yayımı bu kentte olmuştur.

Şam'da yayımlanan edebiyat, Kemalist Türkiye'nin edindiğine benzeyen bir Lâtin alfabesini benimsemiştir. Belli bir süre uyarlanmış Arap alfabesini kullanmış olan Bağdad edebiyatı da, 1933'ten itibaren, yerel yazı kaynaklarına ve Güney Kürt lehçelerinin fonetik özelliklerine uydurulmuş bir Lâtinleştirilmiş alfabe kullanmaktadır. Şam'da yayımlanan edebiyat özellikle Suriye ve Türkiye Kürtleri arasında, Bağdad'daki ise Irak ve İran Kürtleri arasında yaygınlık kazanmıştır.

D. SURİYE'DE KÜRT KÜLTÜR HAREKETİ.

Kültür hareketinin Kürtler arasında ancak 1930 olaylarından sonra gerçek bir önem kazandığı Suri-

ye'de¹, Fransız mandası altında yaşayan ülkelerde siyasal bir eylemin elverişsizliğini de o hareketi yürüten kimseler görmüş olmalıdırlar. O zaman, birçok Kürt ileri geleninde, içinde bulunulan ortamın güçlüklerine karşın, zaten son derece ivedilik kazanmış bir çabanın gösterilebileceği düşüncesi uyandı: Dilin yeniden canlandırılması, Kürtçe eğitimin geliştirilmesi ve halk edebiyatının diriltilmesi yoluyla Kürt topluluk duygusunun pekiştirilmesi. Bu kültür hareketini başlatanlar, Türkiye'de Haco Ağa direnişine katıldıktan sonra Şam'a (Kürt mahallesi) yerleşen Emir Celâdet Bedirhan ile onun Beyrut'ta oturan kardeşi Kâmuran Ali Bedirhan olmuştur². Hareketin başlıca organı da, Kürtçe ve Fransızca olarak yayımlanan, ilk sayısı 15 Mayıs 1932'de çıkmış olan *Hawar* («Çağrı») dergisiydi. Yalnız Suriye'den değil, Irak'tan, Ürdün'den de, birçok Kürt aydını bu esere katkıda bulunmuştur: Hevind Sori, Eli Seydo gibi profesörler, Doktor Ehmed Nafiz gibi hekimler, Cigerhun Kurdi, Evdilkhalik Esiri, Kedrican, Mustafa Ehmed Boti gibi tanınmış şairler bu arada sayılabilir. Daha dikkate değer bir olay da, çok sayıda aşiret ya da fraksiyon reisinin de harekete katılmış olmasıdır: Haco Ağa (Haverkiye) ve oğlu Cemil Ağa; Mustafa Şahin (Alâeddin) ve oğlu Şahin, Evdirrahman Favzi (Baton), Ehmed Melik (Alâeddin), vb..

Hawar dergisi kurucularının ilk işleri, uzun yıl-

(1) Bak. *Les Kurdes de Syrie*, P. Rondot (France méditerranéenne et africaine, fas. 1, 1939).

(2) Emir Celâdet, 1951'de bir kaza sonucu ölmüştür: Emir Kâmuran Paris'te (1952) oturmaktadır. Büyük entellektüel ve ulusal hareketin gözbebeği olan birincinin ölümü, Kürt ülküsü için ağır bir kayıp olmuştur.

lardan beri kendilerinin hazırlamış olduğu Lâtin harfleriyle bir Kürt alfabesinin ortaya konması ve kullanılması olmuştur; dergi de Lâtin harfleriyle basılmaktaydı. Gerçekten de yazıda geleneksel olarak kullanılan Arap-Fars harflerinin Kürt diline uyarsızlığı, uzun bir süreden beri bütün gözlemcilerin dikkatini çekmekteydi. Dilin dehası, farklı bir araç gerektiriyordu. *Hawar'ın* kurucuları, daha önce Lâtin harflerini kabul etmiş olan Türk alfabesi deneyinden esinlenmekten çekinmediler, ve kendileri de, otuz bir harfli, basit bir alfabe yaptılar; bunu yaparken, belirleyici işaretlerin ve çift harflerin mümkün olduğu kadar karışık olmamasına, Kürtçede kullanılan seslerin tam olarak verilmesine çalıştılar.

Bu alfabe, bazı bölgesel telâffuzları tasfiye ederek Kurmanci Kürtçesinin birliğini kurma (*Hawar* dergisi yöneticilerinin tasarladıkları ikinci çaba) girişimini başlatmaktaydı. Büyük Kürt lehçelerinin her birinde olduğu gibi, Kurmanci içinde de, gerçekten, az ya da çok farklı bir sürü «ağız» vardı. Öyleyse, Kürt klâsiklerinin dilinden ve gramer geleneginden esinlenmiş, bu çeşitli ağızları eritmeğe elverişli, yine de bunların her birinin kullanma biçimleriyle bağlantıyı kesmeyen tek tip bir Kurmanci kurmak gerekiyordu. Ayrıca, anlatım gücünü çağdaş hayatın sorunlarına göre yayarak, dilin zenginleştirilmesi ve esnekleştirilmesi uygun olacaktı.

Bu dil yenilenmesi her şeyi kolaylaştıracağından, kendi içinde bir halk edebiyatı rönesansı oluşmalıydı: *Hawar* yöneticilerinin üçüncü bir amaçları da buydu. Dergi, sütunlarını yalnız klâsik yazarlardan parçalara ya da daha önce bilinen halk şiirlerine açıyor

değildi; bu geleneği sürdürmeğe çağrılmış çağdaş genç şairlerin yeni ürünlerine de yer veriyordu.

Nihayet, Kürtlerde Kürtçe eğitimin yoğunlaştırılması da, *Hawar* ekibinin, daha az önemli olmayan dördüncü bir görevini meydana getirmekteydi. Bunun için, dergi, sütunlarında, aydınların kendi otoritelerine zarar verecekleri korkusuyla, aşiret reislerini onlara karşı direnç içinde tutan o eski yanlış anlamaları dağıtmağa çalışarak, eğitim için zeki bir propaganda çalışmasına girişti. Ayrıca, Kürtçe eğitime, zorunlu okul malzemesini gecikmeden sağlayarak geçilmesi uygun olacaktı; *Hawar* yazarları, bu amaca karşılık verecek bir dizi defter yayımladılar: Defter no 1, *Kürt alfabesi üstüne not*; defter no 2, *alfabe sayfaları*; defter no 3, *Oğullarımın Yüreği*, çocuk şiirleri. Lâtin harfleriyle Kürtçe eğitim, 1933'te, Beyrut'ta, bir akşam dersi vesilesiyle, Emir Kâmuran Bedirhan tarafından açıldı; ve Lübnan'ın başkentinde çalışan Kürt işçileri arasında büyük ilgiyle karşılandı.

Sınırlı da olsa, bir halk kitlesine yöneltilen bir çalışmada eksik olmayacak maddi güçlükler, ne yazık ki, bu hareketin gelişimini kösteklemiştir; ne var ki işi başlatanlar bu güçlüklerden yılmadılar. *Hawar* dergisi, 1935 yazında yayımını durdurdu, bu güne dek de yeniden çıkmadı. Ama defterlerinki, üç yıllık bir aradan sonra, 1938'de, okullar için çok başarılı bir dizi temel bilgi kitabıyla yayımına yeniden başladı: Defter no 9, *Kürt alfabesi*; defter no 10, *Kürtçe okuma kitabı*; defter no 11, *Alfabem*; defter no 12, *Din dersleri*. Böylece, Kürt dilinde eğitime temel olabilecek bir metin ve temel bilgi kitapları meydana getirilmiş ve işlerliğe geçirilmiş bulunuyor. Halk kendi geleneksel edebiyat hazinelerini daha iyi anlamayı

öğrenirken, aydınlar arasında da Lâtin alfabesinin kullanılışı ve okuma zevki yaygınlaşmaktadır.

Kısacası, Suriye'de kültür hareketi, belirgin bir gelişim içindedir ve umutlar uyandırmaktadır¹. Bu ülkede, Sovyet Ermenistanı'ndaki, Irak'taki gibi bir yüzey yayılması sağlanamamışsa da, salt Kürt bir görünümün değerli üstünlüğüne tanık oluyoruz. Kürt dilinin ve edebiyatının dehâsına yabancı hiç bir düşünce onu etkilememiştir. Bu bağımsızlık, Suriye'deki Kürt aydınlarının zekâ niteliklerini olduğu kadar, Fransız otoritelerinin tam tarafsızlıklarını da göstermektedir; bu da Suriye'de Kürt kültür hareketine yüksek bir manevî değer kazandırmakla sonuçlanmaktadır.

E. IRAK'TA KÜRT KÜLTÜR HAREKETİ.

Suriye'deki Kürt edebiyat dünyası konusunda bizi M. Rondot aydınlatmıştı. *Güney Kürtçesinin Bibliyografyası*'nı da (1920-1936), C. J. Edmonds'a borçluyuz (J. of R. C. Asian Soc. c. XXIV; Haziran 1937). Bu bibliyografyadan önce, o dönem içinde, çıkmış ve çıkmakta olan süreli yayınları öğreniyoruz: Süleymaniye'de, yedi başlık; Ravanduz'da, Erbil'de ve Kerük'te, her birinde birer başlık; Bağdad'da dört başlık. Daha sonra, yukarıda adlarını sıraladığımız çağdaş Kürt yazarlarının şiirsel eserleri geliyor: Hepsisi dokuz kitap. Şiirler, hicivler, şarkılar, türküler: Altı başlık. Dördüncü bölüm tarihe ayrılmış; tarih alanın-

(1) Bu satırların yazıldığı günlerden beri tuhaf bir uzlaşma görülüyor. Emir Kâmurân'ın gidişi, Celâdet'in ölümü ile yeni bir siyasal ortam doğduğu söylenebilir.

da, çoğu, kitabımızda sık sık adını anma fırsatını bulduğumuz Hüseyin Hüznî'nin kaleminden çıkmış on üç eser yayımlanmış. (bak. VIII. bölüm). «Dram ve Roman» başlığı altında üç kitap var; bunlardan biri... Conan Doyle'dan çevrilmiş.

Sonraki bölümde din ve ahlâk üstüne eserleri sınıflanmış: On beş başlık. Bunların çoğu ince broşürler.

Yalnız bir istisnayla: Bahauallah üstüne İngilizce bir eserin çevirisi 336 sayfa.

Filoloji (gramer, söz hazinesi, alfabe, okuma kitapları) bölümünde on başlık; askeri, teknik ve pedagojik kitapları, altı başlık. Nihayet, 1936'dan bu yana yayımlanan birçok eserle uzama olanağı bulamamış olan bu liste, dört tartışma kitapçığı ve siyasal broşürlerle son bulmakta¹.

Kürt folklorunun zenginliği karşısında bütün yazılı edebiyat, daha doğrusu basının olanaklarını tanımış edebiyat budur; çünkü Kürdistan'a ilişkin ve Kürtçe yazılmış müsvettelerin henüz tamamını bilmiyor olmamız mümkündür; bunların hepsi yayımlandığı zaman, Şam'daki ve Bağdad'daki bu bibliyografya gözümüze daha küçük görünebilir. Bununla birlikte, bu yazılı edebiyat, olduğu kadarıyla da, Kürt seçkininin, kendi dilini, tarihini, edebiyatını geliştirmek için gösterdiği çabayı yansıtmaktadır. Kürtler, bugün oturdukları çeşitli Devletler içindeki sayılarıyla orantılı biçimde bir okullar ağına sahip olsalardı, hiç kuşku-muz yok ki, kendi diri zekâları ve folklorlarının zen-

(1) Bununla birlikte, P. Th. Bois tarafından çok güzel bir biçimde özetlenmiş bir Kürt edebiyatı tarihinin bulunduğu dikkatli çekeriz (bak. bibliyografya).

ginliği sayesinde, çok hızlı bir edebî *risorgimento* (rönesans) sürecini başlatacak ve daha büyük sonuçlara ulaşacaklardır.

F. SOVYETLER BİRLİĞİ'NDEKİ KÜRTLERDEN DİLBİLİM ALANINDA İLERLEMELER.

Gerçekten, bunun bir kanıtını Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerde görüyoruz; bize de bunu anlatmak düşüyor şimdi. Kuşkusuz bu Kürtlerde beliren büyük çabadan söz ederken, Sovyet propagandasının payını da unutmamak gerekir; Çarlık döneminde her türlü kültürel ilerleme özeninden yoksun bırakılmış Kürtler ve geniş birliğin sınırları içindeki çeşitli başka etnik topluluklar açısından bu propaganda hızla harekete geçmiştir. Gerçekten de, burada, Engels'in Komünist Manifestosu'nun, ya da sınıf mücadelesi, tarımda kollektivizm üstüne birkaç başka broşürün Kürtçeye çevrilmiş olmasının, Trans-Kafkasya'daki çobanlara bu yönden bir hizmet sunmak olup olmadığı düşünülebilir. Ama şu da var ki, Ermenistan'daki, Azerbaycan'daki ve başka Sovyet bölgelerindeki Kürtler, eğitimlerine yetecek sayıda bir okul ağına bugün sahiptirler; bu arada bir ortaokul, bir gazete, sayıları şimdiden yüzü bulan kitap olduğunu da ekleyelim. Asıl tarihsel Kürdistan'ın sınırları dışında kalmış, sayıları çok az olan, ve ulusal değilse de, hiç değilse ana dilleriyle konuşup yazma olanağını edindikleri bir kültür içinde örgütlenmiş bu Kürtlerin durumunu tuhaf bulanlar çıkabilir. Unutmamak gerekir ki Stalin'in ulusallık siyasası şu formül içinde özetlenmektedir: Kültür, biçimiyle ulusal, ama içeriğiyle sosyalist olmalıdır. Bu koşullar içinde, Kürt ulusunun

geleneksel kültür varlığının serbestçe gelişmesi söz konusu değildir. Yalnız Parti Siyasal Bürosu tarafından belirlenmiş «genel çizgi»yi izleyen gelişime izin vardır, yalnız o özendirilecektir.

Bu ihtiyat payları altında, işte, yine Vilçevsky'den aldığımız, ve Sovyet Kürtleri tarafından gerçekleştirilmiş dilbilimsel ilerlemelerle ilgili birkaç ayrıntı.

Kürt bölgelerinin sovyetleştirilmesi ve Sovyet otoritesi ve Komünist Partice izlenen ulusal leninist siyasa sayesinde ki, diyor Vilçevsky, Kürt halk kitleleri için edebiyat sorunu gündeme getirilmiş ve çözülmüştür. Trans-Kafkasya Kürtlerinin, Ermenistan, Gürcistan, Acaristan, Nakışeven ülkeleri (ayrıca, Caspienne ötesinde, Türkmenistan) arasında bölünmüş olması nedeniyle, iyice yerel nitelikte, ilgili bölgenin lehçesi içinde, konuşulan dilin o yerel ağzlarının sınırlarını aşmadığı alfabeleri ve söz hazinelerini oldukları gibi yazıya geçirmek söz konusu olamadığından, ilk aşamada yazılı bir Kürt edebiyatının yaratılması gerekiyordu. Böylece, 1928'den itibaren, Ermenistan'da Kürtçe bir edebiyat yaratıldı; sonradan, şiveleri daha yakın olan Gürcistan ve Nakışevan için de bundan yararlanıldı. Daha sonra da, 1931'de, Azerbaycan Kürt şivesiyle birkaç kitap, yayımlandı; 1933'te de, Türkmenistan Kürtlerinin bir yazılı edebiyata kavuşmaları için işe girişildi.

Bununla birlikte, 1932'den sonra, Sovyet Kürtlerinin oturduğu bölgelerde okuma-yazma olayı genellik kazanınca, hayvan yetiştirme ve tarımın kollektifleştirilmesi sonucu sömürücü sınıflar tasfiye edilince, Kürtlerde kültür rönesansının ardından bir ekonomik yükselme başladığı görüldü; Ermenistan ve Gürcistan fabrikalarında Kürt proletaryası ortaya çıktı, ve emek-

çilerden entellektüel bir sınıf oluşmağa başladı, işte o zaman, daha güçlü, biçimiyle ulusal, yapısıyla sosyalist nitelikteki yeni Kürt kültürünün yapısını kucaklamağa ve yansıtmaya elverişli bir edebiyatın yaratılması sorunu ortaya çıktı. Buna paralel olarak, bu yeni aşamada, Kürt edebiyat dili nasıl olacak acaba?..

Kürdistan şiveleri henüz pek az incelenmiş olduğundan ve Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerin (yaklaşık olarak 100 bin), başka ülkelerdeki Kürt nüfuslarına göre küçük bir azınlık teşkil etmesinden ötürü, bu sorunların çözülmesi yolunda doğal olarak karşılaşılan teorik ve pratik güçlükler daha da ağırlaşmaktadır.

G. 1934 ERİVAN KONGRESİ.

1934 yazında, Erivan'da toplanan kongrenin temel çıkış noktasının, Kürt edebiyatının ve Kürt edebî dilinin yaratılması ve bunların sınırların ötesindeki Kürtlerle ilişkileri sorunu olduğu hemen anlaşılacaktır. Gerçekten de kongreye katılan herkes bu sorunun çözümünü, Sovyet Kürtlerinin siyasal ve kültürel gelişim derecesi için bir sınav olarak görmekteydi. Öyle ki, kongre sırasında çıkan başka her türlü sorun, Kürt Sovyet kültürünün bu temel sorununun çözümüne bağlanarak ele alındı ve öyle çözüldü.

Bu yüzden, karşılaşılmış yöntemsel ya da pratik güçlükler ne olursa olsun, kongre, bütünüyle, amacının yüceliğine göre davrandı, ve yaklaştığı sorunları bütünüyle çözdü. Kongrenin bu başarısını Vilçevsky şuna bağlıyor: Kongre, «önder», «en iyi korunmuş», «en saf» bir lehçe seçerek onu edebiyat di-

linin temeli olarak önermekten uzak durmuş, mevcut edebi eserlerde şimdiye kadar bulunan normları dile uygulama yolunu tutmamış, sorunu dar bir dilbilim sorunu olarak, görmemiş, tersine, gerçek anlamda gerçekçi bir espri içinde bütün bu ikincil sorunları aşmış, Sovyetler Birliği'ndeki Kürt edebi dilinin başlıca sorununu siyasal bir postüla olarak ele almıştır; o da şudur: Geniş Kürt emekçi kitlelerine ulaşabilen ve onlar tarafından anlaşılabilen bir dil yaratmak.

Bunun içindir ki, yaratılacak edebi dilin çıkış noktası olarak, Ermenistan Kürtlerinin dilini seçerken, Kongre, aşağıdaki noktaların altını çizmeyi de geri bırakmamıştır:

1° Bu dilin, Tiflis'te, Leninakan'da ve Allahverdi bakır madenlerinde doğan Kürt proleteryasının dili olarak önemli oluşu¹;

2° Bu dilin ele alınıp yaratılmasından yana görüşü paylaşan büyük bir Sovyet Kürt entellektüeli grubunun bulunması;

3° Ermenistan Kürtlerinin dilinin, edebi tereke ve dilbilim yönünden, klasik Kürt edebiyatının en iyi modelleriyle (Ahmed Hani ve okulu) sıkı bağlar içinde olmasından ötürü, bu dilde o eserlerden en iyi yararlanma olanağının bulunması;

4° Ermenistan Kürtlerinin dilinde zengin bir folklorun varlığı;

(1) İyi bir gözlemci, halkı olarak şöyle diyor (Little-Page, *A la recherche des mines d'or de Sibérie*, s. 232): «Sovyetler'de, bir topluluğun, sanayileşmezse ilerleyemeyeceği fikri hakim». «İlk amaç, Asya'lı çobanların fabrika işçileri, makina kullanan kimseler haline getirilmesi olmuştur.» (a.g.e., s. 233).

5° Bu dilde nisbeten önemli bir edebiyatın varlığı (birkaç yüz kitap, düzenli olarak çıkmakta olan bir gazete).

Elbet, Sovyet Kürtlerinin edebî diliyle başka ülkelerdeki Kürtlerinki arasındaki ilişkiler sorunu da ortaya çıkıyor. Daha dün Kürt kültür hareketi içinde en az ilerlemiş bir grup, Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler, doğru leninist ulusal siyasa sayesinde, ve onların bugüne dek bilinmeyen yeni bir kültürün, sosyalist toplum kültürünün kuruluşuna aktif biçimde katılmaları sayesinde, işte bu Kürtler, Kürt kültürünün öncüleri haline dönüşmüşlerdir; birçok kanıt arasında, yapılan bu kongre de bunun en parlak bir kanıtı değil midir? Çünkü dün daha okuma-yazma bilmeyen çoban ve köylü Kürtler, bu kongrede kendi dillerinin, kendi kültürlerinin geleceğini tartışmışlardır; eski bir tarım işçisiyken bugün Üniversitede doçent olan bir Kürt konferansçı olarak söz almıştır kongrede.

Öte yandan, Vilçevsky'nin bizim, başka bir iki noktada olduğu gibi buna da bütün bütüne katılmadığımız¹ bir gözlemi daha var; bu gözlem, dışarıdaki Kürt edebiyatının, Sovyet Kürtlerinin edebiyatı için ne gibi bir kültür değeri taşıyacağı konusundadır; Vilçevsky'ye göre, «Uluslararası emperyalizmin

(1) Gerçekten, bir halkın ulusal gelişiminde, hele Kürtlerinki gibi ekonomik yönden de az gelişmiş bir toplum söz konusuysa, yalnız proletaryanın öncü role çağrılması gerektiğinin zorunlu olduğuna inanıyoruz. Ama, bu, okurun da daha önce kavramış olduğu gibi, Kürt sorununun toplumsal görünümünü karşısında gözümüzü kapamayı gerektirmez. Biz, Sovyet Kürtlerinin, bu halkın bütün başka gruplarına örnek olabileceklerine, ve öyle olmaları gerektiğine inanmıyoruz.

ajanları» Kürtleri edebî bir entrika eylemine indirge-
mişlerdir¹.

Kısacası, Vilçevsky diyor ki, Sovyetler Birliği'nde-
ki Kürtler, kendi gelişimleri içinde durmuş, gerileme-
ğe uğramış olan yabancı ülkeler Kürtlerinin dilini ve
edebiyatını körü körüne taklit edemezler ve etmeme-
lidirler; tersine, feodal dönemden kalma klasik Kürt
edebî modellerinden ve folklor eserlerinden yararlan-
malıdırlar.

Oysa bunun tersinin söz konusu olması gerekir;
nitekim, kongre de, Kürtçenin dilbilim sorunu konu-
sunda, Sovyet Kürtlerinin edebî dilinin, bütün Kürd-
istan emekçilerinin edebî bir dili haline dönüştürül-
mesine karar vermiştir.

Kongre, Sovyet Kürt edebî dilinin yaratılmasına
temel olarak Ermenistan Kürtlerinin dilinin benim-
senmesinden yana karar vermişse de, hemen ardın-
dan, onu, bugüne dek Sovyet Kürt edebiyatında hâ-
kim bir yer elde etmekten alıkoymuş bütün nedenle-
ri de sıralamıştır:

1° Ermenistan'da basılmış birçok edebî yayının
geniş Kürt emekçi kitleleri için anlaşılmaz nitelikte
oluşu, bu alanda çalışan kimselerin pek yeterli ol-
mayan bir edebiyat oluşumu taşımalarından ve Kürt
dili bilgilerinin yetersiz oluşundan doğmuştur²;

2° Bunun doğal bir sonucu olarak, çoğunca, Sov-
yetler Birliği'ndeki dillerin uluslararası karakteri he-

(1) Bu, Rondot'nun Suriye Kürtleri konusunda söyledik-
lerine hiç uymamakta.

(2) Öyle ki, Kürtçeye çevrilmiş bazı komünist metinlerin
yanlarına terimleri açıklayan küçük sözlükler konması gerek-
miştir; metinler, bu açıklamalarla daha da anlaşılmaz hale
gelmektedir.

saba katılmaksızın ortaya konmuş, açıkça pek başarılı olmayan bir terminolojiyle dilde tıkanıklıklar yaratıldığı görülmektedir;

3° Yerine oturtulmamış bir imlâ, yeterince zengin ve esnek olmayan bir terminoloji, alfabe boşlukları., Sovyetler Birliği'ndeki Kürt dilinin gramerinden gelen bütün yanlışların önü henüz alınmış değildir.

4° Bazı yazarlarda «Konuşulduğunu işittiğin gibi yaz» parolasını bir reformmuş gibi uygulama eğilimi görülmekte; oysa bu uygulama Sovyetler Birliği'nde uzun bir süreden beri mahkûm edilmiştir.

5° Daha az sakıncalı olmayan bir eğilim de, Ermenistan'daki Kürt dilinin, bugünkü haliyle sanki daha Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler için edebi bir dil olarak biçilmiş kaftan görmektir; bu eğilime, «en saf», «en iyi korunmuş» vb. gibi dilbilimsel biçimler konusunda, Hint Avrupa'cı' görüşlere bağlanmış bazı burjuva Kürt entellektüel çevrelerinde rastlanmaktadır.

Kongre, bütün bu gözlemleri dikkate alarak, aşağıdaki somut dilekleri sıralamıştır:

1° Sovyet Birliği dilleri için bu yönden benimsenmiş ilkelere uygun olarak, yani dilin uluslararası kılınması olayından, buna paralel olarak da, ilgili dilin sunduğu sözcüklerin bütün yaratma olanaklarının değerlendirilmesinden hareket edilerek, terminoloji alanındaki çalışmalara hemen bir düzen verilmesi;

(1) Burda, Marr'ın «yeni dil teorisi»ne yerini bırakan Batı dilbilim okulunun geçici karakterine imada bulunuluyor (Marr'ın Stalin tarafından 1952'de mahkûm edilmesine kadar).

2° Uluslararası ve Sovyetik terminolojinin yanısıra, ekonomi ve coğrafya yönünden uzakta kalmış bölgelerdeki Kürt dilinin yerel özellikleri hesaba katılmalı; kitleler için hazırlanacak temel bilgi ve öğretim kitapları daha büyük bir dilbilim özgürlüğü içinde ele alınmalıdır (yine de, bu kitapların, ancak ilgili bölge sınırları içinde yararlanılabilecek biçimde basılması şartıyla);

3° Sovyetler Birliği'ndeki Kürtlerin edebî dilleri için, mümkün olan en kısa süre içinde, bilimsel ve pratik bir gramerin hazırlanması;

Kongre, bunun için görevlendirilmiş komisyonun, raporunu Sovyetler Birliği'nin ikinci Kürdoloji kongresine sunmasına da karar vermiştir.

4° Alfabede ve bugünkü imlâ sisteminde âni değişiklikler yapmaktan kaçınılması; bunun için, bir gramer hazırlamakla görevlendirilmiş komisyonun çalışmalarının ikinci kongrede yapılacak tartışmalarla ortaya çıkacak sonuçların beklenmesi;

Edebî dilin kültürel atılımın güçlü ögesi olarak oynadığı role ilişkin bütün bu düşünceler, kongre sırasında, dilbilimsel nitelik taşımayan başka sorunlar yönünden bir temel meydana getirmiştir. Sözgelimi, A. Şamilov yoldaşın (ki okur onu Ereb Şamo adı altında tanıyor, bak. III. bölüm, onun *Kürt çoban* kitabından parça), Kürt toplumunun toplumsal-ekonomik yapısı üstüne sunduğu rapor, Kürt ulusal kültürünün geçmişteki varlığının tarihsel plânda belirlenmesi yönünde çok hararetli bir tartışmaya yol açmıştır¹. Kongrenin, Sovyetler Birliği Bilimler Akademisinin yanı-

(1) Bak. Kitabımızda Kürtlerin tarihi ve dinıyla ilgili bölümler

sıra, Orientalizm Enstitüsü'nden, Kürt yıllıklarının (Şerefnâme) çevrilip basılmasının üstlenmesini rica etmesi, Dil ve yine Düşünce Enstitüsü'nden Kürt edebî dilinin gelişimiyle ilgili yöntemsel sorunların incelenmesini Kürt edebiyatı klâsik dönem eserleri dizisinin yayımını yönetmeği üstlenmesini rica etmesi hep aynı espri içinde yorumlanmalıdır.

Böylece, daha önce de belirtmiştim. Sovyetler Birliği'ndeki Kürt grupla ilgili olarak, biraz tuhaf bir durum karşısında bulunuyoruz. Gerçekten de, başka ülkelerde oturan soydaşlarının manevi hareketi içinde bu Kürtlere yönetici rolünü hiç bir şey vermemektedir. Okur, Sovyet hükümetinin kendi ana dilleri içinde yetişmek, kitaplar yayınlamaktan ibaret bir çeşit kültürel özerklik tanıdığını kavramış olmalıdır. Ama aynı hükümetin, bunu yaparken, Kürtlerin ulusal gelişimini elverişli duruma getirme amacından hareket ettiğini düşünmek doğru olmaz. Erivan kongresinin çalışmaları, tersi düşüncelerin hâkim olduğunu esinletiyor bize. Bütün Kürdistan'daki bütün «Kürt emekçilerin» olması istenmiş ortak bir Kürt edebî dilinin yaratılması söz konusudur. Başka türlü söylersek, bu dil Doğu'daki Kürt kesiminde Sovyet etkisine hizmet etmelidir. Kürt edebî dili mi? Kuşkusuz. Ama o, her şeyden önce, fabrikalarda çalışan Kürt proleteryanın, yani geleneksel ortamlarından kopmuş öğelerin dilinden esinlenmelidir. Bu proleter Kürt sadece adıyla Kürt olacak, Sovyet Devletinin plânlarının uygulanmasında çalışan her ırktan işçilerin anonim ve bir biçim taşımayan (amorphe) kitlesi içinde eriyecektir. Zaten, dolaylı yoldan, kongrenin şiddetli tepkiler uyandırmaksızın bu tür görüşü zorla benimsetemeyeceği anlaşılıyor. İçinde, bütün şeref, reise sadakat, doğduğu yere

bağlılık gibi bütün kavramlara yatkın biçimde, bu halkın ruhunun titrediğini hissettiği Kürt halk ve klâsik edebiyatına özellikle uygun bir yer istenmedikçe, kolay bir iş olmayacaktır bu. Öyle görünüyor ki, Sovyet Kürtlerindeki edebî sorunun nesnel açıdan incelenmesi bizi ikili bir sonuca götürmektedir. Bir yandan, eski rejim döneminde mevcut olmayan bir okul sisteminin kendine armağan edildiğini gören bu grubun entellektüel uyanışıyla kazanılmış sonuçlar inkâr edilemez; ama bir yandan da, bu okulların ve bu edebiyatın aracılığıyla Kürt kitlelerinin kafalarına sokulmuş olan düşüncelerin değeri konusunda kesin ihtiyat payları ayırmak gerekiyor.

Bu oluşumdaki Kürt entellektüellerinin, sun'î zihniyetleriyle, yurttaşlarıyla olan teması ve ortak dili yitirmelerinden, boşluğa yuvarlanmalarından korkulur.

4. Rusya'nın Kürdoloji Alanındaki Rolü.

Kürtler ve Kürdistan için kaleme aldığımız bu eseri, hiç de az bir gerçek payı taşımayan şu gözlemlerle bitireceğiz: Rusya, daha özel olarak da Rus Doğubilimi, Kürdoloji incelemeleri için en elverişli bir zemin sunmaktadır. Gerçekten, Minorsky'nin de belirttiği gibi¹, Kürdistan'a giden Rus gezginlerin sayısı fazla olmadığı halde (bunların çoğu da memur ya da subaydı), övünerek söyleyebiliriz ki Kürtlerle ilgili belgelerin bilimsel kullanılışı hemen hemen yalnız Rusya'da toplanmıştır. Büyük Katerina'nın isteği üzerine Akademi Üyesi Pallas tarafından 1787'de hazırlanan bütün dillerin karşılaştırmalı sözlüğü, içinde

(1) Les Kurdes, Rusça Petrograd, 1915.

278 Kürtçe sözcük de olduğu için, bu konuda yayımlanmış hemen hemen ilk bilimsel eser olmuştur. Öte yandan, bilimde sık sık olageldiği gibi, bu yeni bilim dalı, aynı anda, başka bir yerde, ve tamamiyle bağımsız biçimde, inceleme konusu yapılmıştır.

İlk Kürt grameri, aynı 1787 yılı içinde, Roma'da, İtalyanca olarak yayımlanmıştır. Yazarı da, kayıp ülke Amadia'da on sekiz yıl geçirmiş bir katolik misyoner olan Maurizio Garzoni'dir. Bundan 150 yıl önce Kürdistan'da yaşamının ne güçlüklerle dolu olduğunu, Peder Garzoni'nin ne yoksunluklar içinde kaldığını düşünebiliriz. Çalışmalarını yaptığı dönem ve kendi erdemleri göz önünde tutularak, ona, haklı olarak «Kürdolojinin Babası» denmektedir.

O zamandan beri, Kürt incelemeleriyle, ard arda birbirini izleyen aşamalar içinde, yalnız uzmanlar ilgilenebilmektedir; ama bu alandaki bilgilerimizin ilerlemesini borçlu olduğumuz bazı özel durumlardan söz etmek de burada hiç yersiz olmaz.

XVIII. yüzyıl başında, Herbelot, Kürt aşiretlerinin, belirsiz bir dönemin kır hayatını aydınlatan bir kroniği olduğunu öğrenmişti. İngiliz gezginleri, büyük güçlükler pahasına, bunun birkaç kopyasını elde ettiler, ama en iyi nüsha Rus birliklerinin eline düşmüştü. 1828'de, İran savaşı sırasında, general Suştelen, Erdebil kentini ele geçirdi ve safavilerin ünlü kitaplığını savaş ganimeti olarak Saint-Petersburg'a gönderdi. Birçok kitap arasında, *Şerefnâme*'nin 1599'da bizzat yazarı tarafından gözden geçirilmiş imzalı bir nüshası da bulundu. Rus bilgileri bu el yazması eserin önemini hemen kavradılar. Orijinal Farsça metni ilk yayımlayan, akademi üyesi Veliaminov-Zernov oldu; daha sonra, akademi üyesi F. Charmoy,

dört cilt halinde eserin Fransızca çevirisini (1868-1875) çıkardı; bilgin bu çeviri için hemen hemen bütün hayatını vermiştir.

Kırım savaşı sırasında, Smolens hükümetinin elindeki başka Türk tutsakları arasında Kürtler de vardı. Bilimler Akademisi, hemen M. Lerch'i onlarla temas ettirdi; M. Lerch, Kürt metinlerinin ilk kez eleştirel yayımını yapan bilgindir (1856-1858).

Geçen yüzyılın 40 yılları dolaylarında Doğu'da incelemeler yapmakla görevli iki Rus Üniversite doçenti, Berezine ve Dittel, Kürtçeyle de meşgul olmuşlardır; ama bu konudaki incelemeleri daha çok iki Rus konsolosuna, A. Çozko ile Jaba'ya borçluyuz. Bunlardan her şeye meraklı bir adam olan birincisi, birçok yolculuk yapmıştır. Paris'te okumuş bir Kürde raslayınca, Süleymaniye (Doğu) lehçesi üstüne Fransızca bir inceleme (*Journal Asiatique*, 1857) yayımladı. Konsolos A. Jaba'ya gelince, 1848 - 1866 yılları arasında Erzurum'da kalmış ve Batı Kürt lehçesiyle ilgilenmiştir. Çevresine aydın bir Kürt grubu toplayarak, onların yardımıyla Kürt klâsik yazarlarından bir seçmeler kitabı, Kürtçe-Fransızca bir sözlük, Fransızca-Kürtçe bir konuşma kitabı, ve, sonunda da Fransızca-Rusça-Kürtçe büyük bir sözlük hazırlamıştır. Bunlardan yalnız ilk iki eser Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmıştır. Büyük bir pratik önem taşıyan öbür ikisi ise kaybolmuş sanılmaktaydı; ama, güzel bir raslantıyla, Minorsky, bu kitapların izini bulmayı başardı, ve 1913'te, Jaba'nın mirasçıları bü-yükbabalarının bütün kâğıtlarını ona verdiler. Minorsky, bu eserlerin yayımını tamamlamak için herhangi bir çaba göstermeyeceğini söylüyor.

Nihayet, XIX. yüzyılın 70. yıllarında, Profesör Eg-

hiazarov, Erivan hükümetinin sınırları içinde yaşayan Rus Kürtlerini incelemiştir. Çocukluğundan beri onların dilini bilmekteydi, bu yüzden ilgiye değer şeyleri not edip öğrenebildi.

Rusya'nın Kürt incelemelerindeki büyük payı, yabancı ülkelerde de kabul edilmiş bulunmaktadır. Öyle ki, Justi, Prym ve Socin gibi Alman bilginleri ve Avusturyalı bilgin Nakas çalışmalarını, kendi himayesinde yayımlasın diye Rus Bilimler Akademisine vermişlerdir. Evet, öyle ki, Kürtler üstüne belli-başlı her eser Saint-Petersburg'da yayımlanmıştır.

Bununla birlikte belirtelim ki, Alman Doğubilimciliği de Kürdoloji alanında Rus üstünlüğünü tartışılır kılan bir düzeye getirmiş bulunmaktadır. Sözgelimi Alman bilgin M. Oscar Mann, İmparator Guillaume II'nin bizzat yaptığı maddi yardımlardan yararlanarak, bu yüzyılın başında İran'a ve Türkiye'ye dört yıl süren bir yolculuk yapmış, ve bu süre içinde kendini daha çok Kürtler üstüne incelemelere hasretmiştir.

Nihayet, Büyük Savaştan bu yana (hattâ o savaşın hemen öncesinde, çünkü Soane'ın grameri 1913'te yayımlanmıştır) İngilizcede de Kürtler üstüne belli sayıda eser yayımlanmış olduğunu hatırlatalım: Jardin, Fossum, Driver, vb.¹.

Rusya'da, Devrimden önce, M. Orbely de Kürt incelemeleri konusunda uzmanlaşmak ister görünüyordu; bu uğraşı bırakmamıştır, yöneticisi olduğu Ermitage müzesindeki işlerinden artakalan zamanını bu incelemelere vermektedir. Ayrıca, Nicolas Marr ve

(1) Uzun süre Bağdad'da kalmış olan M. Edmonds, hâlen Londra'da Kürtçe kürsüsünde öğretim yapmaktadır.

bütün okulu, bu arada Vilçevsky, Rus Kürdolojisinde yeni bir aşama yaratmışlardır¹.

(1) Fransa'da, 1945'ten beri, Ecole des Langues orientales vivantes'ta serbest bir Kürtçe kürsüsü açılmış olduğunu da ekleyeyim; dersler M. R. Lescot, ondan sonra da Kâmuran Ali Beg Bedirhan tarafından verilmiştir.

Bağdad'da, daha yenilerde, «İlerici Kürt Klübü»nün koruyuculuğu altında ve eski ve ünlü Kürt prens ailesinin üyesi M. Muhammed Bâbân'nın yönetiminde bir Kürt dili inceleme merkezi açılmıştır.

Kürt dili dersleri öğretmenlere dağıtılacak, Kürt uygarlığı ve dili üstüne konferanslar ise eski bakan, tarihçi ve ünlü dilbilimci M. Tefvik Vehbi tarafından verilecektir («Lorien», Beyrut, 11 Ağustos 1955).

Nihayet, Leningrad Üniversitesinde, Fars filolojisi kürsüsüne bağlı, I. I. Zuckerman, Kanat Kurdoyev, Ado Cangoyev yönetiminde, 1931'den beri mevcut bir Kürt «seminer»i (inceleme grubu) olduğunu da belirtelim. (Bak. Rusça derleme, «Farsça kökenli Diller», II, 1950).

E K L E R

E K I (V. BÖLÜM İÇİN)

Konsolosluk görevim sırasında, aralarına kendimi ve Rus askerî kumandanlığını sokarak, Kürtlerin acılarını elimden geldiğince dindirmeğe, hafifletmeğe çalıştım; Rusça-Kürtçe küçük bir el kitabı yayımlayarak karşılıklı anlaşmayı kolaylaştırdım; Kürt mültecilere de Hristiyanlara verilen ödenekleri dağıttım. 1918 Nisan'ında, Urmiye'den ayrıldıktan sonra, bu kez Tahran'da, savaşın kurbanı olmuş bu halkın sefaleti konusunda bir açıklama yaparak Amerikalılara seslendim. Aldığım karşılıklar aşağıdadır.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ ORTA ELÇİLİĞİ

Tahran, Kasım 8, 1918.

Sir,

«Kürtlerin Kaderi»yle ilgili bilgiler veren nazik mektubunuzu almış bulunuyorum. Bu bilgiler büyük bir ilgiyle okunmuş, bir kopyası Amerikan-İran Yardım Komisyonuna ulaştırılmış, birçok kopyası da Washington'daki Hükümetimize gönderilmiştir.

Bayan Minorsky metni bize çevirme lütfunda bu-

lundu. Kendisine teşekkürlerimi iletirseniz çok memnun olurum.

Size tekrar teşekkür eder, saygılarımın kabulünü rica ederim.

John L. CALDWELL.

B. Nikitine
Rus Konsolos Yardımcısı

TAHRAN

AMERİKAN-İRAN YARDIM KOMİSYONU

(Amerikan Yakın-Doğuya yardım Komitesinin
himayesinde)

Harry Pratt Judsun LL. D.
Chicago Üniversitesi Rektörü

N 13

Tahran, Kasım 11, 1918.

Efendim, Kürtlerle ilgili olarak gösterdiğiniz teveccühkâr davranışı öğrenmiş bulunuyorum, bu konuda gerekli en büyük dikkati göstereceğiz.

En derin saygılarımla.

Harry Pratt JUDSON,
Amerikan-İran Yardım Komisyonu
Başkanı.

B. Nikitine,
Urmiye Rus Konsolos Yardımcısı

TAHRAN.

E K II (X. BÖLÜM İÇİN)

MUSUL SORUNU İÇİN 12 TEMMUZ 1925'TE KURULMUŞ SORUŞTURMA KOMİSYONUNUN RAPORUNDAN PARÇALAR.

«Büyük topraklarda, deniyor raporda, bir nüfus sıklığı içinde oturanlar yalnız Kürtler ve Araplardır; ırklara göre yapılacak bir ayırma çizgisi yalnız nüfusun bu iki unsuruna uygun olarak çizilebilir. Bu çizgi, bitek ve nüfus yoğunluğu yüksek olan ülkeyi tam Musul'un kapılarından ayıracak biçimde, Dicle ırmağını Küçük Zab'la birleştiği noktaya kadar izlemeli, daha sonra Küçük Zab'ın Güneyinden, Kerkük-Kifr arasındaki başlıca yoldan geçmelidir.»

Ama hemen de eklenmektedir: «Nüfusun bütün öbür unsurları dağınık olarak yaşamaktadırlar.

«Ne İran ve Suriye tarafındaki ihtilâflı toprakların siyasal sınırları, ne de bugün mevcut ya da Türkiye ve Irak tarafından talep edilen sınırlar, ırklara göre bir ayırım yaratmamaktadır.

«Yalnızca etnik kanıtlardan bir sonuç çıkarmak gerekseydi, *bağımsız bir Kürt Devletinin* kurulmasını önermek yoluna gidilebilirdi; çünkü nüfusun (Musul vilayetinde) sekizde beşini Kürtler meydana getirmektedir. Daha önce böyle bir çözüm yolu düşünülseydi, benzer bir ırk olan Yezidiler (Yezidiler Kürttür [B.N.]) ve Kürtler içinde daha kolay asimile olacak olan Türkler de, Kürtlerin sayısının değerlendirilişinde göz önünde tutulabilecek, ve böylece Kürtler o zaman nüfusun onda yedisini meydana getireceklerdi.

«Kürt halkının çoğunluğu —yaklaşık olarak 3 milyon olan— toplam nüfusun 1,5 milyondan fazlası (bak. I. bölüm [B.N.]) Türkiye’de oturmaktadır. İran’da 700.000, ihtilâflı topraklarda ise 500.000 Kürt bulunmaktadır. Ayrıca Suriye’de ve (Sovyetler Birliği’nde de? [B. N.]) Kürtler vardır. Irak’taki sayıları pek fazla değildir. İhtilâflı topraklardaki Kürtlerden Büyük Zab’ın Kuzeyinde oturanlar, şiveleriyle, etnik yakınlıkları ve kişisel ve ekonomik ilişkileriyle, Türkiye’deki Hakkâri ve Mardin vilayetlerinde, İran’daki Küçük Zab’ın Güneyinde oturan soydaşlarına yaklaşmaktadırlar. Bu iki ırmak arasında kalan topraklar içinde bir sınır çizgisi çekmek kolay olmayacaktır.

«Bu konuda, etnografik plândaki güçlükler şöyle özetlenebilir:

«a. Türk çoğunluklarının ya da önemli Türk azınlıklarının oturdukları kentler bu toprakların Güney bölümündedir; yani Irak’a doğru olan yerlerdedir; oysa bir Arap kenti olan Musul Kuzey bölümün merkezinde kurulmuştur;

«b. Bu kentin halkı yerleşik başka Arap ülkeleleriyle bağlantısı ancak Kürtlerin büyük çoğunluğu meydana getirdikleri bir geniş bir toprak parçası ve Türk-Kürt köylerinin üstüne serpilmiş bulunan bir yolla kurulabilmektedir;

«c. Hristiyanlar dağınık biçimdedir, ama Musul’un Kuzeyinde büyük bir çoğunluk meydana getirmektedirler;

«d. En açık biçimde Kürt olan bölgenin, yani ülkenin Doğu kesiminin, Kuzeyle bağlantısı ancak Dicle ırmağının uzanış çizgisiyle sağlanabilmektedir; Ravanduz nahiyesine ancak Erbil’den (Hawler [B.N.]), Süleymaniye’ye ancak Kerkük’ten geçilebilmektedir.»

Soruşturma sonuçları her şeyden önce gösteriyor ki, belli bir eğitim düzeyine ulaşmış Arapların oturduğu bir bölge hariç tutulursa, ihtilâflı topraklarda Irak için ulusal bir duygu mevcut değildir; o sözü edilen bölgede oturanlarda da, çoğunca yabancı düşmanlığıyla karışık şoven çizgiler taşıyan bir Araplık duygusu görülmektedir. *Kürtlerde ise açıkça Kürt olan ve Iraklı olmayan bir ulusal bilincin doğmakta olduğu dikkati çekmektedir.* Güneyde daha gelişmiş olan bu bilinç Kuzeye doğru azalmakta ve Musul ovasının ve Akra¹ dağlarının bulunduğu bölgede silinmektedir. Sözü edilen ulusal bilinç illerde oturan Türklerde de oldukça gelişmiştir.

«Irak ulusal duygusunun yoğluğunu, daha önce sözünü ettiğimiz çok sayıda bildiri de açıklamaktadır. En ulusçu Araplar bile himaye altındaki (İngiltere'nin mi? [B.N.]) bir Irak'a karşı Türkiye'yi yeğ tuttuklarını söylemektedirler. Çok sayıda Hristiyan şefleri de, tersine, bir Türk hükümetine karşı, Avrupa'nın denetimi altındaki bir Irak hükümetine olandan daha az güvensizlik² duyacaklarını açıklamaktadırlar. Yezidilerde de aynı düşüncelere raslanmaktadır. Süleymaniye Kürtleri, İngiliz danışmanların varlığıyla birlikte, oldukça geniş bir yerel özerklik istemektedirler. Kısacası, tanıkların büyük çoğunluğunda, Irak için özel kişilerin ya da toplulukların çıkarlarıyla ilgili düşüncelerden esinlenilmiştir.

(1) Bu düşünceye katılmak güç. Kürtler büyük bir nüfus yoğunluğu içinde yaşadıkları bu bölgelerde kendilerini sadece Kürt olarak hissetmektedirler, başka hiç bir şey olarak değil. Bütün tarihte bunu göstermektedir. Bu duygu, olsa olsa, karma bölgelerde bir azalmaya uğramaktadır.

(2) Güven mi? [B. N.].

«Irak için beslenen duygular daha ılımlı da olsa, Türk hükümetinin, Musul'da yaşayan büyük halk çoğunluğunun Türkiye'ye dönmek istediklerini ileri sürülen düşünceleri *doğru değildir*. Fikirleri bölünmüş olan Kürtler arasında, Irak Devleti içinde bir özerklik isteyen Süleymaniye ve çevresindeki grup vilayet Kürtlerinin toplamının hemen hemen yarısını meydana getirmektedir. Britanya hükümetince ileri sürülen düşüncenin tersine, ulusallık ve dil, eğilimlerin her zaman kesin bir kanıtı olmaktadır¹. Arapların, özellikle orta sınıftan Arapların çoğu Türk yanlısı olup bu duygularını zaman zaman çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır.

«Başka bir gözlem: Süleymaniye *livası* (yani Kürtlerde [B.N.]) hariç tutulursa, iki taraftan biri için (Türkiye ve Irak [B.N.]) az çok görüş birliğine vardığı görülebilen yanyana birçok *nahiye*'yi kapsayan bir bölge yoktur.

E K 3 (X. BÖLÜM İÇİN)

Paris, 21 Mart 1931.

MİLLETLER CEMİYETİ DANIŞMA MECLİSİ SAYIN BAŞKANINA

Efendim,

Koruyuculuğunuz ve vesayetiniz altına almış olduğunuz bir ulusun yakınmalarını bilgilerinize sun-

(1) Irk ve dilden, ve bunların nisbi değerlerinden söz ettiğimiz I. bölüme; ulus ve Devlet konusunda VIII. bölüme bakınız [B. N.].

makla onur duyarım. Çünkü vesayet demek koruyuculuk demektir. Bu ulus, kendimin bağlı olmakla şeref duyduğum, ve Irak'a ilhak edilmiş Kürt yurdunun güney bölümünde yaşayan Kürt ulusudur.

Irak'a ilhak edilmiş Kürt topraklarının, Mezopotamya olayında olduğu gibi, müttefik ve itilâf güçlerinin orduları tarafından fethedilmiş olmadığı noktasına dikkatinizi çekmenin benim için bir görev olduğu kanısındayım. Kürtler 1918'de kendi girişimleriyle silâha sarılmışlar, Türk birliklerini ülkelerinden çıkma zorunda bırakmışlar, bağımsızlıklarını ilân etmişler ve «Güney Kürdistan Hükümeti» adı altında yönetimi ele alan bir hükümet kurmuşlardır. Bu dönemde Irak anarşi içindeydi, Müttefikler ve İtilâf Devletlerinin birlikleri burada hâlâ savaşmaktaydılar. Ne yazık ki, daha sonra bizim topraklarımız Irak'a ilhak edilmiş; ve hakkı, eşitliği savunmak için silâha sarıldığını söyleyen Avrupa, hukuki olmasa da, fiili bir hükümete şimdiden sahip olan bir halkın kaderini ve geleceğini, ırk, gelenekler, tarih, dil âdetler ve fizyoloji yönünden ayrı bir ulusa bağlayan bu açık adaletsizlik karşısında ses çıkarmamıştır. Bununla birlikte, Yüce Cemiyetinizin Güney Kürdistan'a geniş bir özerklik verme konusundaki vaadi bu adaletsizliği biraz olsun hafifletmektedir.

Ama, aradan yıllar, birbirini kovalayan birçok yıl geçtiği halde, o vaad yerine getirilmediği gibi, ayrıca, Araplaşmayı her zaman reddettiğimiz ve bize verilmiş sözlerin gerçekleştirilmesinde direndiğimiz için, hayatlarımız, karılarımız ve çocuklarımız, babalarımız, her gün uçak ya da mitralyöz ateşlerine hedef tutulmaktadır.

Irak'taki Arap hükümeti, Güney Kürdistan'ın

başkenti olan Süleymaniye'deki seçimlere katılmayı reddeden Kürtlerin barınaklarını bombardıman etmekten çekinmemiştir; aynı hükümet, bütün Kürt haklarını ortadan kaldıran ve gelecek için bütün umutları silen bir anlaşma elde etme peşindedir. Bu bombaların, bu mitralyöz ateşlerinin, kurbanların vücutları üstünden, Güney Kürdistan'da Yüce Cemiyetinizin itibarına da yönelmiş bir saldırı olduğuna inanıyoruz; çünkü Kürtler Cemiyetinizin vesayeti, yani himayesi altındadır.

Irak'taki Arap hükümetinin güçleri, yüce cemiyetinizin bu ülkeyi kendi adına yönetmesi için manda vermiş olduğu İngiliz uçaklarıyla ve birlikleriyle desteklenmiş olmasa, Kürtler için tarihi tekrarlamak, Bağdad'a yürümek, orayı işgal etmek bir günlük iştir. Yurdumuzu Araplara karşı her zaman savunacak haldeyiz ve her zaman öyle olacağız. Ama Yüce Cemiyetiniz adına hareket eden İngiliz hükümetiyle silâhlı bir anlaşmazlığa düşmek istemiyor, adalet ve hakkaniyet adına Ona seslenmeyi yeğ tutuyoruz.

Yurdumuzun Irak'a ilhakını isteyerek ve bu ilhakı bize silâh zoruyla kabul ettirmeyi deneyerek, Yüce Cemiyetiniz için onca değerli olan barışın ve güvenliğin sağlanabileceğini düşünmek yanlıştır. Kürt yurdunun kaderi kendi çocuklarına emanet edilmedikçe, Kürt yurdunun yönetimini bir Kürt hükümeti eline almadıkça barış da, güvenlik de bir hayalden başka bir şey değildir. Binlerce yıllık tarihsel bir geçmişleri olan, tarihin dalgalanmaları içinde varlıklarını, tarihlerini, yurtlarını, ulusal kurumlarını korumanın her zaman üstesinden gelmiş Kürtler, Irak Araplarına boyun eğmektense, son üyesine kadar el-

de silâhla kendilerini savunarak ölmeğe karardır-lar...

Biz Kürtler, bütün halklarla, bütün uluslarla dost olmak dileğindedeyiz, hiç bir ulusa karşı kin beslememekteyiz, ama Afrika'nın bazı ilkel halklarına —sözgelimi Liberya'ya— bile tanınmış kendi kendini yönetme hakkının halkların tarihinde dürüstlüğüyle, cesaretiyle, şövalyece güdüleri ve zekâsıyla belirmiş bir ulustan esirgenmesini hoşgöremeyiz. Özellikle şu son zamanlarda, Irak'taki Arap hükümeti, İngiliz hükümetinden aldığı güçlü destekle Arap ulusal şovenizminin tutkularını zincirlerinden boşandırarak daha kanlı tedbirlerle direnişimizi ezmeğe kalkışmaktadır.

Silâhsız ve saldırgan niyet taşımayan yüzlerce Kürt yalnızca siyasal düşüncelerini ortaya koydukları için mitralyözlere ve bombalara hedef tutulmuştur. Bugün Kürtler silâha sarılmışlarsa, bunun hatasını o kanlı ve haksız zulüm tedbirlerinde aramak gerekir.

Kan ve ateş, bütün bir tarihi değıştirmeğe, Yüzbinlerce Kürdü, Selâhaddinler'i, Kerim Hand Zend'leri Araplaştırmağa yetmemektedir ve yetmeyecektir. Silâha sarılmış bulunuyorsak, buna zorlanmış, mahkûm edilmişizdir.

Hiç bir halkı, hiç bir ülkeyi egemenliğimiz altında tutmak, kimsenin hâkimi olmak istemiyoruz. Ama başkaları tarafından egemen olunmak, kendimiz dışında bir efendiye bağlanmayı da kabul edemeyiz. Son savaş sırasında bu ülkü uğrunda yüzbinlerce insan kendini feda etmiştir .Yüce Cemiyetinizin daha ilk günlerde bize tanıdığı ve onayladığı haklar söz konusudur.

Bu arada, izin verirsiniz. Irak yöneticilerinin kötü niyetleriyle ortaya çıkmış bulunan bu devrim durumunun ancak bütün haklarımız tanınıp onlara saygı gösterileceği zaman sona erebileceğini size belirteyim.

Bizim istediğimiz, Yüce Cemiyetinizin doğrudan doğruya mandası altında, yurdumuzun bağımsızlığının ve «Bağımsız Güney Kürdistan Hükümeti»nin tanınması, Irak'taki Arap Hükümetiyle, her çeşit bağın, niteliği ne olursa olsun, ortadan kaldırılmasıdır. Zaten İngiltere ve Irak arasında imzalanan yeni anlaşma da İngiliz mandasına son vermekle, bizim önerdiğimiz çözümü mantıklı ve kaçınılmaz kılmaktadır.

Yüce Cemiyetinizin, olayların mantığı gereği olarak da, 1925'teki kararına dönmesi zorunludur.

En derin saygılarımın kabulünü rica ederim Ekselans.

Güney Kürdistan halkı adına

Şeyh MAHMUD

E K 4 (X. BÖLÜM İÇİN)

KÜRT AZINLIKLARI

(Times'in Yayımcısına)

Efendim,

16 Haziran tarihli nüshanızda, İstanbul muhabirinizin «Eğitime Karşı Çıkan Kürtler - Askeri Birliklerin Bastırdığı Bir İsyân» başlıklı bir yazısı yayımlandı; bu yazıda, yerel halkın mecburî eğitime ve başka reformlara karşı çıkmasından ötürü Dersimli

Kürtlerin yarattığı yeni karışıklıklardan söz edilmekte ve bu karışıklıkların, aralarında bir kadın pilotun da bulunduğu ordu ve jandarma birliklerince bastırıldığı anlatılmaktadır.

Kürtleri biraz tanıyan, dillerini ve tarihlerini bilen bir kişi olarak bu haberin bende büyük bir üzüntü uyandırdığını söylemeliyim. Bu bölgede oturan Kürtler, ırk, dil, din, gelenek ve toplumsal yapı bakımlarından Türk komşularından tamamiyle farklıdırlar. Bu Dersim olaylarında, Kürtlerin etnik bir azınlık olarak karakterlerini ortaya koyan yeni bir maceraya tanık olmaktadır. Kürtlerin eğitime karşı çıktıklarını varsaymak büyük bir yanlışlık olur; gerçekte onlar Türkleştirmeye karşı çıkmaktadırlar. Bireyin uyumlu ve doğal gelişimi ancak ana dilde yapılan bir öğretimle sağlanabilir.

Başka yerlerde Kürtlerin azınlık hakları tanınmış bulunmaktadır. Musul sorunu sırasında, Milletler Cemiyeti'nin dileğine uygun olarak, Kürtler, Irak'ta, üç livada, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'de bir kültür özerkliğinden yararlanmaktadırlar; yasal uyruğu oldukları Devletin hiç bir zorlamasına uğramasızın, kendi dilleri ve eski gelenekleri içinde yetişebilmektedirler. Aynı duruma Sovyet Ermenistan'ındaki Kürtlerde de raslanmaktadır; Sovyetler bunlara bir azınlık siyaseti uygulamaktadır

B. NIKITINE

Rusya'nın Eski İran Konsolosu
29, rue George-Sand, Paris (XVIe).

Times, 22 Temmuz 1937.

1 Eylül 1937.

YAZARIN TEMPS GAZETESİ YÖNETİMİNE
MEKTUBU

(Yayımlanmamıştır).

Sayın yönetmen,

18 Ağustos tarihli *Temps*'da «Kürt Sorunu Karşısında Türkiye» konulu bir yazı okudum; Dersim olayı üstüne açıklamalar yapılan bu yazıdaki genel görüşe de, bazı ayrıntılara da tutuldum. Kürtleri tanıdım, dillerini ve tarihlerini bilirim; ve onların azınlık olarak iyice belirgin olan özelliklerini günümüzde inkâr edemeyeceğimiz kanısındayım. Azınlık kavramının insan hakları konusunda belirli birtakım sonuçlar doğuracağı açıktır. Bu nokta, zaten, Milletler Cemiyetinin uyarıları üstüne, Kürtlerin okul ve yönetim konusunda belli bir özerklikten yararlandıkları Irak'ta kesin bir uygulama bulmuştur. Sovyet Ermenistan'ında da aynı duruma tanık oluyoruz. Nihayet belirli bir Kürt edebî hayatı vardır; ve bu alanda daha da verimli olan bu hayat sadece elverişsiz siyasal durumlarla engellenmektedir. Kürt dili, Farsçadan çıkmış ve «Ermenice, Kaldece, Türkçe ve Arapça sözcüklerle dolarak» meydana gelmiş bir karışım değildir; Bu dil, Farsça gibi, Afganca gibi, İran kökenli bir dil olup henüz dialekt aşamasında bulunduğu, ve henüz ortak bir edebî anlatım biçimi yaratamadığı ileri sürülüyor. Üstelik bu böyle de olsa, Kürtlerin edebî eserlerden, özellikle de şiirsel eserlerden yoksun

olduğu anlamına gelmez. Kürt şiiri özel yayın ve inceleme konusu olmuş bir şiirdir ve taşıdığı duygu soy-luluğu, katkısızlığı, lirizm atılımıyla çarpıcı görün-müştür. Burada bu konuda bir tartışmaya girişmek, bilgi edinmek zahmetine katlanmak isteyenler için apaçık olan sorunu değiştirmek olur. Kürtlerin Tu-ran kökenli olduğu konusunda Doğubilim alanında iyice tutarsız olan görüşe de değinmeden geçiyorum. Kürtler, henüz aşiretler halinde bölünmüş olmalarına ve bir Devlet kuramamış bulunmalarına karşın, mü-kemmel bir ulusal azınlık meydana getirmektedirler; ancak çeşitli Devletler arasında bölünüp kalmışlardır. Kimse bunu inkâr edemez; o zaman da şöyle bir so-ruyu yöneltmeğe hakkımız olmamak gerekir: «Kürt ulusçuluğundan konuşmağa hakkımız var mı». Ama, yazarınızın kendisi de, büyük 1834, 1880, 1924-26, 1929-30 isyanlarından söz etmekle çok canlı bir Kürt duygusunun varlığını ortaya koymuş olmuyor mu? Gününü doldurmuş birtakım feodal tutkular değil, iyice belirgin bir ulusal bilinç söz konusudur. İskoç-ya'da, tarihsel toplumsal yapı klanlara dayandığı hal-de, kimse kalkıp da İskoçyalılara ulus adını çok gör-müyor. Kürtler için de durum böyledir. Durumlara bağlı olarak gittikçe büyüyen bir gelişim so-runudur bu; ama kendini savunmak ve kade-ri üstüne dikkati çekmek için silâhlardan ve cesaret-ten başka aracı olmayan bu azınlığa uygulanan yok etme, ipe çekme, sürgün etme siyasası bir özür ola-maz. Bir gazetecinin kaleminden «Kürt sorunu, daha çok bir polis sorunudur» cümlesini okumak son de-rece acı ve hüznün verici bir şeydir. Bu görüş benim-senirse, uluslararası hukukun ulaştığı ilerleme bir anda yıkılabilir, ve yara almış hiç bir insan hakkı,

uygar dünyanın adalet bilincine seslenme olanağı bulamaz. Hayır, Kürt sorunu basit bir polis sorunu değildir. *Etnik, dilbilimsel ve toplumsal bir azınlığa, kendi normal gelişimini sağlayabilecek asgari hakların tanınması sorunudur bu.* Sevr anlaşması siyasal açıdan yanlış anlaşılmiş ve belki de uygulanabilme niteliğini yitirmiştir. Niyetimiz burada Ön Asya'da savaş sonrası diplomasinin tarihini yeniden ele almak değil. Ama bu anlaşma, başka ilkeler arasında, özerk bir Kürdistan'ın kuruluşunu da tanıyarak uluslararası ahlâkın ilerlemesine çalışmıştı; ne yazık ki, Lozan anlaşması bu noktayı göz önünde tutmamış ve kuşkusuz, uluslararası hukukunun gelişimi yönünden bir gerilemeye yol açmıştır.

Sayın yönetmen, sözü uzatmış olduğum için özür diler ve en derin saygılarımın kabulünü rica ederim.

B. NIKITINE,

Eski Konsolos,

Uluslararası Diplomasi Akademisi Üyesi,
Paris, Asya Derneği Üyesi.

E K 6 (XII. BÖLÜM İÇİN)

KÜRT KENTLERİNDE VE KÖYLERİNDEKİ KURAN OKULLARININ LİSTESİ

A. TÜRKİYE'DE:

1. Erbil (Hawler) kentinde: Molla Ebu Bekir Efendi Medresesi¹.

(1) Aşağıdaki metinde medreseler (m), Mollalar (M) harfleriyle gösterilmiştir.

2. Erbil dolaylarında: M. Ta Hoşnavi'nin «*Beharki*» m.
3. Haza köyünde (Erbil'in nahiyesi): M. Ahmed m.
4. Dizey aşiretinde (Erbil'de): M. Muhammed Emin (ünlü cin korucusu) m.
5. Köy-Sancak kentinde: M. Abdullah m.
6. Betvata köyünde (Köy-Sancağ'a bağlı): M. As'ad Efendi m.
7. Ravanduz köyünde: M. As'ad Efendi m.
8. Hate köyünde (Ravanduz'a bağlı): M. Abdülfettah m.
9. Kerkük kentinde:
 - a. M. Abdülvahab m.;
 - b. M. Mahmud Meznevi m.;
 - c. M. Abdülmecid Efendi m.;
10. Süleymaniye ketinde: M. Şeyh Said Süleymani m.
11. Akra kendinde Hibbetullah Efendi m.
12. Surçi aşiretinde (Akra'yan bağlı): M. Resul'ün *Medresesi Şeyh Becil'i*.
13. Şuşe köyünde (aynı yerde): M. Süleyman Efendi m.
14. Amadiye kentinde: M. Mahmud Efendi'ye ait «*Hanei Müfti*» denen m.
15. Bameri köyünde (Amadiya'nın *kada'sı*): M. Muhammed Said m.
16. May kentinde (Amadiya'nın *kada'sı*):
 - a. M. Şeyh Muhammed Tahir m.;
 - b. M. Şeyh Taha m.;

17. Artuş köyünde (Dehuk'un *kada'sı*): M. Abdulhadi m.
18. Dehuk kentinde (Dehuk'un *kada'sı*): M. Abdülcabbar m.
19. Berifkan kentinde (Dehuk'un *kada'sı*): Seyh Muhammed Fadıl m.
20. Berujki kentinde (Dehuk'un *kada'sı*): Şeyh Muhammed m.
21. Nehri kasabasında (Şemdinan'ın *kada'sı*):
 - a. Hacı Molla Ahmed m.;
 - b. M. Ömer m.;
 - c. M. Said (Kürtçe öğretmenim) m.
22. Biskan köyünde (Şemdinan'ın *kada'sı* Girdi'nin nahiyesi): M. Muhammed Kasım m.
23. Harki, Duskani ve Muzuri aşiretlerinde bugün medrese yoktur. Eskiden Bekol köyünün medresesi ünlüydü.
24. Guyaver'in Diza kasabasında: M. Tahir Efendi m.
25. Hirvata kötünde: (Guyaver'in *kada'sı*): M. Muhammed m.
26. Barzan köyünde: M. Ahmed Efendi m.
27. Laktan köyünde (Zibar'da): M. Pira m.
28. Culamerg köyünde: M. Yasin Efendinin «*Medresei meydan*»;
29. Başkala kentinde:
 - a. Şeyh Taha ve Şeyh Hakim'in «*Medresei Şeyhan*»;
 - b. M. Osman Efendinin «*Medresei Müfti*»si.

30. Rasulanis köyünde (Başkala'nın nahiyesi): M. Alâeddin m.
31. Arvas köyünde (Nurdiz'in *kada'sı*): M. Masum Efendi m.
32. Van kentinde:
 - a. M. Said Maşhur'un (bilimiyle ünlü) *Medresei Hüsreviyesi*;
 - b. M. Said Henari'nin Mescid İskenderiye camisinde, Said Henari m.
 - c. Tekke Horhor'da Derviş medr.
33. Bitlis kentinde: M. Emin Efendinin (ki bütün hadisleri ezber etmişti) m.
34. Hizan köyünde: M. Abdullah Efendi m.
35. Tağı köyünde (Muş'un *kada'sı*): M. Fethullah Efendi m.
36. Cezire kentinde (Muş'un *kada'sı*): M. Fethullah Efendi m.
37. Siirt kentinde: M. Halil ve M. Hasanoglu m.

B. İRAN'DA:

38. Biyare köyünde (Avroman): M. Abdülkadir m.
39. Senneh kentinde (Ardelan): M. Abdullah Dişey'in «*Medsresei Darülihsan*»ı.
40. Sauc-Bulag kentinde:
 - a. Hacı Molla Hasan ve Vesim'in «*Medresei Kuzzat*»ı;
 - b. «*Medresei Mescidi Sur*».
 - c. M. Hüseyin'in «*Medresei Mescidi Rüstem Beg*»i.

d. M. Said Efendi'nin «*Medresei Mescidi Abbas Ağa*»sı.

e. M. Hüseyin Turcani'nin «*Medresei Mescidi bazar*»1.

41. Uşnu kentinde:

a. Kaka Molla'nın «*Medresei Mescidi Kerhoran*»1;

b. M. Muhammed Geyi'nin «*Meresei Mescidi halife Zudi*»sı.

Ayrıca, Zarza aşireti hanlarının özenleriyle, Uşnu bölgesindeki şu köylerde medreseler kurulmuştur: Nalos, Deşems, Singan, Şeyhan, Sofyan, Caldiyan; daha Güneydeki Lahican'ın nahiyelerinde: Kaldar, Selveh, Zevkan, Maşkan, Pazveh, Serkanî, Şinava.

42. Guranava köyünde (Mangurlarda): M. Abdullah m.

43. Sitirilen köyünde (Mangurlarda): M. Rasul m.

44. Haneken kentinde: M. ... m.

Benim isteğim üzerine, kendisi de Nehri'de ders veren Molla Said tarafından çıkarılmış olan bu listeye göre bütün Kürdistan'da elli kadar Kuran okulu vardır. Unutulmuş bazı durumları da göz önünde bulundurarak, toplam olarak 75 medrese bulunduğunu, 3 milyonluk (en az) bir nüfus içinde her 40 bin kişiye bir medrese düştüğünü belirtelim.

Yaklaşık olarak çeyrek yüzyıl içinde, o günden bugüne Kürdistan'da çok şey değişmiş olmalıdır; ama, herhalde, bu ilkokul düzeyindeki eğitim ağının lehinde değil. Yukarıda verilmiş olan liste, toprak genişliği açısından yalnız Türkiye'yi ve İran'ı kapsamaktadır.

Okura, 1-20 sayılı maddelerde sözü edilenlerin bugün Irak sınırları içinde olduğunu, 21-37 sayılı maddelerdekilerin de Türkiye'de kaldığını not etmesi rica olunur. Ayrıca, bu sonuncu ülkede kemalist dönemdeki laikleştirme siyasasının. Kürtlerce izlenen bu gösterişsiz Müslüman kültür ocaklarını ortadan kaldırdığını da unutmamak gerekir. Irak'ta ise, tersine, bugün öğrenim dili Kürtçe olmalıdır, ve daha modern başka okullar kurulmuştur. İran'da da okul sayısının artmış olduğu düşünülebilir; ama bu ülkede öğrenim dili Farsçadır.

KİTABIMIN HAZIRLANIŞINDAN SONRAKİ BELGELER

Beyrut, 30 Mart 1945.

San Francisco Konferansı, Sayın Delegasyon
Başkanına

Ekselans,

San Francisco Konferansında ele alınacak sorunlar üstüne peşin bir yargıya varmadan diyebiliriz ki bu konferans daha ilk toplantılarında Barış Konferansının habercisi bir ortam yaratmaktadır.

Kürt Birliği adına, size ekte Kürt sorununun bir özetini sunmakla onur duyarım. Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzayan 500.000 kilometrekarelik bir bölgede yaşayan ve Sevr anlaşmasıyla daha önce bağımsızlık tanınmış 9 milyon insanı ilgilendiren bu soru-

na bir çözüm getirilmeksizin, Dünya Barışında değil se bile, Orta-Doğu Barışında bir istikrar sağlanamaz.

Kürt topraklarının bütünü yabancı Devletlerin egemenliği altında bulunduğu, bu yüzden de bu konferansta temsil edilemediği için, sizden, Delegasyonunuzun ve Hükümetinizin etkisinin aşağıdaki amaçlar yolunda kullanılmasını rica ederim:

1° Konferansa, henüz uluslararası toplantılarda isteklerini ileri sürecektir biçimde bağımsızlıklarını kazanmamış olan halkların haklarını tanıma ilkesini kabul ettirmek. Bu ilkenin kabulü, bu hakkı kullancak uyruklarına karşı hükümetlerin başvuracakları misillemeler önünde bir güvence gerekçesi taşıyacaktır.

2° Konferansın bir oturumunda Kürt sorununun gündeme alınmasını kabul ettirmek.

3° Kürt sorununun verilerini incelemekle ve bu soruna çözüm aramakla görevli bir Uluslararası Komisyon'un kurulması tasarısını Konferansa getirmek ya da desteklemek. Bu komisyonun raporu, Barış Konferansının Kürt sorununa getireceği çözümün temel taşı yaratabilir.

En derin saygılarımın kabulünü rica ederim Ekselans.

KÜRDİSTAN ÜSTÜNE MEMORANDUM

1920'de imzalanmış, bir Kürt delegenin de katıldığı Sevr anlaşmasının III. Bölüm, 62-64. maddeleri bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasını öngörmektedir.

Kemal Atatürk'ün hükümet darbesinden sonra bu maddeler hiç bir zaman uygulanmamıştır; 1923'te,

Lozan anlaşmaları, Sevr'de imzalanmış hakları ortadan kaldırmakta, Türkiye yalnızca, kendine ait bütün topraklarda yaşayan herkesin, köken, ulus dil, ırk ya da din ayrımı gözetmeksizin hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı üstlenmektedir.

Birinci Dünya Savaşından önce Kürt toprakları Türkiye ve İran arasında bölüşülmüştü; küçük bir Kürt topluluğu da Rusya'da kalmaktaydı. Orta-Doğu'da gitgide daha bağımsız çeşitli Devletlerin kuruluşuna olanak veren Barış anlaşması ve Türkiye, İran, Irak arasında imzalanan çeşitli anlaşmalar Kürdistan için, tersine, daha ileri bir parçalanmaya yol açmıştır.

Karadeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan ve dokuz milyonluk homojen bir nüfusu barındıran kesiksiz ülke aşağıdaki biçimde bölünmüştür:

ÜLKELER	Toplam	Kürt Topraklarının
	Yüzölçümü	Yüzölçümü
	Km ²	Km ² ve %
Türkiye	760.000	220.000 (% 29)
İran	1.600.000	190.000 (% 12)
Irak	300.000	105.000 (% 29)

ÜLKELER	Toplam	Kürt Nüfusu
	Nüfus	ve Oranı
Türkiye	16.200.000	4.000.000 (% 25)
İran	15.000.000	3.500.000 (% 23)
Irak	3.500.000	1.000.000 (% 28)

Orta-Doğu'daki en büyük üç Devletin, ortalama olarak, topraklarının yüzde on dokuzu, nüfuslarının yüzde yirmi dördü Kürttür.

Öte yandan, Suriye'nin ve Sovyetler Birliği'nin

Kürdistan'la olan sınır bölgelerinde, 250.000 ve 160.000 Kürt yaşamaktadır. Bu da Kürtlerin topraklarını 530.000 kilometrekareye, nüfuslarını yaklaşık olarak dokuz milyona çıkarmaktadır.

Kürtler, ırk ve dil yönünden Hint-Avrupa grubuna bağlı olduklarından komşularından açıkça ayrılmaktadırlar; bu yüzden homojen bir blok söz konusudur. İlgili Devletlerce kendi dillerini zorla kabul ettirmek için yapılmış bütün girişimleri başarısızlığa uğramıştır. Orta-Doğu'daki halklar arasında sayılamayacak kadar ırk farkları vardır: Turanlılar, Sâmiler, İranlılar, Hâmiler; ulus farkları: Türk, Arap, İranlı; din farkları: Sünniler, Şiiler, İsmailiyeliler, Dürziler, Ortodokslar, Maronitler; âdet farkları: Göçebeler, yerleşikler... Bütün bunların yanı sıra, sınıksız birleşmiş ve ulusal bağımsızlık isteğini açıkça ortaya koymuş bir halk karşısındayız.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, mandalar döneminde, Kürtler de, Orta-Doğu'daki başka halklar gibi, böyle bir rejim altında bağımsızlığa doğru götürülmeği kabul edebilirlerdi. Ama, bazı halklar, kendi güvenliklerini sağlayan, siyasal ve toplumsal kurumlarının gelişimini yöneltten, kendi dilleri yanında, dünya uygarlıklarıyla temas olanağı sağlayacak evrensel bir dille de öğrenim yapan Fransız, İngiliz, Rus rehberlerle donandığı halde, Kürtler, Türkiye'deki, Irak'taki, İran'daki ezici çoğunlukları içinde kalmışlar; sürgünler, bombardımanlar, kıyımlarla fizik yönden, zorla yapılan asimilasyon işlemleriyle manevi yönden yok edilme durumuna düşmüşlerdir.

Kürdistan'ı paylaşmış bulunan Devletlerden her biri için, kendi sınırları içinde kalan Kürt toprakları her an kopacağından korkulan bir çeşit sömürge gi-

bidir. Bu topraklardan, değer karşılığı hiç düşünülmeden, en fazla vergi ve asker çekilmeğe çalışılmaktadır. Çoğunluk halklarının oturdukları topraklardaki sanayilerin lehine olarak, her çeşit yerel sanayi ortadan kaldırılmıştır. Bir Devlet kendini yeterince güçlü hissetmeğe başlar başlamaz, hemen bu taşkın ve hakından gelinmez azınlığın zorla asimilasyonuna kalkışmaktadır.

Orta-Doğu'nun siyasal biçimlenişini değiştirmeksizin, Kürtlerin ulusal haklarını güvence altına almanın olanağı var mıdır? Bu hakların korunmasını sağlamak için, bu Devletlerin her birinde, müttefik güçlerin bir denetimi kurulabilirdi, ama o zaman da o denetim öyle sıkı olacaktı ki Devletlerin bağımsızlığı yitecektir!.

Sorunu basitleştirmek için, Kürtleri Orta-Doğu Devletlerinden birine bağlamak düşünülebilir mi? Ama bu Devletlerin en güçlüsü Türkiye bile onları asimile etmeyi başaramamıştır. Ve Kürtlerin Orta-Doğu Devletlerinden hergangi birine bağlanması, Kürtlerin çoğunluğu meydana getirdiği bir Devlet ortaya çıkaracaktır.

Son yirmi beş yıl içinde, Kürdistan'ın katlandığı sıkıntı ve yoksunlukların listesi trajik bir biçimde uzamış bulunmaktadır. Kürtlerin, tarihlerinin en acımasız zulümlerine daha aydınlık bir dönemde uğramış olmaları tuhaf bulunabilir. Ama bu tuhafılık sadece görünüştedir: Çünkü hiç bir dönemde ulusal mücadeleler bu kadar kızışmış değildir. Alman işgali sırasında Avrupa'da bunun örneğine çok güzel tanık olmuştuk. Ve halkların ulusal haklarının tanınmasıyla uğraşan bir dünyada, ulusal Kürt bilincini canladır-mış bulunan Sevr anlaşmasından sonra, Türkler ve

İranlılar, Kürt sorununa, Kürtleri zorla yok etmekten başka çözüm yolu bulamamaktadırlar.

Uzun bir yanlışlar ve kötüye kullanmalar dizisinin başında, Çinlilerin ve Habeşlerin kurbanı olduğu ihanet olayı vardır; bu ihanet dünyaya ateş salan bir zincirin ilk halkasıydı.

Büyük Britanya'nın liberal ve kavrayışlı siyasası, Birleşik Devletler'in demokratik gelenekleri, Fransa'nın bütün tarihinin içinde yoğrulmuş olduğu özgürlük aşkı, halkların ulusal özerkliğinin güvencesi Sovyetler Birliği'nin varlığı, müttefikler arası görüşmelerde —yeni dev öge— birleşmiş, özgür ve bağımsız bir Kürdistan yaratarak Kürt sorununa kesin çözümlü getirmenin güvenceleridir.

BİBLİOGRAFYA

1. ABEGHĪAN, Artasches. Aus dem Geistesleben des Kurden, (Kürtlerin Ruhsal hayatından) **Der Orient**, 1930.
2. ABEGHĪAN, Manuk, Der armenische Volksglaube. (Ermeni Halk İnanç) Yena, Diss, 1899.
3. ABİCH, Herman, Geologische Forschungen in den Kaukasischen Landern, (Kafkas Ülkelerinde Jeolojik Araştırmalar) 3. Cilt. Haritalarla birlikte atlas ve planlar, Viyana, 1878-1887.
4. ADJARIAN, Recueil de mots kurdes en dialect de Novo-Bayazet, (Doğu Bayazıt Lehçesinde kürtçe sözcüklerin derlenmesi) XVI, 1911, M.S. L'de
5. AHMEDE Khani, Mem û Zin, İstanbul, 1919
6. AINSWORTH, William, A personal narrative of the Eufrates Expedition (Fırat Gezisi üzerine kişisel bir öykü) cilt 2. Londra, 1888
7. AINSWORTH, William, Travels and Researches in Asia Minor (Küçük Asya'da Seyahatler ve Araştırmalar) Böl. XXXI. Londra 1898.
8. D'ALLEMAGNE, H.R. Du Khorasan au pays des Bakhtiaris (Horasan'dan Bahtiyarlar Ülkesine) 4. Cilt, Paris 1911.
9. ANASTASE, Marie - P. La Découverte récente des deux livres sacrés des Yézidis (Yezidilerin iki kutsal kitabından yeni bulgu) Anthropos'da, international Zeitschrift. Völker u Sprachen Kunde, 11. s. 1. Viyana.
10. ANASTASIUS, El Yezidiye, arapça dergi El - Maşrik'te, Beyrut, 1899

11. BACHMANH, Walter, Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'da Kiliseler ve Camiler) Leipzig, 1913.
12. BACHMANH, Wilhelm, Bericht zur Routenkarte von Mossul nach Wan (Musul'dan Van'a Yol haritası için bilgiler) (Haritalarla birlikte), «Petermanns Mitteilungen» (P.M.), 1914
13. BALSAN, F. Les surprises du Kurdistan (Kürdistan Sürprizleri) Susse basımı, 1945
14. BANSE-Ewald. Durch Norden Mesopotamiens (Kuzey Mezopotamya'dan geçiş) «Petermanns Mitteilungen» LVII, 1, s. 119 ve 172. Gotha, 1911
15. BANSE Ewald. Am Euphrat (Fırat Üzerinde) «Deutsche Rundschau für Geographie», XXXV, s. 466 ve 529, Viyana, 1913
16. BANSE Ewald. Auf den Spuren der Bagdadbahn (Bağdat yolunun izleri üzerinde) Weimar, 1913
17. BARB, H.A. Berichte über die Kurdenchronik (Kürt Kronikleri Üzerine Bilgiler), «Tarich el Akrad» Şerefname, «Sitzungsber. d. Wiener Akademie phil. hist Kl», X, 1853; XII, 1856; XXVIII, 1858; XXX, 1859; XXXII, 1859
18. BECKER, L. Reise von Basra durch Mezopotamien nach Mosul, (Basra'dan Musul'a Mezopotamya üzerinden yolculuk) Globus'da, XVII, s. 121-126 Braunschweig, 1870.
19. BECKER, L. Eine Karavanreise von Mosul nach Alepo, (Musul'dan Halep'e Bir Kervan Yolculuğu) Globus'da, XXIII, s. 172-184. Braunschweig, 1873.
20. BEDİR KHAN, PRENS KAMURAN ALİ ve HERBERT OERTEL. Der Adler von Kurdistan. (Kürdistan Kralı) Potsdam, Ludwig Vogenreiter Verlag, 1937
21. — ve ADOLPHE de FALGAÏROLLE, Le Roi du KURDISTAN (Kürdistan Kralı), Kürtçe destansı Roman, «Trésor du Siécle» Koleksiyonu, Gap. éd. Ophrys, S. d. (1938?)
22. BEDİR KHAN ROWCHAN (EMIREH) Safahât min al-adab al-kurdî (71 p.) Beyrut, 1954 (Arapça)
23. BEHNSCH, O. Rerum seculo quinto decimo in Mesopotamia gestarum librum. (Onbeşinci yüzyılda Mezopotamya'da olan bitenlerin kitabı), Bratislavya, 1838

24. BEİDAR, PAUL, Grammaire Kurde. (Kürtçe Dilbilgisi), Paris, 1925
25. BELCK, M. Untersuchungen und reisen in Transkaukasien, Hoch - Armenien und Kurdistan, (Transkafkasya, Yukarı Ermenistan ve Kürdistan'da İncelemeler ve Geziler), Globus'da LXIII, ve LXIV, Braunschweig, 1893
26. BELCK, W. ve LEHMANN, C.F. Chaldische Forschungen. (Kalde Araştırmaları), «Verh. d. Berl. anthr. Ges.» 1895
27. — Reisebriefe von der armenischen Expedition, (Ermeni Sevkiyatından Yolculuk Mektupları) «Mitt. d. Geogr. Ges.» Hamburg, cilt, 15 ve 16. 1898-1899.
28. — Reisebericht über seine Forschungsreise in Kleinasien, (Küçük Asya'da araştırma Gezisi Üzerine Yolculuk Notları), «Verh. d. Berl. anthr. Ges.» 1901.
29. BERK, JA. Natoljen, Georgien, Armenien, Kurdistan, Irak u. Al - Dschesira, (Anadolu, Gürcistan, Ermenistan, Kürdistan, Irak ve El - Cezire), mit 5. Kupf. u. 2. Ktn. von. C.J. Riedel, 1799
30. BENEDİCTSEN, Age Meyer, Les dialectes d'Aoraman et de pawa. (Pawa ve Aoraman Lehçeleri), Kopenhag, 1921
31. BÉRÉZINE, Etudes sur les dialectes musulmans. (Müslüman lehçeleri üzerine incelemeler), Kazan, 1853
32. BERLİNER, R. ve BORCHARDT, P. Silberschmiedarbeiten aus Kurdistan. (Kürdistan'da Gümüş İşlemeciliği), Berlin, 1922
33. BEWSHER, I. R. On part of Mesopotamia contained between Sheriat el - Beytha, on the Tigris, and Tel İbrahim, (Mezopotamya'nın Dicle Üzerindeki Şeriat el - Beyta ile tel İbrahim arasında kalan kesiminde), Journal of. R.G.S. XXXVII'de S. 160 - 182. Londra, 1867
34. BIERBAUM, P.W. Streifzüge im Kaukasus und in Hocharmenien Art, «Institut Orell Füssli», Zurich, 1913
35. BİLLERBECK A, OBERST, a.D. Das Sandschak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften zur babylonischen u. assyrischen Zeit. Geographische Untersuchungen unter besonderer Berücksichtigung militärischer Gesichtspunkte, hierzu eine Karte (Süleymaniye sancağı ve Babililer ve Asurlular zamanında onun İranlı kom-

- şu bölgeleri. Özellikle askeri tarih açısından coğrafi araştırmalar, bir haritayla birlikte). Leipzig, 1898
36. BİNDER. Au Kurdistan, en Mesopotamie et en Perse. (Kürdistan, Mezopotamya ve İran'da) Paris, 1887
 37. BİSHOPP, I.L. BIRD. Journeys in Persia and Kurdistan. (İran ve Kürdistan'da Seyahatler), Londra, 1891
 38. BITTNER, Maximil. Die heiligen Bücher der Yeziden, (Yezidilerin Kutsal Kitapları), «Denkschr. Wiener Akad » LV/IV, Viyana, 1913.
 39. BİTTNER, Maximil. D. Kurdegau Uschnuye u.d. Stadt Urmiye, Viyana, 1892.
 40. BLAU, O, Die Stamma des nordöstlichen Kurdistan. (Kuzeydoğu Kürdistan Aşiretleri), Leipzig, 1858 - 1862
 41. BLAU. O. Reisen im Orient, (Ortadoğu'da geziler), «Zeitschr. f. allg. Erdkunde» Neue Folge, Cilt. 10, Berlin, 1861
 42. BLAU, O. Vom Urumia-See nach dem wan-See, «Urmiye Gölünden Van Gölüne) «P.M.» 1863. Bak. Neşredilmiş Makaleler, Z. der Deutschen Morgenl. Ges., 1858, XII, ve 1862, XVII.
 43. BLOCH, J.-R. La nuit kurde. (Kürt Gecesi) Ed. Bibl. Franc. 1946
 44. BOİS Thomas O.P. L'ame des Kurdes à la lumière de leur folklore (Kendi Halk Oyunları Işığında Kürtlerin Ruhu), Beyrut, 1946
 45. ——— Coup d'oeil sur la littérature kurde, (Kürt edebiyatına bakış) Al-Machrik'de Mart-Nisan 1955.
 46. BRANT, Notes of a Journey through a part of Kurdistan in the Summer of 1838, (1838 yazında Kürdistan'ın bir parçasına yapılan Geziden izlenimler), Londra.
 47. BRUGSH. Gesandtschaft in Persien. (İran'da elçilik) Leipzig, 1862
 48. GRUNEL, A. Gulusar. Contes et Légendes du Kurdistan. (Gülizar, Kürdistan'ın efsane ve öyküleri), Paris, 1946 éd. SFELT
 49. BRYCE, I. Transkaukasia And Ararat, (Transkafkasya ve Ararat) 1877
 50. BÜDEL, A. Transkaukasien, eine technische Geographie,

- (Transkafkasya, bir teknik coğrafya) «P.M» *Erganzung*ft no 189, 1926
51. KÜRT ARAŞTIRMA MERKEZİ BÜLTENİ, 1948 - 1950, Paris
 52. BUSCH - ZANTNER, R. Zur Kenntniss der osmanischen Stadt. (Osmanlı kenti hakkında Bilgi) «Geogr. Ztschr.» 1932
 53. BUTYKA, D. Das ehemalige Wilayet Dersim. (Eski Dersim Vilayeti) Viyana, 1892
 54. BUTYKA, D. Batı'nın Kürtleri ve Asya Türkiyesi'nin kuzey batısında kurulmuş bölgelerdeki memleketleri, Budapeşte, 1892
 55. CAMERON, V. Our future highway. Travels in Syria and the Euphrates Valley (Gelecekteki Yolumuz, Suriye ve Fırat Vadisinde Seyahatler). Cilt 2. Londra, 1880
 56. CAMPANILE, G. Storia della regione di Kurdistan e della sette di religione ivi esistente. (Kürdistan bölgesinin tarihi ve varolan Dinsel mezhepleri) Naples, 1818
 57. CARRA DE VAUX (baron). Notice sur les Kurdes (Kürtler Üstüne Kısa Notlar) Revue de L'Orient chrétien, t. 1. 1896
 58. CEGERXWIN. Divan. (VIII + 164 sayfa) Şam, 1945
 59. CEGERXWIN. Sewra azadî. (IV + 211 Sayfa) 1954, (Kürtçe)
 60. CERNİK, Josef. Technische Studien d. Expedition durch die Gebiete des Euphrat und Tigris (Fırat ve Dicle Bölgelerinden Geçiş Üzerine Teknik Çalışmalar) Gotha, 1876
 61. CESİMÊ, Celil. Recueil des poètes kurdes soviétiques. (Sovyet Kürt Şairlerinden Bir Derleme), 1939, (Kürtçe'den Ermenice'den çeviri) 1953
 62. CESİMÊ, Celil, Köroğlu, (Kürtçe). 1953
 63. CEYP. A.J. Die Yezidis (Yezidiler) Allg. Zeitung, Beilage, 1890
 64. CHABOT, J.B. Notice sur les Yezidis, (Yezidiler üstüne kısa bir not). Journal Asiatique'de 1896 (Süryanice metin) Paris. 1896
 65. CHAHBAZE, Agop, Histoire kurdo - armenienne. (Kürt - Ermeni Tarihi), İstanbul, 1911

66. CHALITTA, Mansour, Le probleme kurde dans l'Orient contemporain. (Çağdaş Doğu'da Kürt Sorunu), «Mondes d'Orient» de. Ağustos, Eylül, 1951
67. CHALITTA Mansour ve Yusuf Malik, Zikri-al- amir Djaladat Badrkhan, s. 1. n. d
68. CHANTRE Ernest. Exploration dans le Kurdistan et l'Armenie, (Kürdistan ve Ermenistan'da Keşifler). «Congres» des. Soc. Franc. de Géogr.» Lyon. 1881. s. 209 - 217
69. CHATRE, Ernest. Les caractères ethniques des Ansariés et des Kurdes, «Kürtlerle Ensarilerin etnik özellikleri), Bull. Soc. anthr. de Lyon, 1882
70. CHANTRE, Ernest. Les Kurdes. (Kürtler), Lyon. 1897
71. CHANTRE, Ernest. Recueil de notices et récits Kurdes. (Kürtçe öyküler ve kısa notlardan bir derleme), Saint - Petersburg, 1856
72. CHANYKOW, Vermittelungen in Saudg - Bulak. (Sauc - Bulak'ta Aracılık), Saint - Petersburg, 1856
73. CHARMOY, F. Cheref - Nâmah ou Fastes de la nation Kurde (Şerefname ya da Kürt ulusunun olgular yıllığı), 4. Cilt. Saint - Petersburg, 1868, 1875
74. Şeref, (Bitlis Prensi) Şerefnâme, Farsça metin, Kürt tarihi, Kahire, 1930
75. ŞEVKET Zulfi, L'habillement des Kurdes, mémoire déposé à la bibliotheque du Musée d'Ethnographie. (Kürtlerin Giyim Kuşamı, Etnoğrafya Müzesi kitaplığına verilmiş bir inceleme) Paris
76. CHODZKO. Etudes philologiques sur la langue kurde, (Kürt Dili Üzerine filolojik incelemeler), Journal asiatique'de dizi, V, t. IX, s. 297, 1853
77. CHOLET (Comte de) Armenie, Kurdistan et Mésopotamie. (Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya), Paris, 1892
78. CHORONENSIS, Mosis, Histoire Armenicae libri (Ermenistan Tarihi) III. Londra, 1736. (Latince)
79. CHRİSTENSEN, F.C. Andreas'tan İran Lehçeleri Üzerine Notlar. Kaj Barr ve W. Henning'le birlikte hazırlanmıştır. Birinci bölüm: «Sivendi, Yazdı u Soi», bunun üzerinde A Christensen çalışmıştır; Kürt lehçesi - üzerinde Kaj Barr

- çalışmıştır. «Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol. -hist. Klasse», dritte Folge, N. 11. Berlin. Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1939
80. CLAYTON, L. The Mountains of Kurdistan. (Kürdistan Dağları), 1886 - 1888
 81. CLÉMENT, A. Excursions dans le Kurdistan ottoman, de Kerkuk à Revandouze, (Kerkük'ten Revanduz'a Kürdistan'da Osmanlı Akınları), 1866, Paris
 82. CLÉMENT A. Excursion dans le Kurdistan (Kürdistan'a AKIN) Globe'de, Cenevre, 1860.
 83. KÜRT ÖZGÜRLÜK KOMİTESİ. Kurdistan ou Arménie. (Kürdistan ya da Ermenistan), Kahire, 1919
 84. COQ (Von Le) Kurdische Texte, (Kürtçe metinler), Berlin, 1903
 85. CURZON, Rob. Armenia, a year at Erzerum and on the frontiers of Russia and Turkey and Persia. (Ermenistan, Erzurum'da, Rusya, Türkiye ve İran sınır boylarında bir yıl), Londra, 1910
 86. DIXSON, B. Journey in Kurdistan, (Kürdistan'da seyahat) J.R.G.S.'de, Londra, 1910
 87. DRIVER. The name «Kurde» and its philological connections, («Kürt» ismi ve bunun dilbilgisi ilişkileri). J.R.A.S.'de 1923, s. 393 - 403
 88. DRIVER. Dispersion of the Kurdes in ancient times. (Eski çağlarda Kürtlerin yayılması), J.R.A.S.'de Ekim, 1921, s. 563-572.
 89. — Studies in Kurdish history. (Kürt Tarihi Üzerine Çalışmalar) B.S.O.S.'de. II, 1922 s. 491-513.
 90. — The religion of the Kurds, (Kürtlerin Dini) B.S.O. S.'de 11/11. 1922, s. 197-215.
 91. DÜFRESNE. Un conte kurde de la région de Söörd (Siirt yöresinden bir Kürt öyküsü) J.A.'da, 1910 s. 107 - 118
 92. DZERNUNIAN, Haruthyun. Das armenische Lied (Ermeni şarkısı), Der Orient'de, 1929
 93. EDMONDS, C.J.A. bibliography of Kurdish periodicals and books published in Irâk (Irak'ta yayınlanmış olan Kürtçe dergi ve kitapların bir bibliyografyası). J.R.C.A.S.'da, Temmuz, 1937

94. — A bibliography of Southern Kurdistan (Güney Kürdistan'ın bir bibliyografyası). *ibid.* Mayıs, 1947.
95. EGHIAZAROFF. Essai sur les Kurdes et les Yézidis du gouvernement d'Erivan. (Erivan hükümetinin Yezidileri ve Kürtleri üstüne bir deneme). (Rusça). Kazan, 1888
96. ELLOW - Agha, Petros. Assyrian, Kurdish and Yezidi. (Asurlar, Kürtler ve Yezidiler), Bağdat, 1920
97. ELPHINSTON, W.G. Emir Celadet Ali Bedir Han, R.C.A.S. de, 1951, s. 91 - 93
98. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi, «Gezi Notları», İstanbul
99. EWNİ - Mihemed Eli, Şerefnamenin Arapça basımına ön-söz, Kahire, 1930
100. FINK. F.N. Bericht über eine Studienreise nach Ostarmenien. (Doğu Ermenistan'a yapılan Bir İnceleme Gezisi Üstüne Rapor) «Actes du XIII. Congrès International des Orientistes» Hamburg, 1902
101. FOWLER, S. Drei Jahre in Persien und Reisenabenteuer in Kurdistan (İran'da Üç Yıl ve Kürdistan'a bir macera gezisi). 2 Cilt, Achen, 1842
102. FOSSUM, L.O.A. practical Kurdisch Grammar. (Pratik Kürtçe Grameri), Minneapolis, 1919
103. FRANK, Rudolf. Scheich Adi, der grosse Heilige der Yezidis. (Yezidilerin ulu kişisi Şeyh Adi), Berlin, 1911
104. FRASSER, J.B. Travels in Koordistan, Mezopotamia. (Kürdistan ve Mezopotamya'da Seyahatler), 2 Cilt, Londra, 1840
105. FRIEDERICHSEN, M. Russisch - Armenien und der Ararat. (Rusya - Ermenistan ve Ararat). «Mitt. d. geogr. Ges.» 16. Cilt, 1899, Hamburg
106. GARZONİ. Grammatica e Vocabolario della lingua Kurda. (Kürt dilinin grameri ve vokabuleri) İtalyanca, Roma, 1787
107. GHARİBİAN, L. Les Kurdes de l'Arménie Soviétique. (Sovyet Ermenistan'ındaki Kürtler) «Temps Nouveaux»da, 1949, no: 34
108. GİAMİL. Monte Singar. Storia di un popolo ignoto. (Sincar dağı, Bilinmiyen bir halkın tarihi), İtalyanca, Roma, 1900

109. GRANDVILLE. Le tsarisme en Asie Mineure (Küçük Asya'da Çarlık), Revue politique internationale'de, 1917
110. GROTHE, Hugo. Vorderasien Expedition (Önasya sevk-yatları) 1906 - 1907. Leipzig, 1911
111. — Geographische Charakterbilder aus der asiatischen Türkei. (Asya Türkiye'sinde coğrafi karakter tipleri). Leipzig, 1909.
112. GROTHE, Hugo Die Türkei, Landschaften und Menschen (Türkiye, Bölgeler ve İnsanlar). Berlin, 1918
113. GUÉRINOT. Yezidi, Revue du Monde musulman'da, Paris 1908
114. HADANK. Die Mundarten von Khunzar, Mahalatt, Nayin. (Kunzar, Mahalat ve Nayin Lehçeleri), Berlin, 1926
115. HAMILTON, A. M. Road through Kurdistan. (Kürdistan'dan Geçen Yol), Londra, 1937
116. HAMMER, Histoire de l'Empire ottoman. (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)
117. HAMMER, Über die kurdische Sprache und ihre Mundarten aus dem III. B. der Reisebeschreibungen Avliyas. (Kürt Dili ve Lehçeleri Üzerine, Evliya Çelebi Seyahatnamesi III. B. den)
118. HANDEE, MANZETTİ, H. Kürdistan, Yena, 1912
119. HARTMANN, Martin. «Bohtan» Eine topographische-historische Studie, («Bohtan». Bir fotografik-tarihi inceleme, «Mitt, d. Vorderasiat. Ges.» de, 1896
120. HARTMANN, Martin. Fünf Vorträge über den Islam. (İslamiyet Üzerine Beş Bildiri), Leipzig, 1912
121. HARTMANN - Martin, Der kurdische Divan des Scheich Ahmed von Geziret ibni Omar, (Mela-i Ciziri olarak bilinen Cizreli Şeyh Ahmed'in Kürtçe Divanı) Berlin, 1904.
122. HARTMANN, Rich Im neuen Anatolien. (Yeni Anadolu'da) Leipzig, 1928
123. HAY. W.R. Two years in Kurdistan. (Kürdistan'da İki Yıl), Londra, 1921
124. HERRMANN, R. Die geophysischen Erscheinungen, Leipzig, 1923
125. HELLPACH, W. Anatolische Landwirtschaft. (Anadolu Tarımı), Berlin, 1900.

126. HESSE, F. Die Mossulfrage. (Musul Sorunu).
127. HİNRICHO, W. Eine Karavanreise von Mosul nach Aleppo. (Musul'dan Halep'e Bir Kervan Yolculuğu), Gotha, 1914
128. HOFFMANN. Auszüge aus Syrischen Akter (Suriye Belgelerinden Hülasa), 1880
129. HOFFMEİSTER, E.v. Durch Armenien und der Zug xenophons. (Ermenistan'dan ve Xsenenofon Yolundan Geçiş), Leipzig - Berlin, 1911
130. HOUTUM - SCHINDLER. Beitrage zum Kurdischen Wortschatz. (Kürtçe Kelime Hazinesine Katkı), Leipzig, 1884 ile 1888 arası
131. HOUTUT-SCHINDLER, Dialek Amarlu, (Amarlu Şivesi) Z.D. M.G.'de, XXXVIII
132. HOYBOON. The case o Kurdistan against Turkey, by prince Sureya Bedir - Khan. (Prens Sureyya Bedir Han, Türkiye'ye karşı kürtlerin davası), New York, 1928
133. HOYBOON. [(Kurdisch national League.) The massacres of Kurds in Turkey, (Kürt Ulusal Cemiyeti), Kürtlerin Türkiye'de Katliamı], Kahire, 1928 (İngilizce)
134. HOYBOON, (Ligue nationale kurde.) Les massacres des Kurdes en Turquie. [(Kürt Ulusal Cemiyeti,) Kürtlerin Türkiye'de Katliamı,] Kahire, 1928 (Fransızca)
135. HOYBOON. (Kürt Ulusal Cemiyeti). Kürtlerin Türkiye'de Katliamı, Kahire, 1928 (Türkçe)
136. HÜBSCHMANN, H. Die altarmenischen Ortsnamen, (Eski Ermeni Yerel Adları), «İndogerm. Forsch.» 16. Cilt. 1904
137. HUNTINGTON, H. Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene, (Ermenistan ve Commagene'deki Araştırmalar Üzerine Çeşitli Raporlar), «Ztschr. f Ethnol.» 1901
138. HUNTINGTON, E. The valley of the upper Euphrates river and its neople. (Yukarı Fırat Nehri Vadisi ve Buranın Halkı). New York, 1902
139. HYVERNAT, H. ve G. MÜLLER. Simonis. Du Caucase au Golfe Persique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie. (Kafkasya'dan Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya arasından İran Körfezine kadar), Paris - Washington, 1892

140. IWANOW, W. Khurasani Kurish (Horasan Kürtçesi), «J.P. As. Soc. of Bengal», de Cilt. 23. 1927, No: 1
141. JABA. Recueil de notices et extraits kurdes, (Kürtçe Seçme parçalar ve Kısa notlardan bir Derleme), Sanit-Petersburg, 1805
142. JABA-JUSTİ. Dictionnaire kurdo-français (Kürtçe - Fransızca Sözlük), Saint-Petersburg, 1879.
143. JAMBEN, P. Amédée. Voyage en Arménie et en Perse, (Ermenistan ve İran'a Gezi), 1805
144. JARDINE. Bahdinan Kurmanji (Bahdinan Kurmancası). Bağdat, 1922
145. JONQUIERE, DE LA. Histoire de l'Empire ottoman. (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)
146. JOYA, Joseph. Yezidi text (Yezidice Metin), American Journal of Semitic Languages and Literatures'de, 1909. (Amerikan Semitik Diller ve Edebiyatları Dergisi'nden)
147. JUSTI Kurdische Grammatik (Kürtçe Gramer), Saint-Petersburg, 1880
148. KHALATIANTZ, G (Prof.). Recueil ethnographique d'Emine (Emine'nin Etnografik Derlemesi), V. Cilt. Kürt - Ermeni Destanı, S. Haikouni tarafından derlenmiştir. Moskova, 1904 (Ermenice)
149. KHATOHATOUROV, Textes kurdes (Kürtçe Metinler) «Kafkasça'nın betimlemesi için belgelerden derleme», XX, Tiflis, 1894, (Rusça)
150. KHERUMIAN, R. Les Arméniens, race, origines ethnographiques. (Ermeniler, Soy, Etnik - Irksal Kaynakları), Paris, éd. Fr. Vigot, Paris, 1941
151. KIESLING, H. (VON). Orientfahrten. (Ortadoğu Gezileri, Leipzig, 1921
152. KING - L.W. The sculptures... of Behistan. (Behistan Taş Oymaları), Londra, 1907
153. KINNER, John Mac Donald. Voyage dans l'Asie Mineure et le Kurdistan, (Kürdistan ve Küçük Asya'da Seyahat), 2. Cilt. 1813
154. KLAPROTH. Various Studies on Kurdish, (Kürtçe Üzerine Çeşitli Çalışmalar), Viyana, 1808

155. KLAPROTH... Kurdisches Wörterverzeichniss. (Kürtçe Kelime Fihristi), Viyana, 1814
156. KLINGHARD, K. Türkün Jordu. Der Türken Heimatland. (Türkün Yurdu), Hamburg, 1925
157. KLIPPEL, Ernst. Unter Druzen, Kurden und Teufelsanbetern. (Dürziler, Kürtler ve Şeytana Tapanlar Arasında), Berlin, 1926
158. KLUGE, Th. Die historische Entwicklung der Bevölkerungsverhältnisse in Russisch - Armenien und den angrenzenden Gebieten (Rusya - Ermenistan'ında ve Komşu Bölgelerde Nüfus Oranının Tarihi Gelişimi), (harita ile) «P.M.», 1922
159. KOCK, K. Reise im Pontinischen Gebirge und türkischen Armenien, (Pontinik Dağlarını ve Türkiye Ermenistan'ına Gezi), «Wanderungen im Oriente während der Jarre 1843 bis 1844»de), cilt, 2. Weimar, 1846
160. KOCH, K. Die Kaukasischen Lander und Armenien. (Kafkas Ülkeleri ve Ermenistan), 1885
161. KÖHLER, Wl Die Kurdenstadt Bitlis, nach dem türkischen Reisewerk des Ewlijâ Tschelebi (17 Jahrh.). (Kürt Şehri Bitlis, Evliya Çelebi'nin Türkçe Seyahatnamesinden (17. Yüzyıl) sonra), Münih, 1926
162. KOTSHY. Reisen im Anattolien, Cypren, Taurus, Syrien und Kurdistan, (Anadolu, Kıbrıs, Toroslar, Suriye ve Kürdistan'da Geziler), 1840-1862, Viyana-Gotha.
163. KOWALEWSKI, E. (DE). Les Kurdes et les Yézidis. (Kürtler ve Yezidiler), Brükselles, 1890
164. KRAL - Aug. (Von). Das Land Kamâl Atatürks. (Kemal Atatürk'ün Ülkesi), Viyana - Leipzig, 1935
165. KRISCHTSCHIAN, Melkon. Türken und Armenier in Vergangenheit und Gegenwart, (Geçmişte ve Zamanımızda Türkler ve Ermeniler), Der Orient'de, 1929
166. KUNHENN. P. Die Nomaden und Oasenbewohner Westturkerstans. Hambourg, (Göçebeler ve Vahalarda Yaşayan Batı Türkistanlılar), Hamburg, Diss, 1926
167. LAMMENS, Henri. Le massif du Gebel Seman, les Yézidis de Syrie. (Suriye-Yezidileri ve Gebel Seman Kitlesi). Beyrut, 1907

168. LAYARD - Henri, Niniveh and Babylon. (Ninova ve Babil), Londra, 1853
169. LAYARD, Henri, Niniveh and its remains. (Ninova ve Kalıntıları), Londra, 1850
170. LAYARD, A.H. A description of the province of Khuzistan. (Kuzistan Bölgesinin bir tanımı), Londra, 1846
171. LAYARD, H. Early adventures in Persia, Susiana and Babylon, (İran, Sus ve Babil'deki ilk Maceralar), Cilt 2. Londra, 1888
172. LECLERCQ, Jules, Voyage au Mont Ararat. (Ağrı Dağında Gezi), Paris, 1892
173. LE GRAND ROY, Renè. Les Kurdes et les évènements d'Irân, (Kürtler ve İran Olayları), «Voix des Peuples» de, 1942, No: 4, 15 Mayıs
174. LEHMANN. C. F. Weiterer Bericht über den Fortang der armenischen Expedition, (Ermeni Sevkiyatının Devamı Üzerine Daha Geniş Bilgiler), «Ztschr. f. Ethnol.», 1899
175. LEHMANN, C. F. Die Einwanderung der Armenier im Zusammenhang mit den Wanderungen der Thrakier und Iranier, (Ermeni Göçünün Trakyalıların ve İranlıların ilerleyişiyle Bağlantısı), «Actes du XIII'e Congrès International des Orientalistes» Hamburg'da 1902. Leyde, 1904
176. LEHMANN-HAUPT. C.F. Armenien einst und jetzt. (Ermenistan, Eski Ermeni Tarihiyle Şimdi). Cilt. 1. ve 2. (1-2). Berlin, 1910 ve devamı.
177. LEHMANN-HAUPT. C.F. Materielle zum alter. Gesch. Armeniens. (Eski Ermeni Tarihiyle İlgili Belgeler), Göttingen, 1907. s. 123.
178. LEHMANN-HAUPT. C.F. Die historische Semiramis u ihre Zeit. (Tarihi Semiramis ve Dönemi). Tübingen, 1910.
179. LERCH-Peter., Forschungen über die Kurden und iranischen Nordehdäer. (Kürtler ve İran Kuzey-Kaldelileri Üzerine Araştırmalar), Saint-Petersburg, 1857-1858.
180. LESCOT, R. Textes kurdes (Kürtçe metinler), Cilt, 1. Paris, 1940; Cilt II. Beyrut, 1943.
181. LETTRES EDIFIANTES ET CURIEUSEN - ECRITES DE MISSIONS ÉTRANGERES, (YABANCI ÖZEL GÖREVLİLERİN YAZILARI VE MERAKLILARIN AYDINLATICI

- MEKTUPLARI), 15. Cilt. II. Levant, III. Farsça, Lyon, 1819.
182. LITTEN, W. İranlılar, Berlin-Leipzig, 1920.
183. LITTEN, W. Persische Flitterwochen, (İran Balayı) Berlin. 1925.
184. LIVRE JAUNE DU GOUVERNEMENT FRANÇAIS (FRAN-SIZ HÜKÜMETİNİN SARI KİTABI) 1892 yılında yayınlandı.
185. LOUTFI. Emir Bedir Han, Kahire, 1907.
186. LOUTFI, Olaylar yazarı, Lütfi Tarihi, İstanbul.
187. LUSCHAN, F. (Von). Das Volk der Kurden mit Bildern. (Resimlerle Kürt Halkı) Globus'da, LVII.
188. LUSCHAN, F. (Von). Zwei mit Menschenschaaren besetzte Teppiche. (İnsan Grubuyla Süslü İki Halı) («Verh. d. Berl. Ges. f. Anthropol.» 1888.
189. LUSCHAN, F. (Von). Völker, Rassen, Sparchen. (Halklar, ırklar, diller) Berlin, 1922.
190. LYNCH, H.F.B. Armenia, Travels and Studies. (Ermenistan, Seyahatler ve Araştırmalar), Londra, 1901.
191. MAKAS, Hugo. Kurdische Texte im Kurmanji Dialect aus der Gegend von Mardin. (Kurmanci Kürtçesiyle Metinler. Mardin yöresi şivesiyle), Leningrad, 1926.
192. MAKAS, Hugo., Kurdische Studien: eine Probe des Dialektes v. Diyarbekir. (Kürtçe çalışmaları: Diyarbakır şivesinin bir örneği); Heidelberg, 1900.
193. MANN, Oscar. Kürtçe-Farsça Araştırmaları. İran'da ve Asya Türkiye'sinde 1901-1903 ve 1906-1907 yılları arasında yer alan araştırma gezisi sonuçları. I — Bölüm - Fars eyaletinin sözügeçen Tacik Lehçesi (Zongüni, Mâsermi, Bûringüni ve Deşt'in diğer şivelerinden örnekler, Lâri). Bir ekle birlikte: Kälün-Abdü (Kürtçe) dil-adası. II — Bölüm - «Merkez» Lehçesi (Khansâri, Sa-Kohrûdi Semnanî, Siwandî, Nâyini, Mahallati; Guran şiveleri: Kandulaî, Ricabî, Seyidî, Becelâni; Zaza şiveleri; ek olarak Gurani edebiyatından bir hayli örnek. III — Bölüm - Lur Aşireti şiveleri (Mamaseni ve Kohgelü; Bahtiyari; Fellî). IV — Bölüm - Kürtçe Lehçesi. I. Cilt - Güney Kürdistan

şiveleri (Kırmanşah Bölgesinden): Kırmanşahi ve Kelhuri, Lekki; Pehrawendi, Nenakeli, Kulliahi. II. Cilt - Kürdistan Eyaleti şivesi. Bir ekle birlikte: Gerûsi ve Kırindi. III. Cilt-Mukri Kürtleri şivesi.

I. Bölüm - Gramer taslağı, bu metinler transkripsiyomla ve Farsça yazılmıştır.

II. Bölüm - Metnin Almanca çevirisi, (doğu Kürt destanının içeriği ve biçimiyle ilgili bir başlangıçla birlikte).

III. Bölüm - Doğu Kırmanşah lehçesinden edebi-şiiir örnekleri; metinler ve çevirileri bir arada.

IV. Bölüm - Batı Kırmanşah lehçesi; destanlar ve edebii-şiiirden örnekler. Georg Reimer Yayınevi, Berlin W. 35.

194. MARR, N. Der japhetische Kaukasus. (Yafetik Kafkasya), Leipzig, 1923.
195. MAUSELL, F. Kurdistan, Londra, 1894.
196. MEMDOUH, Cheikh Sultan. Histoire des Emirs kurdes, (Şeyh Sultan, Kürt Emirleri Tarihi), s.1.n.d.
197. MENANT, Joachim. Yezidiler, Paris. 1892.
198. MESSOUD Fanı Bey. La Nation kurde et son évolution sociale (Kürt Ulusu ve Kürt Ulusunun Sosyal evrimi), Paris, 1933.
199. MILLINGEN, F. Wild life among the Koords. (Kürtler Arasında Vahşi Hayat), Londra, 1870.
200. MINORSKY, V. İslâm Ansiklopedisi içinde, «Kürtler ve Kürdistan» makaleleri, değerli bir bibliografya. Kürt illeri ve Eyaletleri üstüne monografilerden oluşur.
201. MINORSKY, V. Guran'lar, B.S.O.S.'de, 1943.
202. MOHAMMED Mirza (Djevat AL-KAZI), Mangur Kürt Aşireti, Globus'de, XCVIII.
203. MOHAMMED Mirza (DJEVAT ALKAZI). Kürdistan Hukuk Hayatı Üzerine Araştırmalar, «Ztschr.f.verl. Rechtswiss», Cilt. 22. 1909.
204. MOKRİ, Moh. Keywanpour (Dr.). Kürtçe'de Kuş İsimleri, Tahran, 1947.
205. MOKRİ, Moh. Keywanpour (Dr.) Yadbud-è ejtemâ-è serân-è ilât Tahran, 1951. Hicri 1329 (Farsça)
206. MOKRİ, Moh. Keywanpour (Dr.) Andarz-i Khosrow-i

- Kavâtân Pehlevîce metin, çeviri, açıklama, sözcükler (farsça, 2. baskı, Tahran, 1951).
207. MOKRÎ, Moh. Keywanpour, (Dr.). Kürt Türküleri, Tahran 1951.
208. MOKRÎ, Moh. Keywanpour, (Dr.). qat-a-yê be zebânê kordî â Sayyed Yaqub Mâhidastî, İndo - İranca'dan seçme, s.d.
209. MOLINEUX. A Journey in Dersim. (Dersim'de Bir Seyahat), Londra, 1914.
210. MOLTKE, H. (Von). Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839. (1835-1839 Yıllarında Türkiye'deki Durum ve Olaylar Hakkında Mektuplar), Berlin, 1841.
211. MOLTKE, H. (VON). Das Land und Volk der Kurden (Kürt Ülkesi ve Halkı), in Vermischte Schriften zur Orientalische Frage, Berlin 1892.
212. MONTAGNE, R. quelques aspects du peuplement de la Haute-Djezireh. (Yukarı Fırat Nüfuslandırmasından birkaç Görünüm), Cilt II. Bull. Institut Fr. de Damas.
213. MORÏER. Second Journey (İkinci Seyahat), 1812.
214. MORGAN, Mission scientifique en Perse, (İranda Bilimsel Misyon), «Etudes géographiques», Paris, 11, 1904.
215. MORGAN, J. (DE). Essai sur les nationalités. (Ulusal Topuluklar Üstüne Bir Deneme), Paris, 1917.
216. MORGAN, J. (DE). La fèodalité en Perse (İran'da Fecdalite), Rev. d'Ethnogr. et. Sociol. Paris, 1912.
217. MOUSTAPHA NOURÎ PACHA. Abede-i-İblis (Şeytan Tâpıcıları) 400 sayfa. İstanbul, 1915.
218. MÜKRİYANÎ. AL-Murchid-Raber (Arapça-Kürtçe Sözlük) 400 sayfa. Erbil, 1950.
219. MÜLLER. Friedrich. Kurmangi-dialect der Kurden-sprache (Kürt Dilinin Kurmanci Lehçesi), Viyana, 1894.
220. MÜLLER, Friedrich Kurdisches und syrisches Wörter-zeichniss. (Kürtçe ve Suriyece Kelime fihristi), Viyana. 1863
221. MÜLLER, Gottfried Johs. Einbruch ins verschlossene Kurdistan (Kapalı Kürdistan'ın İstilas), «Philadelphia Buchhandlung, August Fuhr.» Reutlingen, 1937.

222. NAN SEN, F., Betrogenes Volk. Eine Studienreise durch Georgien und Armenien als Oberkommissar des Völkerbundes (Aldatılan Halk. Milletler Cemiyetinin Yüksek Komiseri olarak Gürcistan ve Ermenistan'a Yapılan bir araştırma gezisi). Leipzig, 1923.
223. NARLAİS. L. Kürdistan, En terre D'islam'da, 1. er trimestre 1946.
224. NEWMANN. A tohusand miles on horse-back through the valley of the Euphrat. (Fırat Ovasında At sırtında Bin Mil). New York, 1879.
225. NIEBUHR. Reisebeschreibung nach Arabien u. anderen umliegenden länder. (Arabistan ve Civar Ükelere Gezi Notları), Cilt II. («Kürtler»). 1766.
226. NIKITINE, B. Les Kurdes et le Christianisme (Kürtler ve Hristiyanlık), Revue de l'Histoire des Religions'da, 1922.
227. NIKITINE, B. La féodalité kurde (Kürt Feodalitesi), Revue du Monde musulman'da cilt. LX, 3. Üç Aylık, 1925. Aynı eserde: Ardelan Valileri.
228. NIKITINE, B. quelques observations sur les Kurdes (Kürtler Üstüne Birkaç Gözlem), Mercure de France'da cilt. CLV, 1 Ocak 1 Şubat, 1921.
229. NIKITINE, B. quelques fables kurdes d'animaux (Hayvanlara dair Kürtçe Birkaç Masal (Fable), Folklore'de. Londra, Eylül 1922.
230. NIITINE, B. Les Kurdes et leur pays. (Kürtler ve Ükeleri), Ourmiah 1916 (Ruşça).
231. NIKITINE, B. Notes sur le kurde, (Kürtler Üstüne Kısa Notlar), Florilè'de Pavry, 1934.
232. NIKITINE, B. Le système routier du Kurdistan. (Kürdistanın Yol Sistemi), La Géographie'de, Mayıs, Haziran, 1935.
233. NIKITINE, B. Où en est la Kurdologie? (Kürdoloji nerededir?) Annali del real Istituto Orientale de Naple 1936.
234. NIKITINE, B. Paris'te Uluslararası Diplomasi Akademisinin Dictionnaire diplomatique içinde; «Kürtler».
235. NIKITINE, B. LA vie domestique kurde (Kürt Hizmetçi Yaşamı), Revue ethnographique et des traditions populaires'de, 1923, s. 334-344.

236. NIKITINE, B. Makaleler; «Oramar», «Shamdinan», «Re-wandiz», «Nestorien», «Badrkhani», Encyclopédie de l'Islam'da.
237. NIKITINE, B. Bref interprète militaire russo-kurde. (Rusça-Kürtçe Kısa Askeri Yorum), Ourmiah, 1961.
238. NIKITINE VE SOANE. The tale of Suto and Tato (Suto ile Tuto'nun Hikâyesi), B.S.O.S.'de III/1. 1923, s. 69-106.
239. NIKITINE VE SOANE Kurdish Stories «Kürt Hikâyeleri», İbid. IV/1, 1926, s. 121-138.
240. NOEL, E. The character of the Kurds as illustrated by their proverbs and popular saying (Atasözleri ve Halk Deyişlerinin Ortaya Koyduğu Kürtlerin Karakterleri), B.S.O.S.'de. Cilt 1. Kısım IV. Londra, 1917-1920.
241. NOLDE. Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien (Arabistan İçlerine, Kürdistan ve Ermenistan'a Yolculuk) Braunschweig, 1895.
242. NÖLDEKE, Th. Gramm. der neusyrischen Sprachen. (Yeni Suriye Dillerinin Gramatığı) Leipzig, 1868.
243. NÖLDEKE, T., Kardul'lar ve Kürtler, Festschrift für H. Kiepert'de s. 71-81. Berlin, 1898.
244. NÖLDEKE, Th. No settlement for the Kurds, (Kürtler İçin Rahat Yok), The Egyptian Economic and Political Review'de Mayıs, 1955.
245. NURÎ İHSAN. Târih-ê riseh-yê nejadî-yî kord. Tahraa, 1955, 145 sayfa. (Farsça).
246. OSWALD, F. Handbuch der regionalen Geologie, (Bölge jeolojisinin El Kitabı), Cilt. V, 3. Kısım, «Ermenistan» bi-plan ve üç harita ile birlikte, Heidelberg, 1912.
247. PASARGE, S. Agypten und arabischer Orient (Mısır ve Arap Ortadoğusu), Berlin, 1931.
248. PASARGE, S. Der geographische Wert des Bodens, (Toprağın Coğrafik Değeri) «Handbuch der Bodenlehre» Cilt 5.
249. PASARGE, S. Landschaftsreiz u. Landschaftszwang, (Bölgenin Çekiciliği ve Zorlayışı) «P.M.», 1931.
250. PASARGE, S. Kulturelle Lebensformen als Gegenstand länder-knudlicher Spezialuntersuchungen. (Yöre-Bilimsel

- Özel Araştırma Konusu Olarak Kültürel Yaşam Biçimleri) «P.M.», 1931.
251. PASARGE. S. Das Problem der Kulturgeographischen Räume, (Kültürel Coğrafi Bölgelerin Sorunu) «P.M.», 1933.
252. PAUL-MARGURİTE - Lucie, Emir Kamuran Bedir Han tarafından derlenmiş metinlere göre Kürt Atasözleri, Ed. Berger-Levrault, Paris, 1936.
253. PERROT, Les Kurdes de Haimaneh, (Haymana Kürtleri), Revue des Deux Mondes'da. Şubat, 1865.
254. PFITZENMAYER, E. W. Armenier und Kurden (Ermeniler ve Kürtler), Der Erdball'da, 1931.
255. PISSON, Races des hautes vallées du Tigre et de l'Euphrate (Dicle ve Fırat Yüksek vadilerinin Irkları), Revue Scientifique de, XLIX, 1892, s. 557-560, 581-588.
256. PLISCHKE, N. Die technisch-wirtschaftliche Ausnutzung des Bodens bei den Naturvölkern (Naturel halklarda toprağın teknik-ekonomik kullanılışı), «Handbuch der Bodenlehre», Cilt. 10
257. PLUTARKHOS, Lucullus'un Hayatı.
258. POTT. quelques articles sur le kurde (Kürtçe üstüne birkaç makale), Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Dermold.
259. POTT. Naturgeschichtliches aus den kurdischen und anderen Sprachen Westasiens. (Kürtçe ve Diğer Batı Asya Dillerinin Tarihi Yapısı).
260. PRYM et SOCİN. Kurdische Sammlungen (Kürtçe Koleksiyonu) 4. Cilt. Saint-Petersburg 1887-1890.
261. PUCHSTEIN. Reise in Kurdistan (Kürdistanda Seyahat) Berlin, 1883.
262. QUATREMERRE, Masâlik al-Absar üstüne kısa bir not. N.E. XIII, 1838.
263. RADDE, G. Briefe von Dr. G. Radde über seine Bereisung von Hoch-Armenien, 1871. (Dr. G. Radde'nin 1871'de Yukarı Ermenistan'a yaptığı Gezi Üzerine Mektuplar), 1871. «P.M.», 1872.
264. RADDE, G. Reisen im armenischen Hochland, ausgef. im Sommer 1871. Die quellen des Aras, Frat und Tschorok,

- (1871 yazında Ermenistan Yüksek Yaylasına Geziler, Aras, Fırat ve Çorok kaynakları), «P.M.», 1875.
265. RADDE, G. Vorläufiger Bericht über die im Jahre 1875 ausgeführten Reisen in Kaukasien und dem armenischen Hochlande (1875 yılında Kafkasya'da ve Ermenistan Yüksek Yaylasında yapılan geziler üzerine ön rapor), «P.M.», 1876.
266. RADDE, G. Die Ebene des oberen Frats (Yukarı Fırat Platosu) «P.M.», 1877.
267. RADDE, G. Der Bin-Göl-Dagh, der Tausendseenberg, das quellgebiet des Aras (Bingöl Dağı, Aras'ın Kaynak Bölgesi) «P.M.», 1877.
268. RAMBOUT L. Les Kurdes et le Droit (Kürtler ve Hukuk), Paris, 1947.
269. RAWLINSON, Notes on a Journey from Tabriz through Persian Kurdistan, (Tebriz'den İran Kürdistanına Kadar Bir Seyahatin Notları), Journal of Royal Geog. Society. X'da Londra.
270. RAWLINSON. Notes on a march through the prov. of Louristan to Kermanshah (Loristan'dan Kırmanşah'a Kadar Bir Yürüyüş Üzerine Notlar), Journal of Royal Geog. Society, t. VIII de, Londra.
271. RAWLINSON. Kürtler, Britannica Ansiklopedisinde, 1911, XV. s. 949-951.
272. RECLUS-. Élisée, Nouvelle géographie universelle. s. 342.
273. REINACH. Les mercenaires de Pergame, (Bergama'nın Paralı Askerleri), Revue archéologique, 1909, s. 115.
274. REINACH Charme pour obtenir la pluie (au Kurdistan), Anthropologie, XVII, 1906, 633.
275. RHEA. Grammar and Vocabulary of the Kurdish language of the Hakari Dialekt, (Kürtçe'de Hakkâri Şivesinin Grameri ve Kelimeleri), Journal of The American Oriental Society'de, Cilt. X No: 1, 1872, s. 118-155.
276. RICH, Notes on Kurdistan (Kürdistan Üzerine Notlar), Londra, 1836.
277. RICH Narrative of a residence in Kurdistan (Kürdistan'da Kaldığım Sürenin Hikâyesi), Londra, 1836-1837.

278. RICHTER, Mission und Ewangelisation im Orient. Gütersloh, 1930.
279. RIKLI, M. Natur und Kulturbilder aus den Kaukasusländern und Hoch-armenien (Kafkas Ükeleri ve Yukarı Ermenistan'ın Doğa ve Kültür Yapısı). «Art. İnst. Orell Füssli»de, Zürich, 1914.
280. RILEY, Christians and Kurds in Eastern Turkey (Doğu Türkiye'de Hristiyanlar ve Kürtler), Londra, 1889.
281. RIVAYRE, De. Les vrais Arabes et leur pays, Bagdad et les villes ignorées de l'euphrate (Arap Gerçekleri ve Ülkeleri, Bağdat ve Fırat'ın Bilinmeyen Vadileri), Paris, 1884.
282. ROEDİGER et POTT, urdische Studien (Kürtçe Üzerine İncelemeler), Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes, 1. III'ten VII kadar.
283. ROHRBACH, P. Armenien. Beiträge zur armenischen Landes-und Volkskunde. (Ermenistan. Ermeni Yurdu ve Halk Sanatı Üzerine Makaleler), Stuttgart, 1919.
284. ROHRBACH, P. In Turan und Armenien. (Turan ve Ermenistan'da), Berlin 1898.
285. ROHRBACH, P. Vom Kaukasus zum Mittelmeer. (Kafkasya'dan Akdenize), Leipzig ve Berlin, 1903.
286. Rojâ Nû, Kürtçe Gazete Beyrut, 1943-1946.
287. ROMASKEVITCH, Risâlat ansâb al-Akrad, Mèlang-er asiatique'de, N.S. 1918 s. 392. Saint-Petersburg (Rusça).
288. Rondot, P. Metinde Aktarılan Eserler.
289. ROTH, K. Armenien und Deutschland (Ermenistan ve Almanya) In länder und Völker der Türkei. Leipzig 1915.
290. SAAD, Lamec. Sechzehn Jahre als quarantänearzt in der Türkei (On altı yıl Türkiye'de Karantina doktoru olarak), Berlin, 1913.
291. SACHAU, Eduard., Die Lage von Tigranokerta (Tigranokerta'nın Durumu), Berlin, 1881.
292. SACHAU, Eduard, Am Euphrat und Tigris (Fırat ve Dicle Üzerinde), Leipzig. 1900.
293. SACHAU, Eduard, Über die Reise von Herrn Burchard' nach Kurdistan (Bay Burchart'ın Kürdistan Gezisi Üzerine), Berlin, 1896.

294. SACK A. Ackerbau und Viehzucht, die Hauptzweige der türkischen Landwirtschaft, (Tarım ve Hayvancılık, Türkiye Ziraatının İki Ana Kolu), «Das Wirtschaftsleben der Turkei» Cilt. 1. Berlin, 1916.
295. SAFRASTIAN, Arshak, Kurds and Kurdistan (Kürtler ve Kürdistan), Londra, The Harvill Press Ltd. 23 Homer Belgrave Street, 1948.
296. SALNAME-İ VİLAYETİ DIAR BEKR, «Diyarbakır il Yılığ1». 1293, 1297, 1301 (Türkçe).
297. SALNAME-İ DEVLETİ ALİYE OSMANİYE, «Osmanlı İmparatorluğu Yılığ1» İstanbul, 1312 (Türkçe).
298. SANRECKİ, Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urmia (Musul'a ve Kürdistan Üzerinden Urmiye'ye Yolculuk), Stuttgart, 1857.
299. SASSOUNI-GARO. Anciennes relations kurdo-armèniennes (Eski Kürt-Ermeni İlişkileri), Hairenik'te, mensuel armènienn, 8e annèe, 1930.
300. SCHER, Addai, Épisodes de l'histoire du Kurdistan (Kürdistan Tarihinin Oluntuları), Journal asiatique'te XV, 1910, s. 119-140.
301. SCHLAFLI, Beitrag zur Ethnographie Kurdistans und Mesopotamiens (Mezopotamya ve Kürdistan'ın Etnografyası Üzerine Makaleler) «P.M.», 1863.
302. SCHWEIGER - LERCHENFELD, A. Frh. (Von). Ermenistan, s. 1. n.d.
303. SECADİ, Elaedin. Mèjvè edabe kurdi. Bağdat, 1952 (Kürtçe).
304. SEKBAN, Dr Şükrü, Kürtler Türklerden Ne İstiyorlar? Kahire, 1923 (Türkçe).
305. ŞEMO, EREB (ŞEMİLOV). Kürt Çobanı, Tiflis, 1935 (Rusça) ya da Şivanê Kurd. Beyrut, 1947 (B. Nikitine'nin Fransızca çevirisine göre Kürtçe).
306. SICK, J. M. Karen Jeppe. Im Kampf um ein Volk in Not, (Muhtaç Bir Halk Üstündeki Kavgada), Stuttgart, 1929.
307. SİMONİS-MÜLLER. Ermenistan, Kürdistan, Mezopotamya, Paris, 1882.
308. SİDUFFİ. Notice sur la secte des Yèzidis (Yezidi mezhebi üzerine kısa bir Not) Paris, 1882-1885.

309. SOANE, E.S. To mesopotomia and Kürdistan in disguise (Tebdili Kıyafet ile Mezopotamya ve Kürdistan'a), Londra, 1912.
310. SOANE, E.S. Grammer of the Kurmanji (Kurmanca'nın Grameri), Londra, 1913.
311. SOANE, E.S. Two years in Kurdistan (Kürdistan'da iki yıl), Boston, 1908.
312. SOANE, E. S. Notes on the phonology of Southern Kurmanji (Güney Kırmancı'nın Fonetigi Üzerine Notlar), J.R.A.S. de, 1922, s. 199-226.
313. SOANNE - E. S. Southern Kurdish Folk-Song in Kermanshahi (Kırmanşah'da Güney Kürdistan Halk Türküleri), İbid. 1909, s. 35.
314. SOANE - E.S. The Shadi branch of Kurmanji (Kırmanca'nın Şadi Kolu), İbid. 1909, s. 895.
315. SOCIN, Albert. Kurdische Sammlungen, Erzählungen und Lieder im Dialekte von Botan. (Kürtçe Derlemeler, Botan Şivesinde Hikâyeler ve Şarkılar).
316. SOCIN, Albert. Die Sprache der Kurden, in Grundriss der Iran (İran Kesiminde Kürt Dili), Philol., I/II, P. 249-286.
317. SOUBRIER, J. Chez Les brigands Kurdes, (Kürt Eşkiyalarıyla) Connaissance Du Monde no: 3 (kendi fotoğraflarıyla kent) 1947. Paris.
318. SOUBRIER, J. Moines et brigands (Keşişler ve Eşkiyalar), Paris, 1945.
319. SOUTGATE. Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'a bir Gezinin Hikâyesi), Londra, 1840.
320. STAMER, L. Die Landschaften Armeniens (Ermeni Bölgeleri), Hamburg, Diss, 1928.
321. STAMER, L. Die Landschaften Armeniens unter Berücksichtigung des Menschen in der Landschaft (Ülkedeki İnsanların Kanısına göre Ermeni Bölgeleri) «P.M.», 1929.
322. STRABON. Coğrafya Eseri, İ.Ö. 60.
323. STREC, M. Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan u. Westpersien nach den babilonisch - assyrischen Keilschriften (Babil-Asur çivi yazılarından

- bugünkü Ermenistan, Kürdistan ve Batı İran Bölgesi), «Z. Für Assyriol», XIII, XIV ve XV. 1910.
324. STRECKER, W. Notizen über das obere Zab-Ala Gebiet und Routiers von Wan nach Kotur (Yukarı Zab-Ala Bölgesi Hakkında Notlar ve Van'dan Kotur'a Yollar). «P.M.», 1863.
325. SYKES, M. Journeys in North Mesopotamia (Kuzey Mezopotamya'da Seyahatler), Londra, 1907.
326. SYKES, M. The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğunda Kürt Aşiretleri), J.R. Anthon. Inst. XXXVIII, Londra, 1908.
327. SYKES, M. The Caliph's last heritage (Halife'nin son Mirası), Londra 1915.
328. TAİ, Muhammed Sadık El Musevi, Zendiye Tarihi, (Bibi. Nat. suppl. pers. 1374).
329. TASCHNER, F. Das anatolische Wegenetz nach Osmanischen quellen (Osmanlı Kaynaklarına göre Anadolu'da Yol Şebekesi), «Turkische Bibliothek», Cilt 22 ve 23. Leipzig, 1914 ve 1926.
330. TAYLOR, John Travels in Kurdistan (Kürdistan'da Seyahatler), Londra, 1865.
331. TAYLOR, John Journal of a tour in Armenia, Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'da Bir Seyahatın Günlüğü), Londra, 1868.
332. TCHERAZ, Minass. Les Yézidis, études par un explorateur américain (Yezidiler, Bir Amerika'lı Kâşifin İncelemeleri). Louvain, 1891.
333. THUREAU-DANGIN. Makaleler, Le Revue d'Assyriologie. vs. 99 VI. s. 67.
334. TİLKE, M. Orientalische Kostüme in Schnitt und Farbe (Biçim ve Renkleriyle Şark Kostümleri). Berlin, 1923.
335. TOMASCHEK, W. Sasun und des quellengebiet des Tigris (Sason ve Dicle'nin Kaynak Bölgesi), Sitz. Ber. Ak. Viana.
336. TOMASCHEK, W. Historisch-Topographisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien (Yukarı Fırat ve Doğu Kapodokya'nın Tarihi Topoğrafyası), in Festschrift für H. Kiepert, Berlin, 1898.

337. TSCHICHATSCHIEFF, P. (Von). Reisen in Kleinasien und Armenien, 1847 bis 1863 (Küçükasya ve Ermenistan'da Geziler, 1847-1863 arası) «P.M.» Ergänzungsband, 1867.
333. TSCHICHATSCHIEFF, P. (Von). Kleinasien (Küçük Asya) Leipzig, 1887. (Fransızca'dan Tercüme).
339. VAMBERY, H. Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien (İran'daki Gezi ve Gözlemlerim), Budapeşte, 1867.
340. VAMBERY, H. Kurden und Armenier (Kürtler ve Ermeniler), Deutsche Rundschau 1. XXXVI, 1896.
341. VİTAL-GUINET. La Turquie d'Asie (Asya Türkiyesi), Paris, 1892.
342. VOLLAND. Aberglauben in Armenien und Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'da Batıl İnançlar), Globus'ta, Cilt. 91. 1907.
343. WAGNER M. Reise nach dem Ararat und Hoch Armenien (Ararat ve Yukarı Ermenistan'a Seyahat), Stuttgart ve Tübingen 1848.
344. WAGNER, M. Reise nach Persien und dem Lande der Kurden (İran ve Kürt Ülkesinde Gezi), Leipzig, 1852.
345. WESENDONK, O. Aus der Kaukasischen Welt (Kafkas Dünyasından) Berlin, 1927.
346. WESTARP, E. (Graf von). Unter Halbmond und Sonne (Yarım ayın ve Güneşin altında) Berlin, 1913.
347. WIGRAM The Cradle of Mankind (İnsanlığın Beşiği) Londra 1922.
348. WILCHEM Eug La langue des Kurdes (Kürtlerin Dili), Paris, 1883.
349. WILSON. Kürtler Britannica Ansiklopedisinde, 1911, XV., s. 949-951.
350. WUHSCH. Reise in Kurdistan (Kürdistan'da Seyahat) Viyana, 1883.
351. WUHSCH. Meine Reise in Armenien und Kurdistan (Ermenistan ve Kürdistan'a Seyahatım). Viyana, 1884.
352. XENOPHEN. Retraite des Dix-Mille (Onbinlerin Dönüşü).
353. YAMLEKİ Abd-el-Aziz, Kürdistan, Kürt İhtilalleri, Türkçe, Bağdat. 1947.

354. YASEMÎ Rechid, Kord va peivestequi-yê nejadî va tâ-rikhî (Tarihsel ve Etnik Bağlantılarıyla Kürt Dili), Farsça, Tahran, s.d.
355. YORKE. A Journey in the vallery of the upper Euphrate. (Yukarı Fırat Vadisinde Bir Seyahat), Londra 1896.
356. ZARZECKÎ. La question kurdo-arménienne, (Kürt-Ermeni Sorunu), La Revue de Paris'de 21. yıl cilt 11 Mart - Nisan 1914.
357. Zeki, MOH. Emin, Târih al-duval va-l-imârat al-kurdiyeh fi-ahdi-l-İslâmî, Kahire, 1945.
358. ZEKÎ. MOH. Emin, Kürdistan ve Kürt Tarihi, Bağdat, 1937, Kürtçe basıma göre 1936 (Arapça)
359. ZEKÎ. MOH. Emin. Kürdistan ve Kürt Meşhurları. Bağdat, 1945 (Arapça).
360. ZIEMKE, K. Die neue Türkei (Yeni Türkiye), Berlin - Leipzig, 1930.
361. ZİLİNSKÎ. Stepan. Kürtler, Tiflis.
363. ZUCKERMAN. Kürtçe Üzerine İncelemeler, (Rusça) gati l-Kurdiye (Türkçe-arapça Sözlük) İstanbul, 1892.
363. ZUCKERMAN. Kürtçe Üzerine İncelemeler, (Rusça). le Recueil Jur les Langues iraniennes, Cilt II. 1950

P. S. Kürt aktualitesi için, kürtçe olarak yayınlanan gazete ve dergilere göz atmak gereklidir. Bunların içinde en çok bilinenleri aşağıda sıralıyoruz.

Riya tézé, Erivan'da Sovyet Ermenistanında. Irakta: Süleymaniye de Jin, Riya Rast, Hevi, Azadî ve Ghelavej Bağdat'ta. Suriye'de Hawar, Rohani. Lübnan'da Roja nû. İran'da, Lahidjan'da Nichtiman, Giyana Kurdistani, Nizar. Bunlardan bir kaçı hariç, diğerleri sağlam bir güvenceye sahip olamadılar ve süreklilikleri her zaman yasal olmadı. 1954 de Guîvî Mükriyani (Hüsnü Mükriyani'nın oğlu) Erbil'de Kürtçe Gazete Hetaw'ı yayımladı.

İÇİNDEKİLER

VIII. BÖLÜM

KÜRT ve DEVLET, KÜRT ULUSU

Devletle Ulus Arasındaki Ayrım	5
Kürt Ulusal Duygusu	8
Kürt Tarihinin 7. ve 15. Yüzyıllar Arasındaki İlk Dö- nemi	12

IX. BÖLÜM

KÜRT ve DEVLET (devam)

Kürt Tarihinin İkinci Dönemi	19
Kürt Tarihinin 19. Yüzyılın Ortasında K. Dünya Sa- vaşına Kadarki 3. Dönemi	23

X. BÖLÜM

KÜRT ULUS HAREKETİ

Bu Problemi İncelemenin Yararı	29
Abdurrahman Paşa İsyanı (1806)	30
Rus-Türk Savaşı (1828-1829) Sırasında Kürtler	31
Kürtler ve Mısır İsyanı (1832-1839)	32
Yezdan Şer İsyanı (1853-1855)	34
İstanbul'da İlk Siyasal Kürt Örgütü (1908)	35
1914-1918 Savaşı Sırasında Kürtler	36
Musul Sorunu	39
«Hoybun»un Kuruluşu ve Yeni İsyanlar	40
İran'da Kürtlerin Durumu	42
Irak'ta Kürtler	43
Suriye'de Kürtler	45
Sovyetler Birliği'nde Kürtler	46

XI. BÖLÜM

KÜRTLERDE MANEVİ HAYAT - DİN

Kürt Dindarlığının Özelliği	56
İslâmiyet Karşısında Kürt Tavrı	57
Kürt Mistisizmi, Şeyhlerin Etkisi	61
Kürdün Yahudilere Karşı Tavrı	84
Kürtlerin Yezidilere Karşı Tavrı	87
Kürtler Hint - Avrupa Kökenli Değil	105
Kürtlerde Batıl İnanışlar	120

XII. BÖLÜM

KÜRTLERİN MANEVİ HAYATI (devam) — EDEBİYAT

Bir Halkın «Somut» Tarihi ve «Törel» Tarihi	136
Kürt Folkloru	137
Kürt Lirik Lâvc'ları	143
Kürt Lâvc'larının Arap Kaside'leriyle Karşılaştırılması	162
Kürt Folklor Temalarının Başka Halklarınkiler Karşısındaki Durumu	170
Yazılı Kürt Edebiyatı	180
Kürtçenin Bir Edebiyat Dili Olarak Sorunu	184
Suriye'de Kürt Kültür Hareketi	190
1934 Erivan Kongresi	194
Rusya'nın Kürdoloji Alanındaki Rolü	201

EKLER

Ek I (V. Bölüm İçin)	206
Ek II (X. Bölüm İçin)	208
Ek III (X. Bölüm İçin)	211
Ek IV (X. Bölüm İçin)	215
Ek V (X. Bölüm İçin)	217
Ek VI (XII. Bölüm İçin)	219
BİBLİYOGRAFYA	231

